

АБДУЛЛА
ҚОДИРИЙ

ВА ГЕРМЕНЕВТИК ТАФАККУР

БАҲОДИР КАРИМ

Баҳодир КАРИМ

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА
ГЕРМЕНЕВТИК ТАФАККУР**

Тошкент
«Akademnashr»
2014

УЎК: 821.512.133
(092) Қодирий
КБК: 83.3(5Ў)
К25

К25

Карим, Баҳодир
Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур: илмий
монография / Б.Карим. – Тошкент: Akademnashr, 2014.
– 256 б.

ISBN 978-9943-4295-5-0

УЎК: 821.512.133
(092) Қодирий
КБК: 83.3(5Ў)

Адиб таваллудининг 120 йиллигига армугон

Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди тадқиқиға бағишланган ушбу китобда сал кам бир асрлик энг муҳим манбаларға, адибнинг бадиий асарларига жаҳон адабиётшунослиғида мавжуд мезонлар, хусусан, герменевтика – талқин назарияси нуқтаи назари билан ёндашилади. Зотан, қодирийшуносликка оид барча адабий-илмий манбалар табиатига қўра қайсидир маънода герменевтик тафаккур мевалари ҳисобланади. Китоб XX асрдаги қодирийшунослик тарихи, айна чоғда, мустақиллик даври адабиётшунослигининг илмий манзарасини намоён қилади. Муаллиф хориждаги айрим олимларнинг Абдулла Қодирийга оид илмий асарларини ўрганиб, улар хусусида ҳам фикрлар билдиради.

Китоб филолог-мутахассислар, адабиёт муаллимлари, шунингдек, Абдулла Қодирий ижоди ўргатиладиган барча ўқув даргоҳларининг талаба ва ўқувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори, профессор

© Баҳодир Карим «Абдулла Қодирий
ва герменевтик тафаккур»
© «Akademnashr», 2014

ISBN 978-9943-4295-5-0

*Ушбу китобимдан ҳосил бўлган савобни
меҳрибон онам Зиёда Абдураҳим
қизининг руҳига бағишлайман.*

Муаллиф

ТАЛҚИН НАЗАРИЯСИГА ДОИР

(Кириш ўрнида)

Абдулла Қодирий ҳақида ўнлаб китоблар, юзлаб адабий-танқидий мақолалар ёзилган. Уларда адиб ижоди, ҳаётига тегишли маълумотлар турлича талқин қилинган.

Абдулла Қодирийнинг бадиий олами, адабий-эстетик идеали билан талқинчининг илмий қарашлари орасидаги муносабат, ҳукмрон сиёсатнинг адабий талқинга таъсири, талқин ва таҳлиллардаги вульгар социологизм, субъективизм ва бошқа қатор масалаларни янгича илмий асосда ўрганиш муҳим.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида, умуман, собиқ иттифоқдаги миллатлар адабиётшунослигида бадиий асар талқини кўпинча давр сиёсати йўриғида бўлди. Шу маънода адабиёт ва сиёсат жуфтлиги филология илмида ҳар вақт ёнма-ён келди. Хорижда эса ўзбек адабиёти, хусусан, Абдулла Қодирий, Чўпон, Фитрат ва Бехбудийлар ижоди бир оз ўзгача талқин қилинди. Истиқлол даври ўзбек адабиётшунослигида ижод аҳли учун эркинлик юзага келди. Ҳар бир ижодкор – адибу олимлар бу имкониятдан унумли фойдаланди.

Ушбу китобда мавзунинг барча жиҳатларига тарихий-қийёсий нуқтаи назардан эътибор берилди. Ўтган асрнинг 80-йиллари охирида, айниқса, Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигидан кейин мустабид сиёсат қурбони бўлган машҳур шахслар, зиёлилар, олимлар, шоир ва ёзув-

чилар хусусидаги ҳақиқат очиқ айтила бошланди; матбуотда махсус идораларнинг архив ҳужжатлари асосида ёзилган мақолалар кўпайди. Адабий асарни, маълум бир ижодкор меросини, шахсиятини бор ҳолича тушуниш ва тушунтиришда ўша ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этади. Зотан, биографик маълумотларни илмий муомалага олиб кириш нафақат бадиий асарнинг ўзини, балки унинг муаллифини, аниқ бир инсон қалбини, дарду дунёсини ҳис этишда ҳам аҳамиятлидир.

Бадиий талқин негизида юксак образли тафаккур, воқеликни санъат тилига кўчириш туради. Адабиётшунослар ҳар доим ҳам ўша ҳақиқатни ўз ҳолича ёзишга имкон тополмай, баъзан «эзоп тили»ни қўллашди. Шу йўсинда сиёсийлашган талқинлардан чекиниб, бадиий асарнинг ҳақиқий эстетик моҳиятини кўрсатишга ҳам интилдилар. Ёзувчи бадиий талқинининг тўла равишда, барча ғоялари, қарашлари, фикрларига мос суратда илмий тилга кўчиши, илмий талқинда ўз ифодасини топиши адабий-эстетик ҳақиқатни юзага чиқаради; санъаткор ва олим орасида фикрлар мувозанати пайдо бўлади. Адабиётшунос бадиий асарнинг поэтик концепциясини, ижодкор идеалини теран тушуниб, уни энг самарали фалсафий-эстетик тамойиллар, илмий-назарий методлар асосида талқин қилса, ҳар доим бадиий ҳақиқат моҳиятга яқин келади.

Шундай муҳим масалаларни мантиқий, изчил ва асосли равишда қодирийшунослик мисолида ёритиш XX аср ўзбек адабиётшунослигининг умумий ва хусусий ҳолатини тасаввур этишга ёрдам беради. Бир томондан, қодирийшунослик тарихининг аниқ манзараси кўзга ташланса, иккинчидан, талқиндаги хилма-хиллик негизи, бадиий талқин ва илмий талқин мувозанати, бадиий асарни тушуниш ва тушунтириш, илмий талқин ва унга бошқа омилларнинг таъсири ойдинлашади. Қаламга олинган масалалар адабиётшунослигимиз тарихидан ибрат олиш ва ўз назарий қарашлари билан дунё адабиётшунослиги сари интилаётган ўзбек адабиётшуносларининг адабий-эстетик дидини такомиллаштириш учун ҳам муҳимдир.

Дунё адабиётшунослигида герменевтикани адабий талқин таълимоти, талқин назарияси сифатида адабий танқидчилик ва адабиётшунослик учун методологик асос қилиб олишга уринишлар кучли.

Герменевтика таълимотида «талқин» сўзи истилоҳий мазмунда келади. Герменевтиканинг ўзи эса, ғарбда матн талқини назарияси ва амалиёти ҳамда замонавий фалсафадаги оқимлардан бири маъносида изоҳланади.

Адабий талқин назарияси, бадиий матнни тушуниш ва тушунтириш методологияси сифатида адабиётшунослик соҳасида хусусийлашганда герменевтика ўзининг мавжуд фалсафий-назарий имкониятларини намоён қилади. Бироқ бу таълимот доирасида шаклланиш жараёни кечаётганини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Чунончи, немис олимлари герменевтикани айни фалсафий тушунчанинг тараққиёт босқичларидан келиб чиққан ҳолда ўз моҳиятига мувофиқ қўллайдди. Бошқалар эса, масалан, ҳатто англиялик, америкалик олимларнинг аксарияти герменевтикани оддий «интерпретация» маъносида ишлатади.¹

Шундай экан, бу ўринда герменевтикага доир айрим маълумотларни баён этиб ўтиш жоиз.

«Герменевтика» грекча «hermeneukos» сўзидан олинган бўлиб, «тушунтирувчи», «талқин этувчи» маъносини беради. Истилоҳнинг ўзи ҳам қадим грек афсоналарига бориб тақалади. Ривоятларга кўра, Олимп тоғидаги «маъбуд»ларнинг амр-фармон ва хабарларини Гермес одамларга олиб келиб, тушунтириб, талқин этиб берганмиш. Қадим Рим мифларида бу вазифани Меркурий (Аторуд) бажарган. «Гермес» билан «герменевтика» орасидаги талаффузда ҳам, вазифадошликда ҳам яқинлик бор. Юнон файласуф ва филологлари герменевтика асосида қадимги юнон шоирларини, энг аввало, Гомер асарларини, турли рамзларни шарҳлашади. Ўрта асрларда герменевтика Инжилни талқин этишга татбиқ қилинади.

Герменевтикани талқин назарияси сифатида юзага чиқаришда немис руҳоний уламози ва файласуфи Ф.Шлейерма-

¹ Jeremy Hawthorn. Grundbegriffe moderner literaturtheorie. – Basel, 1994. – F.117 – 120.

хер (1768 – 1834), файласуф В.Дильтей (1833 – 1911), экзистенциалист-файласуф М.Хайдеггер (1889 – 1976) ва унинг шогирди Г.Г.Гадамер (1900 – 1991) кўп хизмат қилди.

«Герменевтика – бу амалиётдир, – ёзади Г.Г.Гадамер. – Ҳақиқатни ёлғиз бир одамгина англаб олиши ва бу ҳақда бошқаларга хабар бериши мумкин эмас. Бу герменевтиканинг фундаментал асосидир».² Шундай экан, бошқача фикрлайдиган кишиларни ҳам тинглаш ва уларнинг айтганларини тушуниш керак – герменевтиканинг моҳиятига бу ҳам тегишли.

«Бутунни қисм асосида ва аксинча қисмни бутун асосида тушуниш лозим». Г.Г.Гадамер тушунишда герменевтиканинг ана шу қоидасига амал этади.

Алоҳида олинган сўз гап таркибига, гап эса матн таркибига, матн ёзувчи асарлари таркибига, ёзувчининг ижодий маҳсули бутунни ташкил қилароқ қандайдир жанр ёки адабий тур таркибига киради. Иккинчи томондан, матн бир бутунлигича ёзувчининг маънавий дунёсига алоқадор. Демак, тушуниш ана шу объектив ва субъектив жиҳатлар қамровида тўлиқ намоён бўлиши мумкин.

Рус адабиётшунослигида герменевтика билан М.М.Бахтин шуғулланди. У бошқа бир маданиятни тушуниш учун унга «кўчиб ўтиш» шарт эмас, аксинча, ўз маданияти доирасида мустаҳкам туриш керак деб ҳисоблади.

Тушуниш – бу бошқа бир инсоннинг маънавий-руҳий оламини англаш, ҳис этиш, унинг мақсад, ғоя ва ниятларини уқиб олиш демақдир. Чунончи, бадий асар соҳиби ҳар доим ҳам ўз қалбида кечаётган туйғуларни, инсон ва борлиқ хусусидаги ҳиссий қарашларини қоғозда тўлиқ ифода эта олмайди. Шу сабаб муаллифнинг маънавий дунёси, бадий олами матнда ифодаланган мазмунга нисбатан анча кенг бўлади. Тушунишдаги субъективлик ҳам, тарихийлик ҳам, психологизм ҳам ана шу жиҳатни инобатга олади.

Ижодкор қалами остидан чиққан ҳақиқий санъат намунаси мўъжизакор бадий асар матнидир. Матн йўқ жойда тушуниш ва тушунтириш, талқин ва таҳлил хусусида гап

² Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. – М., 1991. – С.8.

бўлиши мумкин эмас. Матн – объектив оламнинг субъектив инъикоси, тушунчалар ифодаси. Бадиий асар матни – талқин объекти. Адабиётшунос ва мунаққид шу манбани талқин этади. Ҳар қандай бадиий асар ўз субъекти (ёзувчиси, ижодкори)га эга бўлганидек, ҳар қандай илмий тадқиқотнинг ҳам ўз субъекти – ёзувчи-тадқиқотчиси бўлади. Демак, иккиламчи бир объект юзага келади. Қолаверса, ижтимоий фан соҳасининг энг муҳим хусусияти ҳам шу, яъни ғоялар ҳақида ғоялар, сўзлар ҳақида сўзлар, матнлар тўғрисида матнлар ёзилади. Танқидлар танқид этилади, талқинлар талқин қилинади.

Бадиий асар матнини тўғри, ўз ҳолича, ҳеч қандай мафкуравий-сиёсий таъсирларга берилмасдан тушуниб олиш натижасида унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, ҳис-туйғулар тўғри ва ўз ҳолича илмий тилга кўчади.

Тушуниш бир томондан матн моҳиятини, иккинчи томондан талқин этувчининг маънавий дунёси ва билимини кўрсатади. Тушуниш икки қирралидир. М.М.Бахтин ибораси билан айтганда, «диалогично», унда иккита онг, икки субъект иштирок этади. Тушунтиришда эса бир онг, бир субъект ўзини намоён қилади.

«Тушуниш», «тушунтириш», «тушунишдан олдинги ҳолат» бир-бири билан ўзаро боғлиқ истилоҳлар ҳисобланади. Тушуниш талқин жараёнининг ижодий натижасидир. Талқин – тушуниш ва тушунтириш жараёни. Юқорида айтганимиздек, адабиётшунос ва адабий танқидчилар бадиий асар матни билан иш кўради. Мусиқашунос эса ижро этилаётган куйни, санъатшунос расмларни, таржимон фикрларни, ҳуқуқшунос юридик қонунларни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, математик олим формулаларни талқин этади.

Гарчи жуда кўп ўзбек адабиётшунослари герменевтиканинг қатор принципларини ўз илмий фаолиятларида қўллалсалар ҳам, ўша фикрлаш тарзи, гипотезалари, таққослари, ҳукм ва хулоса чиқариш усулларининг қайсидир жиҳати герменевтик тафаккурга дахлдорлигини хаёлга келтирмайдилар.

Чунки диалектик материализмнинг гносеология – билиш назарияси чуқур ўрганилгани ҳолда жаҳон фалсафасидаги герменевтика таълимоти имкониятларига методологик нуқтаи назардан диққат қилинмади. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида бу таълимотнинг илмий-назарий асослари мустақиллик йилларига келибгина илмий муомалага кирди. Гарчанд ўзбек адабиётшуносларининг адабий-илмий тафаккур тарзида герменевтика таълимотига хос унсурлар мавжуд бўлса ҳам, бу хусусият махсус ажратиб кўрсатилмади. Ўзбек адабиётшунослигида герменевтиканинг муайян адиб ижодига татбиқи қониқарли эмас. Жаҳон адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги бадий асар матнини тушуниш, тушунтириш ва талқин қилишда муайян принципларга амал қилади. Герменевтика асосида иш кўрилганда матн моҳияти сохталаштирилиб, қандайдир ўткинчи мафкуравий манфаатларга қурбон қилинмайди. Бадий асарни ҳар ким ўзича, ўз дунёқарашига мос билими ва ҳаётий тажрибаси даражасида тушунади, ҳис этади. Асарда йўқ нарса изланмайди, бор нарса беркитилмайди. Лозим ўринда бутун диққат-эътибор муаллиф шахсиятига ёки асар яратилган тарихий шарт-шароитга, ёхуд муайян қаҳрамон дунёсига қаратилади.

Герменевтика адабиётшуносга адабий матнни талқин этишининг назарий-методологик усуллари кўрсатади. Бадий матндаги қаҳрамонларни талқин этувчи ўз шахсияти билан таққослайди – идентификациядан кенг фойдаланади. Герменевтик доира воситасида матннинг «ичига кириши» мумкин бўлади...

Бу таълимотнинг қатор афзалликлари борлиги шубҳасиздир.

Маълумки, адабиётшунослик ўтмиш шарқ маданияти негизида ҳам хилма-хил шаклларда мавжуд бўлган. Бироқ бир савол туғилади: ўрта асрлар ғарб илмида Инжил матнини талқин қилиш воситаси бўлган герменевтикага мос келадиган илм шарқ халқлари маданияти тарихида мавжудми?

Бунга жавобан беихтиёр Қуръони Карим тафсиллари, Ҳадиси шариф шарҳлари хаёлга келади. Мусулмон-шарқ

дунёсида кўплаб тафсирлар майдонга келгани ҳақиқатдир.

Тафсирларнинг эса турлари кўп. Ибн Касирнинг «Тафсирул Куръанил аъзийм» асарига доктор Абдурахмон Муръашлий ёзган муқаддимадаги маълумотларга кўра тафсирларнинг луғавий, ақлий, фикҳий, тарихий, фирқалар ва мутасаввифларнинг тафсирлари каби турлари мавжуд.³

Олимп тоғидаги «маъбуд»ларнинг хатлари ва Инжил матнини шарҳлаш учун ғарбда шаклланган герменевтика таълимоти билан Куръони Карим оятларини шарҳлаш ва тушунтириш тарзида вужудга келган илми тафсир орасида ҳам луғат, ҳам моҳият эътибори билан ўхшашлик бор. Айтиш мумкинки, шарҳда ҳам герменевтик тафаккур ўзига хос шаклда мавжуд бўлган.

Аммо илми тафсир ва илми шарҳ сингари «шарҳ герменевтикаси» муайян тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, ўзбек совет адабиётшунослиги учун методологик замин бўлган эмас. Бу илмлар ўзининг баҳс юритадиган мавзу доирасини кенгайтириб, ғарбда «силжиш» юз берганидек, бадиий адабиёт илми доирасига тўла кириб келмади. XX асрда ўзбек адабиётшунослари шарҳдаги анъанавий илмий тамойилларга эмас, балки ғарб олимларининг илмий-адабий мезонларига мурожаат этишга мажбур бўлдилар. Нима бўлганда ҳам, «шарҳ герменевтика»си билан ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари қиёсан ўрганилиши лозим.

Мустақиллик даври ўзбек адабиётшунослигида жаҳон илм-фанидаги энг илғор назарий-фалсафий мезонлардан истифода этиб, ғарб ва шарҳ адабиётшунослигини синтезлаштириб, ўзига хос йўл танлаш учун имконият пайдо бўлди. Қодирийшунослик асосига қурилган мазкур тадқиқот адиб ҳаёти ва ижодига оид адабий-илмий манбаларни герменевтик тафаккур маҳсули сифатида ўрганиш йўлидаги бир уринишдир.

Ўтган юз йилликда шундай чуқур илмий талқинлар мавжуд бўлганидек, афсуски, бирёқлама, ғайриилмий, вульгар-

³ Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул Куръанил аъзим. – Байрут: Дорул маърифат, 1984. – Б. 17.

лашган ва субъективлашган илмий мақолалар ҳам ёзилди. Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Фитрат ва бошқа машҳур ижодкорларнинг ҳаёти, дунёқараши, асарлари ва қаҳрамонлари ҳақидаги илмий асарларда ўша ҳолат кўзга ташланади.

Санъат асарининг ғоявий-бадиий моҳиятини тушуниш ва тушунтиришда нафақат филологик билим, балки ижодкор биографиясига тегишли маълумотларни, рамзий имзоларнинг асл ҳақиқатини, тарихий шарт-шароитни билиш психобиографик талқин учун муҳимдир. Қодирийшунослик тарихида ижтимоий-социологик, ғоявий-эстетик талқинлар билан бирга психологик, биографик, этик, структурал ёндашувлар ҳам кўзга ташланади.

Шунингдек, ушбу китобда мустақиллик даври қодирийшунослиги, адиб ҳаёти ва ижодига дунё олимларининг муносабати; адибнинг поэтик маҳорати, Абдулла Қодирий романларининг ўзбек романчилигига таъсири, хронотопи, маълум бир маънавий-ахлоқий талқинга, умуман, бадиий матнга оид янгича назарий қарашларга эътибор қаратилди. Зотан, герменевтик тафаккур табиатига бундай унсурлар ҳам бегона эмас.

ОБРАЗЛИ ТАФАККУР ҚИСМАТИ

(Қодирийшуносликнинг илк даври)

XX асрнинг биринчи чораги муҳитида янгича шаклланган замонавий адабиётшунослик ва адабий танқидчилик матбуотда кўзга кўрина бошлаган ёш ижодкорларга, шунингдек, нашрдан чиққан бадиий асарларга эътибор берди. Бу даврда маълум бир шахс ижодини талқин этувчи мақолаларни ҳам, алоҳида олинган бадиий асар ёки лирик тўшамга тегишли тақризлар, баҳс-мунозара ва умумтавсифий мақолаларни ҳам учратиш мумкин. Улар жиддий текширилса, адабий жараён ҳолати, нисбатан эркин ижодий муҳит ва дастлабки ҳолис талқинлар намоён бўлади.

Абдулла Қодирий, гарчи «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Улоқда» каби асарлари, айрим шеърлари ва ҳажвий-публицистик чиқишлари билан адабий жамоатчилик орасида яхши танилган бўлса-да, 20-йиллар аввалида унинг ижоди юзасидан махсус-жиддий мақолалар ёзилган эмас. Давр адабий кечимига доир умумтавсифий мақолаларда талант-ли қалам эгалари қаторида саналиб, у ҳақда йўл-йўлакай бир-икки жумла ёзиб ўтилди. Бу манба-маълумотлар Абдулла Қодирий ижодига бағишланган илмий ишларда деярли эсга олинмайди.

«Инқилоб» журналининг 1922 йилги бир неча сониди Б.А.Пестовскийнинг «Ўзбек театрининг тарихи» мақоласи босилади. Муаллиф ўзбек саҳна асарлари борасида қанчалик батафсил маълумот беришга уринмасин, барибир, айрим муҳим асарларни назардан қочиради. «Равшан» имзоси билан Б.А.Пестовский чиқишига жавоб тарзида ёзилган «Ўзбекларда театр» номли мақолада ўша камчиликлар

кўрсатилади ва Жулқунбойнинг 1915 йилда ёзган «Бахтсиз куёв» драмаси алоҳида тилга олинади (Инқилоб. 1922. №5 – 6).

Абдурахмон Саъдий «Октябрь ўзгариши ва ўзбек адабиёти» мақоласида: «Жулқунбой кўпдан ёзиб келадир, бунда ҳажвга истиснод ва бу тўғрида унинг қаламида қувват яхши кўриладир», – деб ёзади (Туркистон. 1922 йил 7 ноябрь). Шу каби саноқ ва мулоҳазалар Али Исмоилзоданинг «Адабиёт гавғоси» (Туркистон. 1922 йил 23 декабрь), Неймат Ҳакимнинг «Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокама-лар» (Туркистон. 1924 йил 25 июнь.), Вадуд Маҳмуднинг «Бу кунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз» (Маориф ва ўқитғучи. 1925. №4.) каби мақолаларида ҳам кузатилади.

Абдулла Қодирийнинг қалами ўткирлиги, ҳажвга усталигини таъкидлаган муаллифлар негадир адиб романига муносабат билдиришмади. Журналда фасллари босилгандан ташқари алоҳида китоб кўринишида нашр этилганда ҳам, танқидчилик одамлар завқ-шавқ билан ўқийдиган роман ҳақида бир сўз демади. Баъзан «Ўткан кунлар» номигина тилга олинди: «Роман ёзишнинг биринчи қадамини босқон киши Жулқунбой бўлди» (А.Саъдий). «Ҳикоя ва айниқса, ҳажвий ҳикоялар ёзмоқда кўб усталик кўрсатувчи кучлик ёш инқилобий ўзбек адиби Жулқунбой (Абдулла Қодирий) ҳам шу олти йиллик даврда ўзининг шеърый адабиётининг бу ёқдан кўтарилишида катта бир омил бўла олди. Бу шеърый талант «Инқилоб» журналида босилиб келган «Ўткан кунлар» деган романи билан ўзбек шеърый адабиёти майдонида роман ёзувчилиқнинг биринчи қадамини босиб юборди» (А.Саъдий. Туркистон. 1924 йил 21 июнь).

Хўш, адабий танқиднинг сукутини, «Ўткан кунлар» романига муносабат билдирмаганини нима билан изоҳлаш мумкин?

Асар жанрига кўра ўзбек адабиётида, албатта, янгилик эди. Фикримизча, бундай йирик жанрдаги бадиий асарларни махсус тадқиқ этишнинг илмий-назарий концепциялари ҳали адабий танқидчиликда шаклланмаган эди. Шу боис мунаққид ва адабиётшунослар «Ўткан кунлар» романига

ёндашувнинг назарий билимларини эгаллашлари учун бир неча йил лозим бўлган кўринади. Зеро, мураккаб туюлган нодир адабий дурдоналарга ўзига хос оригинал ёндашувлар учун махсус тайёргарлик, атрофлича кенг филологик билим лозим, албатта. Тайёргарлик жараёни эса 1925 йилги тарихий қарор чиққан, 1927 йил Ўзбекистон қизил маданиятчиларининг II қурултойи бўлиб ўтган, Чўлпон, Фитрат ва Мунавварқориларнинг аёвсиз танқиди бошланган, шунингдек, замон учун етакчи фалсафий бир таълимот асосларининг рус тилидан ўзбек тилига ўгирилаётган ҳамда синфийлик нуқтаи назари нафис адабиётга татбиқ этишга уринишлар бошланиб қолган даврга тўғри келади.

20-йиллар охири – 30-йиллар бошларида янги ижтимоий-маданий сиёсатга мос адабий-илмий муҳит яратиш йўлида ҳаракат этган Айн (Олим Шарафиддинов), Миён Бузрук, Сотти Ҳусайн, Жалил Бойбўлатов, Абдураҳмон Саъдий, Отажон Ҳошим кабиларнинг асарларида вульгар социологик талқинлар мавжуд эди. Вульгар социологизм, файласуфлар фикрича, кенг маънода «ижтимоий ҳодисаларни сийқа талқин қилишдан иборат бўлиб, бундай талқин тарихий материализмни бузади, чунки у ижтимоий тараққиётнинг айрим факторларини: техникани, ишлаб чиқаришни ташкил этиш формаларини, эканомикани, сиёсатни, идеологияни бир томонлама бўрттириб кўрсатади. Тор маънода – идеологиянинг *синфий* шарт-шароитга боғлиқ эканлигини сийқа тушуниш»дан иборат. Ҳар ҳолда санъат ва адабиётдаги вульгарлашув ҳодисаси нафақат ўзбек адабиётшунослари, балки ўша даврдаги В.Шулятиков, В.Переверзев, В.Фричега ўхшаш рус олимлари ижодида ҳам мавжуд эди. Буларга жавобан ўша пайтдаёқ вульгар социологизм бадий адабиётдаги мураккаблик ва зиддиятларни ифодалай олмаслигини, санъат асарини тушуниш ва тушунтиришдан ожизлигини ёзиб чиққан муаллифлар ҳам бўлди.

Бадий асарни сийқа, бирёқлама талқин этувчи адабиётимиз тарихидаги вульгар социологизм асосини синфийлик ва синфий кураш мезони ташкил қилади. Бу мезон «жадидчи», «миллатчи», «майда буржуазия» вакили бўлган

ижодкорларни бадном этди, машъум қатлгоҳ сари етаклади. Бадий асарни ёзувчи идеалига тескари тушуниш ва ёзувчи шахсиятини қоралаш мақсадида тушунтириш герменевтика тафаккур табиатига мутлақо бегона саналади. Зеро, 30-йиллар мунаққидлари учун холис илмий талқиндан кўра сиёсий қарорлар муҳимроқ ва асосий мезон эди. 20-йилларнинг охири ва 30-йиллардаги бу ҳолат бадий адабиёт устидан юритилган сиёсат, сўз эркинлигининг бўғилиши, нафис адабиётнинг фирқа қарорларини тарғиб-ташвиқ этадиган мафкуравий қуролга айлантириш жараёни билан изоҳланади. Адабиётга фирқавий, синфий қараш давр талаби эди. Ўз замонасининг мунаққид ва адабиётшунослари мажбурий-ихитиёрий равишда шу талаб-заруратни четлаб ўтган эмас. Зотан, янги жамият қурилишида қатнашаётган ижтимоиятчилар тарафидан мафкуравий талабнинг бадий адабиёт қон-қонига сингдирилиши учун махсус қарор аллақачон пайдо бўлган эди. Демокчимизки, юқорида эсланган РКП(б) МКнинг 1925 йил 18 июнда чиқарган «Бадий адабиёт тўғрисида партия сиёсати» деб номланган тарихий ҳужжат майдонда эди, йўл-йўриқлар ҳам белгилаб берилганди: «Бизда умуман синфий кураш тўхтамаганидек, адабиёт фронтида ҳам худди шундай тўхтамайди». Бу дастуруламал эди. «Коммунистик танқид коммунизм позициясини бир минут ҳам қўлдан бермай, пролетар идеологиясидан заррача ҳам чекинмай, турли адабий асарларнинг *мазмундаги синфий маънони* очиб ташлаб, адабиётда контрреволюцион ғояларга қарши шафқатсиз курашуви керак».

Қарорни қўллаб-қувватловчи махсус мақолалар ёзилди. «Фирқа йўлигина пролетариат адабиёти гегемониясига олиб келадир. Бу ҳаммамизга маълум. Бу йўл билангина ўзбек пролетариат адабиёти етишадир, тараққий этадир, ўз гегемониясига эришадир. Бу йўл эса Марказий Қўмитанинг «Фирқанинг нафис адабиёт жабҳасидаги сиёсати» тўғрисидаги қароридан кўрсатилгандир. Бизга уни ўзбек пролетариат адабиётини ўсдириш, етишдириш ишида тўғри татбиқ қилишгина қоладир» (Ҳошимов О. Ўзбек пролетариат адабиёти учун курашмак керак // Аланга. 1930. № 7 – 8). Маф-

куравий майдон «эскича қарашлар»дан «тозариб» олиш эҳтиёжини сезарди. Негаки бу майдонда «тескаричи»лар, «қора гуруҳ аъзолари», «миллатчи»лар, «майда буржуазия» вакиллари ва бошқа пролетариат адабиётининг ривожига ҳалақит берувчи турли-турли «душман» тоифалар урчиб кетган ҳисобланар эди. «Душман» шоирлар шеър эмас, оғу тарқатар эдилар гўё. Демак, қарор асосида ўшаларга қарши курашмоқ лозим эди.

Машҳур тарихий ҳужжатнинг ҳазм жараёни узоққа чўзилмади. 1927 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасида Айн (Олим Шарафиддинов)нинг Абдулҳамид Чўлпон ҳақидаги мақоласи эълон қилинди ва ўн йилларча давом этган «чўлпонизм» баҳсларининг эшиги очилди. Бу пайтга келиб замона аллақачон қалтислик сари юз бурган, мустамлакачилар қутурганди. Чўлпон типидagi ижодкорларнинг миллатпарварлиги, ватанпарварлиги, хаёлга берилиши «миллатчилик», «ватанпарастлик», «бадбинлик» ва «жинниларча ҳовлиқиш» деб талқин этилмоқда, кун-бакун аждаҳолашиб бораётган «давлат механизми» миллий кайфиятдаги зиёлиларни мажақлаб ташлашга, еб-ютишга чоғланмоқда эди. Бу юмушларнинг барчаси «халқ фаровонлигини таъминлаш учун кураш» пардаси ортида кечди. Санъат ҳам, адабиёт ҳам, илм ҳам, хусусан, адабий танқид ҳам ягона давлат сиёсати учун дастёрлик остонасига келиб қолган эди. Бу «азиз вазифа»нинг дастлабки маҳсули, албатта, Айннинг Чўлпон мафкураси ва унинг ёшларга таъсирини текширувчи мақоласи бўлди.

Бир мулоҳаза: ҳозирги давр кўзи билан қараганда, айнқица, чўлпонлар, қодирийлар эъзозланаётган бугунги кунда мақоладан жуда кўп кўчирмалар олиб, Айнни аёвсиз танқид этиш мумкин. Мақолада шу тезисга мос иқтибос-боп ўринлар кўп. Аммо яна бир нарсани айтиб ўтиш керак. Мақоладаги айбловга ташналик оҳангини озгина таҳрир қилиб ўқиб кўрайлик. Шунда Айндек мунаққид томонидан Чўлпон шеърларига хос айрим хусусиятлар тўғри илғаб олингани маълум бўлади: Чўлпон ҳис-туйғуларини рамзий йўсинда ифода этади; Чўлпон ватан озодлигини севади;

Чўлпон мустамлакачи руслар сиёсатини ёқтирмайди; Чўлпон миллий шоир, ҳеч қачон пролетариат шоири бўлмаган, бўла олмайди ҳам ва ҳ.к.

1928 йили Фитрат тузган, О.Ҳошим «Сўз боши» ёзган «Ўзбек адабиёти намуналари» китоби нашр этилади. Илмий соҳадаги бирёқлама синфий қарашнинг, вульгар социологизмнинг юзага келиши ана шу китоб билан ҳам боғлиқдир. «Вульгар социологизмнинг ашаддий намояндаси Ж.Бойбўлатов китобнинг тузувчисига ҳам, «Сўз боши» муаллифига ҳам қўполлик билан ҳужум қилиб, уларни адабий меросни халқ ўртасида ташвиқ қилганлари учун қоралади».⁴ Бу ўринда Ж.Бойбўлатовнинг 1928 йили 13 мартда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Ўзбек адабиёти ва чиғатойчилик» мақоласи назарда тутилади. Унда муаллиф Фитратга «миллатчи», «чиғатойчи», «пантуркист», «панисломист» каби ўша даврда фақат салбий маънодагина ишлатилувчи айбномаларни тақади. Фитрат ўта илмий ва маданий бир йўсинда ўзини ҳимоя этди. Ж.Бойбўлатовга «Ёпишмаган гажаклар» деган очиқ хатини ёзди (Қизил Ўзбекистон. 1929 й йил 15, 16 май). Дарвоқе, илгарилаб таъкидлаш лозимки, бу мақола рус тилига ҳам таржима этилиб, Ж.Бойбўлатовнинг 1932 йили чиққан «Чигатаизм – пантюркизм в узбекской литературе» китобига ҳам киритилди. Ж.Бойбўлатовнинг «ҳужуми» совет ҳукуматининг махсус топшириғи эканлигини, миллий мафкура, миллий тарих ва миллий қадриятлардан ажралиб, интернационализмга юз буришга тарғиб-ташвиқлигини Тоҳир Чиғатой ўзининг «Алишер Навоий ва совет ҳукумати» мақоласида таъкидлади. Ж.Бойбўлатов муносабатларининг оқибати нима билан яқун топди деган саволга Т.Чиғатой шундай жавоб ёзган эди: «Бу нашриёт натижасинда совет ҳукумати маориф қўмиссарлиги тарафидан чиқарилган «Намуналар»ни истеъмолдан монёъ этди, иккинчи жилдини ундан тушунилган шаклинда ҳозирловни тўхтатдирди» (Ёш Туркистон. 1939 й. №112. 31-бет).

⁴ Юнусов М. Барҳаёт мерос саҳифалари. – Тошкент: Уқитувчи, 1986. – Б.33.

30-йиллар маданий-адабий ҳаётда «ҳужум» ва «ҳимоя»лар кўлами кенг эди. Ҳужумкорлар ортида бутун бошли ижтимоий тизим, миллат туйғуси кучли ва ўзлигини теран англаган ойдin зиёлиларнинг қаламини синдиришга, ёстигини қуриштишга қаратилган қизил кучларнинг шопмўйлов арбоблари турар эди. Миллий ёзувчилар эса халқ ва Ватан манфаатини, ўз қалами, виждони ва иймон-эътиқодини ўртага қўярди, холос. Деярли қизил аждаҳонинг оғзи очилган, қурбон талабида қонсираш жазавалари бошланган даҳшатли бир давр эди. Бадиий тафаккур ва таҳайюл денгизига шўнғиб, маржонлар шодасини ясамоқчи бўлган ижодкорлар фикри кишанга олинган эди.

Маълумки, ижодкор эрки, эркин мушоҳадаси бўғилган муҳитда муайян типдаги маҳдудлик адабиёти юзага келади. Бунда ҳукмрон сиёсий мафкурани оммалаштирувчи, турмушдаги ўткинчи маиший муаммоларни баён этган замонабош асарлар «санъат намунаси», «энг долзарб мавзунини ёритган қимматли бадиий асар» тарзида улуғланади. Аммо эркисизлик, социал талаб ва мажбуриятлар туфайли қаламдан томчиллаган ўзгалик руҳи уларни ўлимга маҳкум этади. Бундай вазиятни чуқур англаган шоир, файласуф ва адабиётшунос Дмитрий Мережковский 1926 йилда ёзган «О мудром жалел» номли мақоласида ўз маслакдошларига қарата қуйидаги мулоҳазаларни айтади: «Янги уй» бинокорлари, мен сизларга бор-йўғи бир жуфт сўз айтмоқ истайман.

Фикр эркинлиги – мана менинг бир жуфт сўзим, шу икки сўздан менинг ниятимни илғаб оласизлар, деб ўйлайман.

Фикр эркинлиги ҳозир Россияда шу даражада кишанга солинганки, дунё ҳалигача бундай аҳволга гувоҳ бўлган эмас. Мустақил фикрни бўғмай туриб, Россияни қўлга олиб бўлмаслигини фикрга кишан солувчилар жуда яхши тушунадилар. Бу ўта даҳшатлидир. Бироқ ажабланарлик эмас» (Москва: Акрополь, 1991. – С.315).

Бундай ҳолат нафақат Россия, балки Иттифоқдаги барча жумҳуриятларнинг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва адабий-илмий муҳитига хос эди. Жумладан, Ўзбекистон учун ҳам. Умуман, 20-йилларнинг охирига келиб, 30-йиллар

арафасида «пролетариат иши», «пролетариат мафкуриси», «пролетариат адабиёти» учун хизмат қилишга бел боғлаган янги авлоднинг адабий-илмий ҳаётида ижодкорнинг қалбига, индивидуал поэтик оламига эътиборсизлик, интеллектуал қобилятини менсимаслик, уларга тайёр мавзулар таклиф этиш амалий тус олди; «муҳит эрки»да (Чўлпон таъбири) қилдан қийиқ ахтариш, ноҳақ туҳматлар уюштириш кайфияти секин-аста кучайди. Ўзлигини чуқур англаган, ўз миллатининг истиқболи кўйида қайғураётган фидокор зиёлилар ва истеъдодли ижодкорлар тўғрисида уларнинг фаолиятини нотўғри талқин этадиган мақолалар кўпайди.

Жумладан, юсак истеъдод эгаси Абдулла Қодирий ҳақида ҳам. Дастлаб, Михаил Швердин чиқди. Унинг 1928 йили ёзилган «Биринчи ўзбек романи» мақоласида жиддий илмий талқиндан кўра ижтимоий-сиёсий ёндашув, айблов ва маслаҳат оҳанги кучли. Қандай бўлмасин романни замонавий сиёсатга мослаш, бепоён бадиият денгизини тор бир кўлмакка айлантиришга уриниш сезилади. Шу сабаб муаллиф «Ўткан кунлар»нинг бадиий юсаклигини, бақувват ва бетакрор роман эканини тушуниб тургани ҳолда, унинг нуқсон ва камчилигини, таҳрирталаб «ғоявий хатолари» борлигини айтади. Романни пролетар адабиётининг, мавжуд сиёсий жамиятнинг қандайдир мужмал, санъат қонуниятларидан узоқ ғайриэстетик йўриқларига мосламоқчи бўлади. Шунга кўра романдан янгидан-янги «нуқсон»ларни ўйлаб топади.

Адабиётшунос олим, академик Матёқуб Қўшжонов М. Швердин мақоласидаги шундай ғалати, ғайриилмий ўринларига тўхталиб: «Мунаққиднинг бу хилда фикр юритиши, умуман, мазкур мақоланинг ёзиб эълон қилинишидан маълум бир мақсад кўзда тутилгани сезилиб туради. Асосий масала биринчи ўзбек романига мафкуравий баҳо бериш, ҳатто бу баҳони сиёсий қарашларга олиб бориб боғлаш эди», деган ҳақли фикрни ёзади (Қодирий – эркисизлик қурбони. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.7.).

Гарчи М.Швердин романни «ғоявий жиҳатдан бизга ётдир» деб инкор этган бўлса-да, «жуда катта бадиий

қимматга эга»лигини ҳис қилган эди. Инсоннинг иймон-этиқодига, илоҳий ақидаларга тубдан қарши бўлган, тобора даҳрийлашаётган жорий жамиятнинг курашчан мунаққиди, табиийки, романнинг ич-ичига сингиб кетган илоҳий нурдан қўрқмасдан иложи йўқ эди. Зеро, ғоялар, тушунчалар, дунёқарашлар тўқнашаётган, этиқодлар ўзаро курашаётган ва мамлакат миқёсида кенг қулоч ёзаётган шароитда шевердинлар компанияси «Ўткан кунлар»ни асло ҳазм қила олмас эди. Ҳатто «муаллифнинг хавфли» ғояларидан китобхонлар заҳарланиб, «дарров мусулмон қаҳрамонлардан ўрнак» олиб, Аллоҳнинг улуғлигини зикр этиб қўйишларидан чўчир эдилар. Ўтмишда мусулмонбод бўлган даврларнинг реал манзараларини намоз ва таҳоратсиз тасаввур этиш қийин.

Адабиётшунослик тарихида Абдулла Қодирий дунёқарашининг турли қирралари, асарларидаги ифода шакли тўғрисида кўп гапирилди. Аммо адиб маънавий-руҳий дунёсининг асосий моҳиятини ташкил қилувчи энг катта омил – исломий тушунчаларнинг бадиий ифодаси масаласи ҳолис ўрганилмади.

Асарни жиддий таҳрир этишга чанқоқлик, ёзувчининг дунёқараши билан ҳисоблашмаслик, сўз санъатининг нозик ва нафис спецификасини назар-писанд қилмаслик, ҳар қандай адабий воқеликка фирқанинг сиёсий-мафкуравий позициясидан бирёқлама ёндашиш, ўзгани хатокор, ўзни мутлоқ ҳақгўй дея тасаввур этиб, бошқаларга йўл кўрсатиш ва ақл ўргатишга иштиёқмандлик – буларнинг барча-барчаси вольгар социологик таҳлилга хос хусусиятлар эди.

Реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисалар санъат тилига кўчганда орада фарқланиш бўлиши табиий. Ёзувчи тарихчи эмас. Демокчимизки, бадиий талқинда ижодкорнинг ўз олами, ўз қарашлари гўзаллик қонуниятлари негизида акс этади. Шу сабаб бадиий талқин билан ҳаётдаги воқелик орасига тенглик аломатини қўйиш ўта жўнлик саналади. Ўқувчи, китобхон, борингки, тадқиқотчи бадиий матн ичига кириб, асар қаҳрамонлари билан бир ҳаводан нафас олиб, уларнинг саргузаштларига йўлдош бўлиб юргани ҳолда

воқеликни ўз ҳаётий тажрибаси билан солиштириши мумкин. Бу қиёслар ночор, содда, қотиб қолган ва жўнлашган қарашлардан анча юксалган, бадиият, санъатдаги илмий эҳтимоллар даражасига кўтарилган бўлиши лозим. Зеро, образли тафаккур тарзи, бадиийлик қонунияти ва илмий талқин таълимоти қайсидир маънода шуни ҳам талаб этади.

* * *

Мукаммал бадиий асар – мунаққид ва адабиётшуноснинг бахти. Александр Пушкиннинг гўзал асарлари нафақат шоирнинг ўзини, балки В.Г.Белинскийдек мунаққидни ҳам дунёга келтирди; шон-шуҳрат минбарига кўтарди. М.Бахтин ўзининг янгича жаҳоншумул назарий қарашларини Ф.Достоевский ва Ф.Рабле каби адибларнинг асарлари моҳиятидан келтириб чиқарди. Булар завқли ва гаштли эслатмалар, албатта.

Аммо адабиёт тарихида шундай ғаройиб ҳолатлар ҳам бўладики, энг истеъдодли ёзувчи ва энг гўзал романлар муносабати билан бирга мунаққидлар ҳам тилга олиनावеради.

«Ўткан кунлар» романи Абдулла Қодирийга шуҳрат келтирди. Айни чоғда, ўша давр танқидчиси Сотти Хусайни ҳам «машҳур» қилди. Мунаққид айнан «Ўткан кунлар» номи билан китоб ёзди.⁵ Назаримда, бу китобдаги қарашлар ҳам ўзбек адабиётшунослигида ҳали шу кунга қадар жиддий ва холис текширилган эмас.

С.Хусайн Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ини, асосан, синфий нуқтаи назардан ижтимоий таҳлил этиш ниятида қўлига қалам олди. Китобнинг «Кириш»ида шунга урғу бор.

«Марксизм танқиди адабий асарни текширганда ўз олдида биринчи галда ижтимоий таҳлилни қўяди. Бундан бирёқламалик тушунилуви керак эмас. Балки Маркс ва Лениннинг илмий ишланган усулини адабиётда қўллаш, яъни адабий тилни ижтимоий тилга буриш деган маънони англаш керак. Марксист мунаққид асарни таҳлилда олдин

⁵ Хусайн С. «Ўткан кунлар». – Тошкент – Баку, 1931. Изоҳ: кейинги кўчирмаларда шу китоб саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

унинг мазмунига ва ёзувчига бўлган ташқи таъсир, синфий таъсирга ва у таъсирнинг асарда берилганига тўхтар» (7-бет).

С.Хусайннинг гапларидан ўша даврда адабиётшунослик адабий таҳлил ва талқинда ўта сиёсийлаша борганини сезиш қийин эмас. Дарвоқе, асарда «ғоявий хатолар», «мафкуравий бузуқликлар» ёки «аксилинқилобий нуқталар» учраб қолса нима бўлади? «Бу ҳолда марксизм танқиди марксизм сензорасига айланади. Чунки биз синфий, сиёсий, мафкуравий курашнинг жиловини бўшаштира олмаймиз», деб ёзади С.Хусайн.

С.Хусайннинг асл позициясини, талқин принципларини оқлаб ҳам, ёқлаб ҳам бўлмаганидек, унинг марксизмга самимий ишониб, «Ўткан кунлар» романи табиатига хос айрим тўғри фикрлар ёзганини ҳам инкор этиб бўлмайди. Бир мисол. Гарчанд адибдан маслаҳат олиб бўлса ҳам, мунаққид Жўржи Зайдоннинг «Армануса» романи билан «Ўткан кунлар»ни таққослайди. Адабий таъсирни далиллашга интилади.

С.Хусайн асосий фикрларини «Роман», «Тарихчи ҳам художник», «Қўлёзма», «Дидактик-таълим», «Қарама-қарши солиштириш», «Тили», «Тасвири», «Асл фикрнинг жилови», «Жўржи Зайдон – Абдулла Қодирий», «Роман ҳам ҳақиқат», «Қодирий яшаган давр ва роман», «Адабий приёмининг ижтимоий моҳияти (негизи)», «Романтизм мактабининг ижтимоий асоси қандай?» каби ўн уч боб, бир «Кириш» ва икки қисмли хулосага ажратиб баён этади. Шунингдек, китобга Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»и ва бунга жавобан яна С.Хусайн ёзган «Ўткан кунлар (Абдулла Қодирийнинг «Изоҳлари» муносабати билан)» мақола-си илова этилган.

Мунаққид салкам олти босма табоқдан иборат китобидан роман жанрига, ёзувчининг тасвирлаш усулига, романнинг айрим образлари ва тилига, адабий таъсир омилларига, тарихий воқелик ва унинг бадий талқини каби бир қанча жиҳатларга қисман бўлса-да тўхталади.

«Шеър, ҳикоя, повесть ва ҳоказолар каби роман ҳам адабиётнинг бир навидир. Романчилик адабиётда жуда эркин бўлиб, ўз ичига бошқа адабий турларни ҳам оладир. Ҳикоя турмушдаги ҳодисаларнинг бирортасини тасвирлаб беради. Повесть ҳикоядан юқори, романдан кичикдир. Повесть ҳодисаларни ҳикояга қараганда катта расмини олади. Роман ўзининг олдига аҳамиятли ижтимоий бир масалани қўйиб, ҳал қилади ёки бирор даврни ўз ичига олиб қўйган мавзунинг мазмунидан четлашмасдан уни кенгайтириб, натижада бир бутунликка олиб чиқади. Роман воқеалар тўғрисида ҳикоя қилиб ўтирмайди, балки кўрсатади. Ўзининг англатилажак муддаосини турли суратлар – «образ» билан гавдалантириб беради. Асарда, айниқса, романда одамни суратлаш жуда катта аҳамиятга эга».

Ҳикоя ва повесть каби эпик жанрларга қиёсан романга берилаётган бу таърифни бутунлай нотўғри деб бўлмайди. Унда роман жанрининг айрим назарий тавсифи ўз ифодасини топган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, роман жанрига мукамал таъриф бериш анча мушкул иш. С.Ҳусайн тугул, кейинги даврларнинг энг билимдон назарийчиси бўлмиш Иззат Султонов ҳам «Адабиёт назарияси» китобига: «Ҳаётнинг кенг манзарасини тасвир этувчи эпик асар «роман» деб аталади», дея бу жанрни таърифлагандан сўнг ҳам, икки бетни тўлғазиб унга изоҳ ёзади.⁶ Ёки роман жанрининг хусусиятини тушунтирган яна бир манбага қарайлик: «Роман (французча roman – дастлаб роман тилларда ёзилган асар сўзидан) – янги давр адабиётидаги катта ҳажмли эпик асар бўлиб, унинг асосий хусусиятлари инсон ҳаётини бутун мураккаблиги билан ҳар томонлама ва тўлиқ тасвирлашдан, иштирок этувчи шахслар тақдирини акс эттирувчи қўп планли сюжетга эга бўлишдан иборатдир».⁷

Бу мўъжизавий жанрнинг XX асрдаги тараққиёти ва эврилишлари В.Г.Белинский ва Н.Г.Чернишевскийдек машҳур танқидчиларнинг таърифлари доирасига ҳам тўла

⁶ Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б.258 – 260.

⁷ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б.278 – 281.

сигмайди. Ҳар олим романдаги муайян элементга урғу беради ва унинг яна қайсидир жиҳати очиқ – изоҳталаблигича қолади. Бу воқеликка нисбатан адабиётшунос М.М.Бахтин қуйидаги фикрларни ёзади: «Адабиёт назарияси романга муносабатда ожиз-иложсиз бир ҳолатда қолмоқда.

Тадқиқотчилар романнинг баҳс-мунозарага асло ўрин қолдирмайдиган жанрига хос белгисини кўрсатиб бера олмаётирлар. Романга хос белгиларни кўрсатишга интилган баъзи фикрларга назар ташлаймиз: роман – бу кўпқиррали жанр, ҳолбуки, жуда гўзал содда планли романлар ҳам мавжуд; роман – ўткир сюжетли динамик жанр, ваҳоланки, юксак савияли ёлғиз тавсифга асосланган романлар ҳам бор; роман – муаммоли жанр, ҳолбуки, муаммо кўтармаган ва жуда кўп ажойиб романларга намуналар топилади; роман – муҳаббат тарихи, ваҳоланки, Оврўпанинг энг машҳур жуда кўп романлари ишқ унсуридан мутлақо холи; роман – насли жанр, ҳолбуки, беназир-тенгсиз шеърӣ романлар ҳам мавжуд».⁸

Олим бу фикрларни XX асрнинг 50 – 60-йилларида ёзган эди. Жаҳондаги бир қатор адабий мактаблар, жумладан, рус романчилик мактаби ҳам фаолият кўрсатаётган, улар тўғрисида жиддий илмий тадқиқотлар аллақачон майдонга келган бир шароитда ушбу жанрнинг комил таърифига адабиёт назарияси ожиз қолгани айтилади.

Абдулла Қодирий романида ўқувчига кучли таъсир этадиган ва уни чуқур ҳаяжонга соладиган ўринлар таллайгина. С.Ҳусайн баъзан буни кўрди, сизди. Шу сабаб «Ўткан кунлар»нинг айрим саҳифалари «адабий-бадий суратда кишига таъсир қиларлик» тарзда берилгани, ёзувчининг маҳорати, жумлаларни ҳаяжонли туза олиши, романда ўхшатиш, муболаға ва қарама-қарши қўйиш каби бадий тасвир воситаларидан фойдаланилгани тан олинади. Романда воқеалар кечадиган замон ва макон ҳамда конфликт масаласи «Қарама-қарши солиштириш» номли махсус бўлимда текширилади: «Ўткан кунлар» ро-

⁸ Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – С.396 – 397.

манида очикдан очик қарама-қарши қўйишнинг кучли эканини кўрамиз. Бу Абдулла Қодирий адабий усуллари-нинг асосий қисмини ташкил қилади. Романда иштирок қиладиган қаҳрамонларнинг характерлари ва жойлари бир-бирларига қарши қўйилган. Биз бундай қарама-қарши қўйиш усуллари-нинг романда асос – марказий чизиқ эканини кўрамиз» (36-бет).

Абдулла Қодирий сўзга жуда «зиқна», сўз сўйлашда узоқ андишага борадиган ёзувчилар тоифасидан. Тасаввуримизча, у ҳар бир сўз, ҳар бир жумлани ақл тарозисида тортиб, етти ўлчаб бир кесади. Романдаги автор ва персонажлар нутқида ҳам, хусусан, диалогларда сўзни иқтисод қилиш – қисқа жумлалар тузиш, қисқа савол-жавоблар бериш кузатилади. Бу фазилат С.Хусайнга маъқул келади. Шу сабаб китобда Отабек билан Ўтаббой қушбеги, Отабек билан Кумуш, шунингдек, «яна қизиқроқ» – Зайнаб билан опаси Хушрўй орасидаги суҳбатлардан кўчирмалар келтирилади (53 – 54-бетлар).

Рисола ана шундай оғмача кайфият услубида ёзилган. Гўзал тасвирларни кўриб, сезиб, тушуниб қолган С.Хусайн бир-икки жумла илиқ сўз айтиб қўяди-ю, бирдан санъат қонуниятларидан чекиниб, вульгарлашади; сиёсий хушёрлиги тутиб қолади ва айбнома ёзиб ўтишни унутмайди.

С.Хусайн рисоласидаги романнинг тилига тегишли бобда «романнинг ўзбек адабий тили такомиллида катта хизмати бор», «Абдулла Қодирий ўз романининг тили устида кўп ишлаган», чиғатойликка берилиб, ўз асарларида ўринли-ўринсиз араб ва форс сўзларини қўллаган ёзувчилардан фарқли ўлароқ «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романини, асосан, ҳозирги адабий тил билан ёзган», «Абдулла Қодирий учун «Ўткан кунлар»ни содда ўзбек тилига яқин қилиб ёзиш қулай бўлмаган. Бунинг учун авом халқ билан кўп улфатчиликда бўлгон. Берган типлари билан кўп суҳбатлашган, натижада тил масаласида соддаликка эришган. Бусиз, албатта, уйдагина ўтириб авомга яқин тилда асар яратув мумкин эмас эди» мазмунидаги бир қанча фикрларни келтиради. Роман лексикасини таснифлашга ҳаракат

этиб, мисоллар беради. С.Ҳусайннинг бирёқлама қарашлари билан бирга ана шундай тўғри фикрларига ҳам эътибор лозим бўлади.

Мунаққиднинг ижодий метод, бадиий тасвир юзасидан ёзган гапларини ҳам бира тўла инкор этиш ёки тўла тасдиқлаб юбориш мушкул. С.Ҳусайн фикрича, Абдулла Қодирий макон, замон ва образларни ўзаро зид тасвирлагани ҳолда романда «ҳаяжонли тасвир қондасига» ҳам мурожаат қилади. Ўқувчини гоҳ ҳаяжонлантириш ёки бирдан даҳшатга солиш «романтик ёзувчилар учун севилиб қўлланадиган приём». «Романтиклар воқеани, одамларнинг кайфиятини турмушда қандай бўлса, шундай жонлантириб бермайди». Романтик чизгиларга, романтизмга мунаққид муносабати ижобий эмас. Уни айбли, нуқсонли кўради. Абдулла Қодирийнинг Отабек ёки Кумушнинг руҳий ҳолатлари билан боғлиқ тасвирий «нуқсон»ларини ҳам ўша романтик мактаб принциплари билан изоҳлайди. Мунаққид гарчи ёзувчидан реалист бўлишни талаб этса ҳам, романдаги гўзал тасвири манзараларга ҳавас қилади. Баъзан: «Абдулла Қодирийнинг романчиликда тасвирий қуввати ҳозирги ўзбек ёзувчиларининг барчасидан кучлидир», – деб ёзади. Ёки мисол билан бирликда қуйидаги кўчирмани кузатайлик: «Абдулла Қодирийнинг тасвирий қуввати кучлидир. Ўхшатишлар, муболағалар билан сўзлардан маънолик гул дастаси тизиб бера билади...

Абдулла Қодирий лаззатли тасвири ўз ўрнига қўйиб ўқувчига ёзади. Ўқувчида ҳаяжонли туйғулар қолдиради:

«...Ариқнинг мусаффо тиниқ суви явошгина оқиб келар. Кумуш бувининг қаршисига етганда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр. Ўз устида ўлтиргон соҳиранинг сеҳрига мусаххар бўлгон каби тағи бир каттарак доирада айлангач оҳиштагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўтиргоч қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушган сув томчилари билан ариқ ҳаракатга келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Нозик аёқлар толдилар шекиллик, садаф каби оқ

тишларини бир-икки қайталаб чайди, ариқ бўйи ва унинг сувларини ташлаб кетди» (65-бет).

Бу сержило тасвир С.Ҳусайнга манзур бўлган, албатта. Қолаверса, айнан ана шу тасвирга – Кумушбибининг ариқ бўйида ўтирган ҳолатига бошқа олимлар ҳам эътибор берди. Энг гўзал ва энг латиф тасвирлардан бири сифатида талқин қилинди.

Романда мунаққид илғаган ва кейинги давр олимлари ҳам тасдиқлаган яна бир муҳим жиҳат бор. Бу табиат тасвири воситасида қаҳрамонлар руҳиятини бериш.

С.Ҳусайн ёзади: «Абдулла Қодирий табиатни тасвир қилганда албатта қаҳрамонларнинг қандай борувини кўзда тутади. Табиатдаги кўриниш билан қаҳрамонлардаги аҳвол руҳиятни солиштириб боради» (66-бет).

30-йиллардаги тадқиқотларда адибнинг ижодий методи масаласига ҳам диққат қилинди. «Абдулла Қодирий, – деб ёзади С.Ҳусайн, – асосан романтик бўлиб, қисман реалистдир. Натурализм унсурлари ҳам чакана бордир». Ойбек бу масалада С.Ҳусайнга яқин фикр айтиб, Абдулла Қодирий ижодий методини романтизм ва реализм уйғунлигида кўради. Адабиётшунос Иззат Султонов: «Ўткан кунлар» асари романтик руҳ билан суғорилган реалистик асардир», деган фикрни билдирди.

Бу ўринда Ойбек ва И.Султон фикрларига мурожаатдан мақсад С.Ҳусайн қарашларидаги ҳақиқатни кўрсатмоқдир. Албатта, «Ўткан кунлар»нинг 30-йиллардаги дастлабки йирик, салмоқли талқинида камчиликлар бор. Уни давр мафкураси билан, ўша давр адабий танқидининг табиати билан изоҳлаш лозим. Қолаверса, бу рисолага қарата энг ҳақли ва асосли изоҳларни улуг романнависнинг ўзи ёзгани барчага маълум ҳақиқат. Айнан тасвир масаласида мунаққид романдан:

1. «Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрганидек тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир»;

2. «Кумушнинг бу дақиқадаги ҳолини қалам билан чизиб кўрсатув албатта мумкин эмас»;

3. «– Бечора ота – бечора она!...

Учинчи кун улар ҳам келиб етдилар... Уларнинг ҳозирги ҳолининг тасвири мумкинми?!» каби парчаларини келтириб, ёзувчи қаламининг ожиз қолганига ишонмайди. Бу бир «тақводорлик», «ҳаяжон уйғотиш приёми» дейди.

Бу ҳақда Абдулла Қодирӣ «Изоҳлар»да шундай ёзади: «Баъзан меним сўзга усталигим тўғрисида ҳазм ва қолипдан юқорироқ мадҳларда бўлинган. «Бу ҳолнинг тасвирига қалам ожиздир», каби узрларимни «ёлғон айтади, сўзга жуда уста» деган каби талқин қилинади. Дуруст, менга қараганда тубан кишилар учун мен жуда ҳам сўзни қотирадиган кўринаман, бироқ «ўзимдан ўтади, ўзим биламан» деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади. Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлинганда сўз топилмай, ифода қилолмай ҳаракатда қолинади, ноилож ожизни иқрор қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади. Менинг «Ўткан кунлар»даги ожизларим ҳам шу жумладандирлар».⁹

Адиб инсон руҳиятининг бадий талқинида қалами ожиз қолишига очиқ иқрор бўлади. Яратгувчи бандасига руҳ ҳақида жуда оз илм берган.

XX асрнинг машъум 30-йилларида қишлоқ бойларига деҳқоннинг ризқини еб кетувчи феодал-эксплуататор, шаҳар бойларига эса савдо сармоядори, майда буржуа вакили тарзида қаралар эди. Жамиятдаги бу табақаланишнинг маданий ҳаётга, ҳатто бадий асарлар талқинларига таъсири кучли бўлди. «Ўткан кунлар»даги Отабек ва Юсуфбек ҳожи типлари юқори табақа вакиллари дир. Уларни романда юксак фазилат ва хислатлар билан тасвирлагани учун ёзувчи «дунёқараш чекланган»ликда, ўзининг «майда буржуа» қарашларини тарғиб этишда айбланди. Баъзан қуйидагига ўхшаш фикрлар билдирилди: «Отабек Шамайга бориб келгандан кейин бутун фикри-ёди русларнинг ҳукумат қуришидан режа очиб ўшандай қурилишнинг ўз Туркистонига келишини истади. Аммо Абдулла Қодирӣ уни

⁹ Қодирӣ А. Кичик асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1969. – Б.197.

бошқача таҳлил қилиб, рус қурилишига ўхшаган *миллий мустақил давлат тарафдори* қилиб кўрсатадир...

...Юсуфбек ҳожи ва Отабекни русларнинг келишига жон-дили билан қарши турган шахслар деб таҳлил қилиш тўғри эмас».

С.Ҳусайн қаҳрамонларни нега бундай талқин қилмоқда? Мунаққид Отабекни кимлар қаторига қўймоқчи? Бизнингча, М.Солиҳовнинг қуйидаги фикрлари саволга жавоб бўлади: «Романнинг идеалний шахсияти-қаҳрамони бўлгон Отабек типи – Николай подшолиқ аскарининг келувига йўл кўрсатган ва уни вакил бўлиб тилаган машҳур қароқчи миллионер Саид Азимбой каби бир тип эмасми? Бош қаҳрамонни (*Отабек назарда тутилган – Б.К.*) таҳсин ва офарин билан қабул қилган бойлар Мирзаҳаким Парвоначи каби Қўқон хонлигига қарши Николай идорасини истаб фикр тўплаган катта бойларнинг типи эмасми?

Бу типларни идеалний қаҳрамон ва ижобий шахсиятлар қилиб тасвирловчи роман 1925 йилда нима истайдир? Буни изоҳлаб ўтирувга ҳожат бўлмаса керак. «Ўткан кунлар» каби тарихга оид романларда миллатчилик ташвиқоти очиқдан очиқ акс этмайдир, аммо унинг қурилиши ва кайфияти айланмароқ йўл билан ёлғиз миллатчилик мафкура-сигагина мол бўла олишини кўрсатиб турадир».¹⁰

Отабек образини шу тарзда тушуниш, тушунтириш ва «Ўткан кунлар»га миллатчилик айбини тақаш, албатта, 30-йиллар адабий танқидининг иши. Бадиий ҳақиқатнинг ҳаёт ҳақиқатига тўла мос келмаслигини кўрсатиб чиқиш, бадиий асардан фақат ижтимоий маъно излаш, адибнинг «синфий асосини белгилаш»га (Абдулла Қодирий таъбири) уриниш, вульгарлашув адабиётшунослик тарихидаги «энг кир, энг қора» саҳифалардир. Ҳолбуки, «Ўткан кунлар» романида энг оламшумул поэтик талқинлар учун «мол бўла оладиган» фазилатлар кўп. Романдаги шахсий-оилавий муносабатлар, ишқий кечинмалар адабиётшунос учун муҳим манба. Дарвоқе, юзаки ҳисоб-китобга, саноқ-статистикага

¹⁰ Солиҳов М. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. – Тошкент, 1932. – Б.84.

берилиб ҳам оддий бир ҳақиқатни кузатиш мумкин. Роман уч бўлим, эллик етти фаслдан иборат.

Шундан асосий боблар қаҳрамонлар дунёси, оилавий маиший ҳаёти ва айниқса, ишқий кечинмаларига оид бўлиб, бор-йўғи тўққиз фасл (6. «Тошкент устида қонли булутлар», 15. «Тошкент қамалда», 16. «Азизбек», 20. «Истиқлол дарди», 22. «Исён», 23. «Мусулмонқул», 3-бўлимдан: 1. «Мусулмонқул истибдодига хотима», 3. «Қирғин», 9. «Ҳожи этак силккан») тарихий воқеалар тасвирига бағишланган.¹¹

«Ўткан кунлар»ни ўқиган ўқувчи ҳақиқатан ҳам гўзал қаҳрамонлар билан ёнма-ён юради, уларнинг ғам-ташвишларига шерик бўлади, бошига кулфат тушса хафаланади, шодлигида қувонади, айниқса, китобнинг охириги эпизодларидаги фожеали манзараларни ўқиб йиғлайди, айрилиқдан кўнгли ўксийди, тақдирнинг беаёв ўйинлари қошида лол қолади. Ўқувчи қалбини тарихий воқеалар моҳиятидаги «майда буржуазия» ниятлари, ҳокимиятни ким бошқаришининг «кўрсатилиши» эмас, балки кўпроқ ишқ достонининг дилўртар оҳанглари қамраб олади. Зеро, «Ўткан кунлар» таржимасини ўқиган бошқа миллатга мансуб китобхонлар ҳам ўша ишқий оҳангларга мафтун бўлгани ҳақиқатдир.

Маълумки, С.Ҳусайн мақоласига Абдулла Қодирий «Баъзи изоҳлар» ёзган. Аммо С.Ҳусайн ва Абдулла Қодирий мунозара-муносабати шу билан якун топган эмас. Аксинча, «изоҳлар»ни ўқиган С.Ҳусайн Абдулла Қодирийга қарши ўзининг «жиддий синфий нуқтаи назарини», «марксистча танқидини» баён этиб, адибни «тўғри йўлга» солишга бўлган ҳаракатларини қаттиқ ҳимоя қилиб чиқди. Қодирийшунослик тарихида бу жавобга кўп ҳам эътибор берилмади. С.Ҳусайн позицияси эса айнан ана шу жавобда янада ойдинлашади.

Агар Абдулла Қодирий мунаққиднинг мақоласидаги айрим ўринларга изоҳ ёзиб, ўша масалаларни тўққиз қисмдан иборат кўринишда баён этган бўлса, С.Ҳусайн ҳам айнан шу шаклда ҳар бир рақамланган фикрга диққат қилди ва

¹¹ Қаранг: Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – Б.105 – 107.

асосан, Абдулла Қодирийнинг ноҳақлигини исботлашга интилди. Фақат бир ўриндагина изоҳлардаги эътирозни, яъни ўзининг тил ва фикр ифодасидаги тажрибасизлиги ҳамда нўноқлигини тан олди.

С.Хусайн ўз жавобида кўпроқ адибнинг «майда буржуазия вакили» эканига, ўша тоифа ғояларига хизмат қилишига урғу берди. «Доҳий Ленин»дан майда буржуазиянинг ҳолатини тавсифловчи кўчирмалар олди. Унинг жавоб мақоласидаги характерли нуқталардан бири шуки, С.Хусайн Абдулла Қодирийнинг: «Мен шарқ озодлиги ва унинг мазлум пролетариатининг саодати фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Менинг ҳаққимда ким нима деса десин. Лекин мен Маркс ва Лениннинг адолатли (? – С.Х.) ҳароратли шогирдиман. Чунки мен Лениндан дам олиб, Марксдан илҳомландим», деган сўзларига ишонмади ва жуда тўғри қилди. «Шу сўзлар эгасининг ёзган катта муҳим асарларини таҳлил қилган вақтимизда, Маркс ва Ленин таълимотларига яқин келадиган нарсани бутунлай кўрмаймиз», «Абдулла Қодирий ленинизм ва марксизмни ўзига дунёни таниш ва тушунтиришда нуқтаи назар қилиб олган эмас» (146 – 147-бет) каби гапларни ёзди.

Бир қарашдан воз кечиб, бошқаси билан қуролланиш, дунёқарашни қайта шакллантириш, албатта, осон кечадиган жараён эмас. «Ҳатто мутлақо шахсий бўлганида ҳам, янги ғоялар бизни ўзига бир зумда ром эта олмайди. Энг аввало уларга кўникмоқ лозим» (Л.Шестов фикри). Дунёқараш – энг мураккаб фалсафий тушунча. Айниқса, 20–30-йиллар муҳитида яшаган таниқли ижодкорлар дунёқарашини бир-икки сўз билан англатиш мушкул. Зотан, С.Хусайнлардан бошланган Абдулла Қодирийнинг дунёқараши ҳақидаги баҳс ҳали шу кунга қадар давом этапти.

Нима бўлганда ҳам, С.Хусайн тўғри таъкидлаганидек, Абдулла Қодирий дунёқарашига марксизм-ленинизм асослари келиб ўрнашмаган эди. Бундай «нуқсон»ли дунёқараш билан, албатта, синфлар орасидаги курашлар бадиий асарда тасвир этилмаслиги мумкин. Янги давр таълимотидан ўсиб чиққан дунёқарашсиз яшаш 30-йиллар зиёлиси учун

катта айб ҳисобланар эди. Хайриятки, Абдулла Қодирий ана шу жиҳатдан «нуқсон»ли эди, акс ҳолда ўзбек халқи миллий адабиётимиз хазинасидан муносиб жой олган гўзал романларни ўқиб завқланиш бахтидан бебаҳра қолар эди. 30-йилларда С.Хусайнлар «йигитлар орасида отабекчиликка, қизлар орасида кумушчиликка» қарши уруш очмоқни тарғиб этди: «Ҳеч шубҳасиз, биз «Ўткан кунлар»нинг берадиган таъсири билан курашмоғимиз керак», деди мунаққид ва кўзлаган мақсадларига вақтинча эришдилар ҳам.¹²

30-йиллар бадий асар талқинида адабиётшунослар марксизм таълимотига суянишга ҳаракат қилди. Аммо кўп ҳолларда бадий адабиётнинг санъатлик моҳиятига нисбатан хатоликка йўл қўйди. Адабий танқиддаги бу нуқсонларни кейинги давр олимлари кўрсатиб берди. «Доҳий»ларнинг адабиёт ва санъат ҳақидаги йиғма фикрларидан 30-йиллар шароитида ҳали марксизм-ленинизм эстетикаси тўла «яратилиб» улгурилмаган эди (Дарвоқе, идеалист Гегель махсус «Эстетика» номли асар ёзгани ҳолда, «доҳий материалист»ларнинг бу номдаги махсус асари йўқ). Биздаги С.Хусайн, М.Солиҳов, О.Ҳошимов, А.Саъдий, Айн (Олим Шарафиддинов) каби адабиётчилар ўша «даҳо»ларнинг бевосита санъат ва адабиётга тегишли бўлмаган, балки маиший ҳаётга, ижтимоий-иқтисодий тузум ва инқилобий ҳаётга оид мулоҳазаларига таяниб бадий асарларни танқид қилдилар.

Бадий асарларда «синфий кураш» қандай акс этганини жиддий текшириб, «жадид»ларнинг режаларини, «аксил-инқилобчи», «миллатчи» ва «майда буржуазия вакил»ларнинг фаолиятини қораладилар. Булар санъатнинг эстетик моҳияти ва адабиётнинг бадиият қонуниятларидан анча узоқ бўлган қолишлар эди. Гарчи жузъий ҳақ гаплар, қис-

¹² Қўшимча: С.Хусайннинг бу узундан-узоқ танқидини ўз даврининг танқидчилари қўллаб-қувватлади, жиндай танқидий муносабат ҳам билдирди: «Сотти Хусайннинг бу тўғрида («Ўткан кунлар» романи ҳақида – Б.К.) узун танқиди бор. Бу танқид айрим камчиликларни ўз ичига олган ва тугал қабул қилинарли бўлмаса-да, ҳар ҳолда, романнинг моҳиятини кўрсатарлик хусусиятга эгадир» (Солиҳов М. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. – Тошкент, 1933. – Б.83).

ман тўғри мулоҳазалар айтилган бўлса-да, бадий асарга ёндашувдаги сиёсийлашган мезон ва босим қуввати ўша қисмларни парчалаб ташларди. Ўша пайтдаги мақолалар, рисоаларнинг бошланиши ёки туганчида давр сиёсатининг илмий текширув учун тайёрлаб қўйган қолип, бадий асар талқинига оид йўлланмаси махсус тилга олинар эди. Ҳушёрликка чорлаш, бировларга йўл-йўриқ кўрсатиш танқидчилар вазифаси саналарди. С.Ҳусайн рисоласининг «Натижа»сида ёзади: «Умуман *буржуа адиблари* ва тарихчилари, тарихий фактларни ўз мафкураларига мос қилиб олиб нотўғри таҳлил қиладилар. Аммо уларнинг яратган асарлари ҳар ҳолда қисман даврдан маълумот берадилар. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи бизга октябрь кунлари ва унинг маҳкамланиши вақтидаги *майла буржуазиянинг руҳини, фикрини очиқ тушунтирадир*» (121 – 122-бетлар).

Ўша даврда М.Солиҳовнинг «Ўзбек адабиётида *миллатчилик* кўринишлари» (1933), А.Саъдийнинг «Ўзбек *буржуа адабиёти*» (1934) китоблари пайдо бўлди. Номлардаги айрим сўзларнинг ўзиёқ («миллатчилик» ва «буржуа» сўзлари) китоб моҳиятидан хабар беради. А.Саъдий китоб «Кириш»ида шундай ёзади: «Бадий адабиёт ўз-ўзидан бўлмайди. У осмондан тушмайди. Уни кишилар, яъни ёзувчилар, шоирлар яратади. *Синфдан* ёки ижтимоий гуруҳлардан ташқари бўлган ёзувчи йўқ. Ёзувчилар маълум *синфдан* чиққан ёки у *синфдан* чиқмаса-да, кейин у *синфнинг* тарбиясини олиб, шу *синф* томонига кўчиб, шунинг манфаатига хизмат қила бошлаган бўлади... Ҳар бир даврнинг ёзувчилари шу даврда *синфлар* томонидан уларнинг олдиларига қўйилгон *синфий* вазифаларни бажара борадилар, шуларни бажариш учун курашадилар. Уларнинг бу курашларида уларга раҳбарлик этувчи, уларга таянч бўлиб йўл кўрсатиб, куч ва ёрдам бериб боровчи қувват яна ўша *синф* ва ўша *синфнинг* партияси бўлади. Шу равишда адабиёт *синфларнинг* *синфий* кураш қуролларида бири деяр экансиз, шу замон, шу адабиётни яратувчиларнинг ўзларининг, яъни ёзувчиларнинг ҳам *синфлар* ва *синфларнинг* сиёсатлари учун кура-

шувчи бўлганликларини тушунишимиз лозим». ¹³ Кўчирмада «синф» ва «синфий» сўзи ўндан ортиқ ўринда қўлланган. Бундай сийқаликлар 30-йиллар адабий-илмий муҳитида кўп учрайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, жадидча руҳият ва кайфият билан адабиёт даргоҳига кириб келган, бошқачароқ айтганда, дунёқарашда жадидона ғоялар устуворлик қилган Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпонлар авлоди билан уларга яқин издош адабий авлод орасида эстетик идеал жиҳатидан тафовут бор. Баъзи масалаларда «устоз» ва «шогирд»лар ғоявий жиҳатдан ўзаро оппозицион ҳолатда эди. Миллатлар орасидаги фарқлар бора-бора барҳам топиши борасидаги тушунчаларга урғу кучайган бир пайтда Чўлпон барибир «миллатчи» эди. Гоҳ очиқ-ойдин, гоҳ рамзли санъат тилида ўз қарашларини асарларининг моҳиятига жойлар эди. Чўлпоннинг чинакам санъатга дахлдор бадиий-эстетик дунёсини ҳам ўша типдаги асарлари ташкил этади. Фитрат «трактор овозидан завқ топа билмади» ва шунинг учун ҳам «трактор тўғрисида шеър ёза оладиган шоирлар қавми»га (Н.Каримов таъбири) кирмади. Демоқчимизки, мураккаб дунёқарашли Фитратнинг маънавий олами ўзидан кейинги адабий авлод қарашларидан тафовутли эди.

С.Ҳусайннинг «Ўткан кунлар» рисоласи характеридаги, ундан бир оз илмийлиги ва композицион бутунлиги билан фарқланадиган, бироқ моҳияти нисбатан яқин китоблар 30-йилларда битта эмас эди. Ҳамид Олимжон Фитратни, Ойбек эса Абдулла Қодирийни текширди. Бу адибларнинг фикрлаш савияси, бадииятни ҳис этиши, бадиий асарни тушуниш ва тушунтириш даражалари турлича. Айнан ижодий жараён азоб-уқубатларини бошидан кечирган Ҳ.Олимжон ва Ойбеклар адабий диди С.Ҳусайнга қиёслаганда устун эди, албатта. Қолаверса, улар илмий тадқиқот институтининг илмий ходимлари саналарди.

Бир фикр хаёлга келади. Мудҳиш 30-йилларнинг қонсираган муҳитида Ҳ.Олимжон ва Ойбеклар «буржуа миллатчи»ларини фош этувчи асарлари билан ўзларига ҳимоя

¹³ Саъдий А. Ўзбек буржуа адабиёти. – Ташкент, 1934. – Б.15 – 17.

қалқони ясаган эдими? Эҳтимол шундайдир. Чунки 1937 йилдан эътиборан Ойбекнинг ишдан ҳайдалиб, бир-икки йил ишсиз қолгани, матбуотда танқидга учрагани маълум. Ойбекка муносабат 30-йилларда ёмонлашган эди.¹⁴

* * *

Ойбек икки ўт орасида туриб, «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни ёзди, имкони борича холис фикрлар билдирди ва кўп ўринларда дилидаги ҳақ гаплари, ўзи англаган ҳақиқатлар юзига сиёсий пардалар тутди.

«Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» Ойбекнинг илмий қобилиятини, ўша тарихий давр адабий талқини табиати-ни кўрсатади. Зотан, миллатнинг оидин фикрли зиёлилари туҳматлар бўрони остида жар ёқасига келтириб қўйилган бир шароитда, Фитрат ва Чўлпонлар тўғрисидаги мақоалар матнини айбнома оҳангидаги «типик жадид», «майда буржуазия вакили», «миллатчи» сўзларисиз тасаввур этиш қийин.

Шунга монанд Ойбек ҳам қарашлари ифодасида ўша тушунчалардан фойдаланди. «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да Ойбек адиб ижодининг илк даврини, юмористик, сатирик қирраларини ҳамда йирик прозасини даврий (хронологик) тартибда текширди.

Аслида, XX аср аввалидаги адиблардан бирортасининг ижодини жадидчилик ғояларидан айро тушунтириб бўлмайди. Жадидлар ижодий фаолиятида, шеърини, насрий асарларида миллат учун ғам чекиш, миллатни илм-маърифатга даъват, хурфот ва бидъатдан узоқлашувга чорлаш мотивлари асосий ўринни эгаллайди. Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадиёр», «Қурбони жаҳолат», Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг «Янги саодат», «Учрашув», Фитратнинг «Ҳинд сайёҳи»,

¹⁴ Ойбекнинг бошига тушган бу машаққатлар тўғрисида қаранг: Саидносирова З. Ойбегим менинг. – Тошкент: Шарқ, 1994. – Б 161 – 169; Олтой // Ёш ленинчи. 1931 йил 27 июнь; Ҳошимов О. Ўзбек пролетар адабиёти учун курашмак керак // Аланга. 1930. №7 – 8; 15 йил ичида ўзбек совет адабиёти. – Тошкент: Нафис адабиёт, 1934. – Б.51. Қушимча: М.Солиҳовнинг «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» китобининг «Йўловчи ёзувчиларнинг кўпайишлари» бўлимида (77-бет) Ойбек «Йўловчи»лар сафига киритилади, «миллатчилик оқимида тутилган» ёшлардан бири сифатида зикр этилади.

«Мунозара» ва мавзумиз эгаси Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ҳамда «Бахтсиз куёв» каби асарларида жадидона кайфият етакчидир. Албатта, бу тип асарларнинг майдонга келишида четдан Қрим, Озарбайжон ва татар жадидларининг, ўзимиздан эса «Падаркуш»нинг таъсири кучли бўлди. Абдулла Қодирийнинг ўзи бу хусусда шундай ёзади: «1913 йилда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915 йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турғон ҳикоя ва романларга тақлидан «Жувонбоз» отлиқ ҳикоячани ёзиб, ношир топилмоғонидан, ўзим нашр қилиб юбордим».

Шу маънода Ойбек: «Илк асарларида Абдулла Қодирий типик жадид эди. Ижодининг биринчи даврлари ҳам буржуа жадид адабиёти ва ҳаракати билан узвий боғлиқдир. Асарларининг идеяси жадидизм идеологияси билан суғорилгандир. Асарларининг мавзулари, идеяларигина эмас, балки уларнинг формал тузилишлари, бадиий хусусиятлари, даражалари ҳам жадид адабиётининг типик намуналарини ташкил этади», деганда ҳақ эди.¹⁵

Ойбек Абдулла Қодирийнинг дастлабки шеърлари моҳиятини ҳам, «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» номли асарларининг роясини ҳам бевосита жадидчиликка боғлаб тушутиради.

«Жувонбоз» – бадиий жиҳатдан юксак эмас, аммо унда Туркистон бойлари ва болалари ҳаётининг нақадар тубанлашиб кетганиги намоён бўлган. «Туркистоннинг ўз чирик одатлари – нацца, кўкнори, баччабозлик, жаҳолат ва бошқалар етмагандай, мустамлакачи рус буржуазияси маданият номи билан мустамлака халқига қиморхона, алкагол, фоҳи-

¹⁵ Ҳозирда «Миллий уйғониш даври адабиёти» термини билан номланаётган давр адабиётшунослигимиз тарихида «ўзбек буржуа адабиёти», «жадид адабиёти», «буржуа жадид адабиёти», «жадидларнинг гўзал адабиёти» каби атамлар билан номланган. Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» асарини «Ўзбек буржуа адабиёти» (1934) деган китобига киритган А. Сабдий ҳар икки асарнинг «мафкуравий установаси, тематикаси ва плани»да «Падаркуш»нинг ҳамда озарбайжон «буржуа жадид адабиёти»нинг таъсири борлигини айтади.

шахоналар келтирилди».¹⁶ Инсонни маънавий таназзулга олиб борадиган бундай ҳолатлар бадий адабиётда ўз ифодасини топмаслиги мумкин эмас эди. Эслайлик, Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесасида айнан пивахоналар билан боғлиқ саҳна бор. Ёки Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида Акбарали мингбоши ва Мирёқуб эпақа тез-тез бориб турадиган, мустамлакачи руслар томонидан очиб қўйилган фоҳишахонани тасвирлайдиган эпизодлар мавжуд.

Абдулла Қодирий эса, ҳақиқатан ҳам, «Жувонбоз» аса-рида ярамас, касал одатга қарши чиқади. Туркистон ўлкасида тарқалган бу ифлосликдан Абдулла Қодирий жуда қаттиқ нафратланган. Айнан «Жувонбоз» асари ёзилаётган бир даврда «Туркистон вилоятининг газети»да (1914 йил 24 июнь, №50) «Ҳаё» имзоси билан «Жулқунбой билан мубоҳаса» номли мақола босилади. Афтидан, «Ҳаё» Жулқунбойни тараққийпарвар жадидларга, замонавий газета-журналларга тарғиб-ташвиқ этиб юрган кўринади. Аммо Жулқунбой тараққийпарварлардан бирининг ёнида «бесақол боласи бирлан маст» бўлиб юрганини кўриб қолади. Тараққийпарварлардан кўнгли совийди. Мақола муаллифи Жулқунбойга танбеҳ маъносида бир-икки ифлосга қараб бутун тараққийпарварлар устидан ҳукм чиқариш ярамайди деган каби сўзларни айтади. Ўзини «мен тараққийпарварман» дея таништирган, аммо ўзини фаҳш ишларга урган кўзбўямачи мунофиқлар ўша замонларда ҳам бўлган. Мирмуҳсин Шермуҳаммад ибораси билан айтганда: «Мен динчи» деб ўзига ёлғон исм берган бир хоиндан миллатга қандай зарар тегса, шунингдек, «мен тараққийчи» деб ўрус маржаси ортидан тун-кун фоҳишахонага югуриб юрган қисқа кийимли миллий хулиганлардан-да шу даражада зарар тегди!»¹⁷

Абдулла Қодирийнинг мақсади «Жувонбоз»ни ёзиш орқали ўша ифлос одатларнинг, «миллий хулиган» ва «шарлотан»ларнинг миллат бошига келтираётган зарарини уқтириш эди. Зеро, ҳикоя хулосасидан ҳам ёзувчининг

¹⁶ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. – Тошкент, 1936. – Б.4 (Кейинги кўчирмаларда саҳифа рақами кўрсатилади).

¹⁷ Мирмуҳсин. Динчилар, тараққийчилар // Шўро. 1917. №20.

покиза ниятини англаш қийин эмас: «Туркистонда бундай ишлар ҳамиша давом этиб турганини кўрувчи ва билувчи ҳар бир ақлли мусулмон киши шарияти исломияда манъ қилиниши, мундоғ хунук бесақолбозлик одатини давом этдирувчи Туркистон мусулмонлари аҳволига афсуслар қилиб, бекорга неча минггача пулларни исроф қилувни, бесақол талашда мусулмон-мусулмонга душманлик ортдирувини ва бир-бирларидан қон тўкувини, ёш-ёш йигитлар ўн-ўн беш йилларни Сибирда минг турлик азоб ва хорлик билан зойи қилувларини ҳам дунёдаги ғайри миллатларга мусулмонлик исмини булғатиб кўрсатувларини ва ўзлари кулги бўлмақларини яна бу дунёда хор ва охиратда Худонинг қаҳри ғазабига гирифтор, Муҳаммад Алайҳиссаломнинг олдиларида шармсор ва шафоатларидан бенасиб бўлувларига ачиниб, мундоқ хилофи шаръ кони бўлгон Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кетгуси келур эди».

Абдулла Қодирий «Жувонбоз»даги ғояларини кейинчалик ёзган «Калвак махзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвияси, «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларининг айрим ўринларида бадий ақс эттирди. «Алқисса, ул хўб ҳам фақирга кўнгил боғлаб нозу карашмалар бирлан ҳар бир амирларни бирор ошиқ бўлса «етса мол, етмаса жон» деб доимо ҳар бир фидокорликка муҳайё эрдим. Киши сийлаганининг қули деганларидек, ул хўбларнинг султони, мулло Матрифат бирлан ҳамҳужралик алоқасини узуб, фақирнинг ҳужрамда истиқомат қила бошладики, бутун мадраса бул маънидин бесарамжон бўлган эрди». Калвак махзум шу тарзда ҳажвий йўсинда сўйласа, «Меҳробдан чаён»нинг «Ифлос бир мозий» бобида Абдулла Қодирий: «Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан, «вақтсиз чиққан» соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...» каби жумлалар билан «Абдурахмонча»нинг ифлос ўтмишини натуралистик йўсинда баён этди.

Ойбек ва ундан кейинги тадқиқотчилар ҳам «Жувонбоз»даги воқеа-ҳодисалар нисбатан юзаки, бадийлик-

дан, фикрни образли бериш ва муайян портрет яратишдан нисбатан узоқлигини таъкидлаганлар. Адиб ижодининг ўша дастлабки намунасида, ҳар ҳолда, унинг истеъдодидан нишона бор. Ойбек ҳикоя тилини «дуои салом» тили, «халқ тилидан узоқ», бўёқсиз, жонсиз, «қуруқ» бир тил дея танқид қилади. Бу ҳолат янги ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни, тарихий шарт-шароит билан изоҳланади, албатта.

Ойбек адибнинг ижодий йўлини текширар экан, ундаги асосий тенденцияларни, нафосатни сезиб туради; гоҳо 30-йиллар адабий танқидчилиги талаби ва мезонлари доирасига фикрини қамашга мажбур бўлса, гоҳо ўз ички интуитив идроки оқимида, бадиий сезим қувватининг инерцияси билан адабий ҳақиқатдан ҳам сўзлайди.

«Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв»лар машқи туфайли ёзувчининг қалами чархланиб, «Улоқда» ҳикоясида жиддий реалистик ўзгариш юз берди. Ойбек бу тўғрида ёзади: «Абдулла Қодирий турмушни бадиий кўрсатишда тез ўсади. Насрчиликда унинг усталиги мукаммаллашади. 1916 йилларда ёзилган «Улоқда» номли ҳикояси «Жувонбоз» ва бошқа асарларига нисбатан тенглаштирамаслик даражада юқори бир асар. Ёзувчи ҳикоя техникаси, приёмларини эгаллаган. Воқеаларни очиш, буларнинг инкишофи ва ешилиши Оврўпа новелла форма равишидадир. Бу асарда жонли бўёқли образлар учрайди. Кишиларнинг портрети аниқ, қабартиб берилади... «Улоқда» ҳикоясида ташвиқотчининг, воизнинг ўрнини санъаткор олади».

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирийнинг жадидона руҳдаги «Тўй», «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор», «Фикр айлагил» шеърлари, «Жувонбоз» ва «Бахтсиз куёв» асарларидан кейин ёзилган «Улоқда» ҳикояси адибнинг воқеликни поэтик тасвирлашда реализм томон юз буриши бўлди. Ойбекнинг адиб романларига муносабати расмий синфийлик ва социологияга берилиши жиҳатидан М.Шевердин, С.Ҳусайнларга бир оз яқин туради. Аммо ёзувчи эстетик дунёсини тушуниши, роман моҳиятига кириб бориши билан ўша икки мунаққиддан анча юқори кўтарилади. Ойбек рисола-сида Абдулла Қодирийнинг бошқа асарларига нисбатан

«Ўткан кунлар»га катта ўрин беради (52 бетлик рисоланинг деярли ярми шу романга бағишланган). Ойбек рисолада Абдулла Қодирийнинг бошқа асарларини текширар экан, алоҳида ички тағсарлавҳалар қўймайди. Аммо «Ўткан кунлар»ни «Тарихий роман масаласи», «Халқ массаси ҳаёти», «Тавсифий моментлар», «Сужет», «Тил» каби назарий мавзуларга бўлиб таҳлил этади. Ойбек таҳлилларидан юз фоиз қониқарли жавоб олиш мушкул. Қолаверса, янги йирик эпик жанрнинг пайдо бўлиши ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди олдига янги илмий муаммоларни келтириб қўйди.

Тарихий роман нима? У қандай бўлиши керак? Унинг тасвир тамойиллари қанақа? Тарихий роман қандай классификация қилинади? ва ҳ.к.

«Ўзбек адабиётининг биринчи романи «Ўткан кунлар» тарихий романдир», – деб ёзган Ойбек тарихий ҳақиқатнинг бадиий тасвирини синфларга боғлаб, масалани марксчасига ҳал этади: «Тарих синфларнинг курашидан иборат. Синфлар мавжуд бўлган жамиятда, синфий кучларнинг муносабатлари қандай бўлмасин, ижтимоий ҳаётнинг асосини синфий кураш ташкил этади. Тарихий даврнинг тўғри картинасини чизиш, ҳаёт ҳақиқатини очиш учун ёзувчи тарихий давр проблемаларига синфларнинг кураш нуқтаи назаридан қараши лозим... Санъаткор тарихий протсесга ўз синфий нуқтаи назаридан қарайди... Санъаткор турмушни ўз синфий кўзгуси орқали ўтказди...» (9-бет).

Бу фикрлар ёнига, агар тарихий роман буржуа ёзувчилари тарафидан ёзилдиган бўлса, барибир улар «тарихий воқеаларни ўз синфий манфаати, ўз синфий идеясига хизмат» қилдиради мазмунидаги гаплар ҳам қўшилган. Ойбек бунини «Абдулла Қодирий буржуазия тарихий романларининг изидан кетади», деган фикрга тайёрланиш учун ёзади, чамаси. Негаки сал ўтиб: «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»да ижтимоий муносабатларни, ўз манфаати учун курашган синфларнинг ҳаракатини кўрсатишга тиришмайди. Хонлик даври тарихи синфсиз, синфий курашсиз бир давр бўлиб чиқади», (11-бет) деб ёзади.

Тақдири азал муҳри суратланган «Ўткан кунлар» романи схематик қолипларидан анча юксак туриши аниқ. Абдулла Қодирий мамлакатининг фуқаролари «синфий мен»идан кўра ўз инсонийлик фазилатларига эга қаҳрамонлардир.

Ойбек тушунтиришича, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»даги қаҳрамонларини «буржуазия позициясида турган» ҳолда тасвирлайди; уларнинг руҳиятига «ўз *синфий* идеялари»ни (яъни буржуазия идеяларини) сингдиради. Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи, уста Олим – бу каби образлар «ўз *синфларига* хос асосий типик чизгиларни ифода қилмайди». «Отабек, Юсуфбек ҳожилар ва бошқа савдо капитал намояндalари «Ўткан кунлар»да *синфийнинг* ҳақиқий сиймосини ифода этажак бир равишда эмас, балки бўяб берилади. Ёзувчи тўғридан-тўғри уларни *идеаллаштиради*» (15-бет). Хусусан, Отабек ва Кумушни идеаллаштирган ҳисоблайди. «Эксплуататор синфларнинг намояндalари қайси тонда саҳнага чиқмасинлар, ёзувчи унинг *синфий* сиймосини кўрсатиши, маълум сифатларни қиррали, қабарикли ифода этувчи тип каби тасвирлаши лозим. Абдулла Қодирийнинг *синфий* онги ва позитсияси буни бажаришга йўл қўймайди. Отабекни идеаллаштиради» (17-бет). Яна Кумуш образи тўғрисида ёзади: «Ёзувчи Кумушни «Осмон гўзали» каби тасвирлайди. Унинг қалби, севгиси ҳам ортиқ даражада *идеаллаштирилади*. Ёзувчи Кумушнинг гўзаллигини кўрсатиш учун бўёқларни аямайди. Ўзбек савдогари Қутидорнинг эрка-арзанда қизини бу бўёқлар романтик булутларга ўрайди. *Синфий* характерни очиш масаласи яна четда қолади, ёзувчининг принциплари реалликни қоплай бошлайди» (18-бет).

Ойбекнинг «Ўткан кунлар» романидаги тасвир принципларига, қаҳрамонларига ва ёзувчига муносабати беихтиёр С.Хусайннинг вольгар социологик қарашларини эсга келтиради. Зеро, Абдулла Қодирийнинг тарихий воқелик тасвирида хроникага берилиши нуқсон эканлиги юзасидан айтилган фикрлар ҳам, «Ёзувчи тарихий фактларнинг бадий хроникасини беради» (11-бет), «Масса иштирок этган катта муҳим сиёсий воқеаларда ҳам ёзувчи, асосан, хрони-

ка тавсифидан четка чиқмайди» (12-бет) тарзидаги Ойбекнинг мулоҳазалари ҳам С.Хусайннинг шу масаладаги қарашларига яқин туради. Аини масалада академик Матёқуб Қўшжоновнинг фикрига қарайлик: «Хроника масаласига келганда айтиш керакки, бу ўринда ҳам Ойбек фикри асосли эмас. Умуман, «Ўткан кунлар»да тарих хроникаси биринчи ўринда туради деган фикр асл моҳияти билан ҳақиқатга тўғри келмайди. «Ўткан кунлар»да тарих хроникаси умум фондир. Ёзувчи диққат марказидаги асосий масала қаҳрамонлар қисматиدير».¹⁸

Ойбекнинг ушбу рисоласига муносабат билдирган олимларнинг аксарияти уни «суяш»га интиладилар. Аслида Ойбек бундай ғамхўрликка, ғайриилмий ҳамдардликка муҳтож эмас. Ойбекда юксак истеъдод эгаларига хос мардлик бор. Аммо 1936 йилдаги унинг фикрларига, Абдулла Қодирий ижодига муносабатига тарихий нуқтаи назаридан, замон талабини инобатга олиб, фикрий пиллапоянинг бир босқичи тарзида қараш ўринлидир. Ойбекнинг Абдулла Қодирий тўғрисидаги чинакам фикри 60-йиллардаги А.Наумов билан суҳбатида ва аини асар таҳририда кўринади.

Руҳият моддиятга емиш бўлаётган 30-йиллар муҳитида туриб ойбекчасига ёзилган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» рисоласи, хусусан, унинг «Ўткан кунлар»дек дилбар романга тегишли ўринлари фақатгина синфийлик доирасидаги бирёқнама талқинлар ёки мафкуравий энгил-елпи танқидлардангина иборат эмас. Зотан, романга, гўзаллик оламига бундай муносабат Ойбек феномени, Ойбекнинг истеъдоди ва илмий салоҳиятига тўғри келмайди.

Талқин назарияси мезонига кўра Ойбекнинг асарига ҳақгўйлик, инсоф, адолат ва илмий холислик юзасидан назар ташлаш жоиз.

Ойбекнинг: «Абдулла Қодирий ўзининг кўп йиллик адабий ижодида бир кўп типлар, инсон образларини яратган ёзувчидир. Унинг баъзи типлари унутилмас, жонли, мукамал ишланган образлардир» (14-бет) деган фикри чуқур илмий асосга эга.

¹⁸ Қўшжонов М. Қодирий – эркисизлик қурбони. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.14.

«Ўткан кунлар»ни кузатаётган Ойбекнинг ўтқир нигоҳи бир маҳал Қовоқ девонага келиб тўхтади. Абдулла Қодирий тарихий шахсларни ўша давр одамларининг тасаввури орқали тавсифлашга тиришади; «Қовоқ девона белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб: «Мана Му-сулмон чўлоқ, дейди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни тутиб, «бунов, Худой бачча (Худоёр бачча)», дейди, сув қовоғини эркалаб «Норкалла» (Нормухаммад қушбеги), дейди». Саҳифалар бағишланган тавсифларга қараганда мана шу кичик парча, мана шу эгри характеристика кўпроқ нарса англатади. У давр «улуғлари»нинг образлари яна ҳам тўлароқ ифодаланади. Келтирилган парчада ҳар бир сўз бир саҳифалик умумий тавсифлардан кўра кучли-рак, ўтқиррақдир» (16-бет).

Ҳақиқатан ҳам, Абдулла Қодирийнинг маҳорати, санъаткорона қалами Қовоқ девонада ёрқин кўринади. Ойбекка қўшимча қилиб айтиш лозимки, романда Отабек билан Кумушнинг никоҳ тўйлари батафсил тасвир этилади, аммо Отабекнинг иккинчи уйланиши хабари китобхонга Қовоқ девона воситасида маълум қилинади. Романдаги шу кичик бир эпизодда жуда қисқа муддат иштирок этадиган шу образнинг индивидуаллиги ва ёрқинлиги ёзувчининг поэтик маҳоратига содда бир мисолдир.

Яна бир гап. Рисолада Отабек, Кумуш, Юсуфбек ҳожи образларининг идеаллаштирилгани, шунингдек, Қутидор ва унинг хотини Офтоб оймларнинг «қониқарсиз» чизилгани айтилган. Аммо Ойбек Отабекнинг онаси Ўзбек ойм образида ҳаддан ташқари саховатлидир: «Ўткан кунлар»да энг жонли, реалистик чизиқлар билан кўрсатилган шахс Отабекнинг онаси Ўзбек ойм. Ўзбек ойм кеккайган, мақтанчоқ, ўз вазиятини, ўз мартабасини билган, шунга қараб ўзини тутган бир хотин, уй хўжайини, қайин онадир. Ўзбек ойм ўзининг юқори табақадан эканини ҳар вақт сезади. Унинг бутун ҳаракати, бутун қилмишлари характери очишга хизмат қилади» (18-бет). Ойбек романдан шу фикрларига мувофиқ кўчирмалар олиб, қарашларини асослайди.

«Ўткан кунлар» устида жиддий фикр юритган олим борки, Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларининг руҳий олами инкишофида ўрни-ўрни билан табиат тасвирига мурожаат этишини таъкидлаб келди. Романда табиат тасвири гоҳ қаҳрамоннинг жўшқин руҳиятига ҳамоҳанг (параллел) берилса, гоҳида унга тескари (контраст) равишда ифода этилади. Айнан адиб тасвирлаш услубидаги шу гўзал бадиий хусусият Ойбекнинг диққат-эътиборини ўзига тортади: «Романда яна табиат кўринишлари ва умуман пейзажлар тасвири ҳам сийрак эмас. Табиат кўринишлари аксар қаҳрамонларнинг психологияси, кайфиятига ҳамоҳанг равишда тавсифланади. Табиат ҳодисаларининг тасвири қаҳрамоннинг кечинмаларини ифода қилиш учун бадиий бир восита ролини ўйнайди: «Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугалган. Ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам букун тунги қора совуққа чидамай елнинг озгина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эди. Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган. Аммо унинг ҳам бу кун таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кескан эди». Бу парча Кумушбиби Отабекдан айрилиб, энг бахтсиз кунлар ила қаршилашган пайтда, Кумуш вазиятининг символи каби берилади. Кумушнинг шу аҳволи билан тўкилган япроқлар орасида гармония вужудга келади: «Кўзларини озгина ҳаракатлантириб, кетма-кет чип-чип этиб тўкилмакда бўлган хазонларга қаради ва ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб, ерга қўя боради. У ерга тушган ҳар бир япроқда ўзининг таржима аҳволини ўқур эди». Баъзан аксинча, табиат кўринишлари қаҳрамоннинг кайфиятига, кечинмалари, туйғуларига зид, контраст бир фон ташкил қилади. Бунда табиат қаҳрамоннинг кечинмаларини ўқувчи учун равшанлантиради (Отабек Марғилон жўнаркан, унинг маъюслиги, паришонлигига қирларда баҳорнинг қувноқлиги қарши қўйилади). Табиат кўринишларининг тавсифида ёзувчи ортиқча бўёқсиз, содда картиналар беради. Айниқ-

са, пессимистик кайфият уйғотатурган, қўрқинч ва «сирли» манзараларни жуда чуқур ҳис қилади: «Хўжа Маъоз» пейзажи символик-лирик бир табу» (23-бет).

Бундай узун кўчирмани келтиришга сабаб шуки, романдан олинган «Куз кунларининг оёғи...» дея бошланувчи мисол айна ҳажмда С.Хусайн рисоласида ҳам бор. Ойбекнинг бу инжа тасвирга муносабати юқоридаги парчада кўриниб турибди. С.Хусайн эса ўша манзарани шундай талқин этган эди: «Куз кунларидаги табиатни уста тасвир қилар экан, Абдулла Қодирий муболаға билан ҳақиқатдан тисарилай, тисарилай, дейди. Тузикгина кўтарилган қуёшнинг унча таъсири бўлмай кетуви мумкинми? Йўқ, албатта. Бу ерда, тасвирдаги муболағалар Кумуш учун қўлланилгон». Албатта, Ойбекнинг таҳлили бундай жўнликдан йироқ, анча асосли ва илмийдир.

Кўчирмадан келиб чиқадиган иккинчи бир мулоҳаза шуки, ҳалигача тадқиқотчилар Абдулла Қодирий яратган табиат манзаралари билан қаҳрамонлар орасидаги «гармония» хусусида Ойбек фикрига таяниб келадилар.

Шунингдек, романда берилган «Хўжа Маъоз» қабристонига боғлиқ тасвирлар юзасидан айтилган энг оригинал – «символик-лирик бир лавҳа» фикри ҳам Ойбек қаламига мансубдир.

1935 йил 10 мартда Абдулла Қодирий «Ёш ленинчи» газетасининг адабий тўғарагида ёш ёзувчилар билан учрашди ва ижодий тажрибасидан сўзлаб беради. Адиб ўз ижод лабораторияси тўғрисида гапира туриб, шундай дейди: «... Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин.

Масалан, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга боғанимда бир кўчадан ўта туриб номозшом маҳалида доғ

қилинаётган зиғирёғининг ҳиди бурнимга урилди, мен буни эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда».

Бу суҳбатда Ойбекнинг қатнашгани, адибнинг гапларини эшитган ёки эшитмагани бизга қоронғи. Аммо ёзувчининг юқорида ўзи эътироф этган детали бор эпизодни рисолада келтириб: «Бу парчада табиат тасвирига қўшилган «зиғирмойининг аччиқ иси» картинани жуда жонлантирган», деб ёзади Ойбек. Бундай ўринларда икки улкан қалб эгасининг кўнгил садолари ҳамоҳанглик, уйғунлик касб этади.

Бадий асар тили, сўз санъатининг ушбу компоненти, яъни «тил адабиётининг биринчи унсури, асосий қуроли» (М.Горький таъбири) экани барчага маълум гап. «Ўткан кунлар» бу ҳақиқатни ёзилгандан то шу кунга қадар ўз вужуди – мавжудлиги билан исботлаб келади. Яхлит матндаги жозиба ва нафосат, ички ритм, оҳанг – булар Абдулла Қодирий қаламидан тўкилган маржонлар занжиридан пайдо бўлгани аниқ. Тил – коммуникатив восита. «Ёзувчи тил оламида ижод қилмайди, у атиги тилдан фойдаланади, холос. Санъаткорнинг ижодий тафаккури ҳеч қачон тилдаги тафаккурга мос келмайди, тилдаги тафаккур соф бадий вазифаларни сурункасига бошқарувчи материал, жараёндир...» М.М.Бахтиннинг бу фикри герменевтиканинг маълум бир қоидасини ўзида ифода этади. Ёзувчининг бадий-эстетик идеали, бадий эстетик тафаккури матнда объективлашган ҳарф, сўз, ибора, гаплардаги – поэтик нутқдаги тафаккурга нисбатан анча кенгдир. Бадий асар матнига яхлит организм сифатида қараш ва герменевтик доирани (бутуннинг қисмларга ажраши ва қисмлардан бутуннинг юзага келишини) ҳис этиш энг тўғри ва холис адабий-илмий тафаккурга хос хусусиятдир. Ёзувчининг эстетик идеалини унинг асарларидан, айнан асарлари моҳиятига сингдирилган гўзал ғояни яхлит матндан, бадий нутқдан ажратиб талқин қилиш герменевтик мезоннинг бузилишидир. «Ўткан кунлар» романининг тили гўзал. Ёзувчининг бадий тафаккури бун-

га нисбатан кенгроқлигини, матнда тафаккур майдонидаги барча нарсаларни тўла ифодалай билмаслигини инobatга олсак, демак, аввало ёзувчининг эстетик идеали гўзалдир.

Масаланинг шу тарзда қўйилиши Абдулла Қодирийнинг кимлигини, унинг эстетик оламини ва «Ўткан кунлар» романи умрбоқийлигининг сабабларини тўғри англашга ёрдам беради.

30-йиллардаги адабий танқид Чўлпон ва Абдулла Қодирий асарларида гоаявий жиҳатдан «нуқсон»лар кўрди. Кўпинча уларнинг истеъдоди, адабиёт оламидаги хизматлари, жаҳон адабиёти мезонларига тенглашадиган миллий-бадий тафаккури янги ўзбек шоири ёки носири, замонавий ўзбек адабий тилининг шакллантирувчилари, дея нисбатан торайтириб қўйилди.

Жумладан, Ойбек ҳам айрим ўринларда адиб маҳоратини олқишлади; баъзида танқид қилди ва ниҳоят тил масаласи ўртага қўйилганда қуйидаги теран фикрларни ёзди: «Ўткан кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили, ҳақиқатан бой, бўёқли, содда, ифода кучи зўр, массага англашиларили бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг роли, шубҳасиз, катта»; «Ўткан кунлар» янги ўзбек адабий тилининг таъраққиётида катта роль ўйнайди» (26 – 28-бет).

Шунингдек, Ойбек адиб жонли халқ тилини яхши билганини ва ундан унумли фойдаланганини алоҳида уқтиради. Роман тилининг мусиқийлиги ҳақида: «Ўткан кунлар»да Абдулла Қодирий тилнинг мусиқийлиги, ритмикасига ҳам катта аҳамият беради. Айрим ўринларда мусиқийлик, ритмиклик жуда очиқ кўринади. Услуб ҳам лирик тўлқунлиққа, жўшқинлиққа кўтарилади. Жумлада қофиядош сўзлар қўлланилади, қисқа жумлалар уланилади, жумлаларда такрор маҳсус аҳамият касб этади», – деб ёзади. Романдаги айрим поэтик санъатларга мисоллар келтиради.

Баъзан форсча, арабча сўзларнинг меъёридан ошиброқ кетганини, унда «эски адабий прозанинг таъсири» борлигини айтади. Аслида, бу ҳодисани табиий қабул қилиш керак бўлади. Пиримқул Қодиров таъбири билан айтганда,

«Ўткан кунлар»нинг бадиий тили новаторона тил бўлишидан ташқари классик адабий тилимиз билан ҳозирги адабий тилимиз орасига тушган муҳим бир кўприк» ҳамдир.¹⁹

Хуллас, 20-йиллар бошида адабиётшуносликдаги ҳар хил йўналишлар ибтидосини кузатиш мумкин; бунда ижодкор шахсини тушуниш, асарларини талқин этишда ҳолис илмий муносабат сезилади.

Илмий-адабий муҳитда ягона давлат сиёсий мафкура-си ҳукмрон бўлгандан сўнг эса, 30-йиллардаги талқинларда бир хиллик, вульгарлашув, мафкуравий ёндашув, бадиий асар матнидан узоқлашув кучайди. Оқибатда ёзувчи, шоирлар шахси ва ижодига номуносиб айбномалар тақалди.

Бу даврда гўзал бадиий асарлар замон талаби ва мажбуриятлари туфайли матнига мувофиқ келмаган ҳолда тушунтирилди. Баъзан эса тушунилган, ҳис этилган эстетик ҳодисанинг моҳиятига мос фикрлар ҳам берилди.

Чинакам санъат намунасининг талқинига сиёсат аралашса, асар замона майлига мосланса, илмий ҳолислик йўқолади, бадиий моҳият очилмайди, герменевтик мувозанат бузилади. Гарчи «Ўткан кунлар»дек санъат асарлари аниқ бир макон ва замонда яратилса ҳам, бадиий-эстетик қувватининг инерцияси билан замон ва макон чегараларидан ўтиб, абадийлик сари юз тутуди.

¹⁹ Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. — Тошкент: Фан, 1973. — Б.89. Муаллиф бу рисолада Абдулла Қодирий асарлари тили юзасидан қимматли илмий фикр-мулоҳазалар билдирган.

ЗИДДИЯТЛАР ГИРДОБИ

(ёки «Меҳробдан чаён»га муносабат масаласи)

Маълумки, Абдулла Қодирийнинг иккинчи машҳур «Меҳробдан чаён» романи ҳам адабиёт муҳиблари қалбидан мустаҳкам ўрин олди. Асар дунёга келгандан бери китобхонлар томонидан севиб мутолаа қилинади; ишқий саргузаштлар, жасурона интилишлар, турли қаҳрамонларнинг зиддиятли кечинмалари, адолат учун кураш манзаралари такрор ва такрор ёдга олинади. Тўғриси, «Меҳробдан чаён» ҳам адибнинг дастлабки дилбар романи каби ўзининг доимий мухлисларига эга адабий дурдоналардан бири саналади. Шунингдек, романнинг шакл ва мазмуни, образлар тизими ва тасвир жозибаси, бадиий нутқ – асар тили ва услуби, тасвирий воситалари, умуман, асарнинг эстетик борлиғи ҳар вақт адабиётшунослар эътиборини ўзига жалб этиб келади. Ҳар бир давр ундан ўзича маъно ахтаради, топади. Ҳар қайси тадқиқотчи ундан ўзича фазилат излайди, топади. Ёки ашаддий бир мунаққид танқидни кўзлайди – у ҳам ниятига етади.

«Меҳробдан чаён» рангдор романдир. Ўйлаймизки, ҳеч бир талқинчи бу асар борасида энг тўғри ҳамда энг охириги тушунтириш берганини даъво қилолмаса керак. Даъвогар билан фикрлашиш ва баҳслашиш учун мавзу топилади. Зотан, «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек романчилиги майдонида ўзига хос мавқени эгаллаб келишининг ҳам, нисбатан умрбоқийлик даражасининг ҳам сабаби айнан шунда. Яъни роман турли даврларда турлича таҳлил ва талқинлар учун манба бўлди.

Ўзбек адабиётшунослигида «Меҳробдан чаён»га муносабат Ойбекнинг «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» асари билан бошлангани таъкидланади. Аммо романнинг дастлабки талқини унинг нашр йили билан санадошдир. 1929 йили «Шарқ ҳақиқати» газетасида Миён Бузрукнинг қодирийшунослар кўп ҳам аҳамият бермаган «Меҳробдан чаён» (Мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур)» мақоласи босилади.²⁰ Аслида, иккинчи романнинг биринчи талқини шудир. Мунаққид унда фикрларини рим рақамлари остида бўлимларга ажратади: I Романчиликда таржима; II Ўзбек адабиётида роман; III Романнинг хулосаси; IV Шартлар (Бу «Тузук жиҳатлар» ва «Камчилик»лар деган икки қисмдан иборат); V Мафкура жиҳати; VI Тузилиш хатолари; VII Ғайритабиий жиҳатлари; VIII Сакталар; IX Типлар; X Таъсири; XI Хулоса.

20-йиллар охири ва 30-йиллар адабий танқидига хос қатор хусусиятлар М.Бузрукнинг мазкур «гўё елдек келган-у, седдек кетган» (Ҳ.Қодирий таъбири) мақоласида ҳам ўз ифодасини топган эди.

Бу даврда барча бадий асарлар ҳукмрон мафкура талабига кўра текширилар эди. Бутун мамлакат бўйлаб олиб борилаётган «буюк бунёдкорлик ишлари», «социализм учун кураш», «ички ва ташқи душманлар билан олишув», «эскилик сарқитларини илдизи билан йўқотиш» жараёнларига гулдай нозик ва нафис, гўзал сўз санъати қурбон қилинар эди. Янги жамиятга, «ҳукмрон мафкурага ҳамиша честь бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди» (Озод Шарафиддинов таъбири). Ижод аҳли, айнан бадий қалам эгалари ҳоли-жонига қўйилмас, асар ёзиб туришлари шарт саналарди. Йилдан йилга ҳажм эътибори билан кўпроқ «маҳсулот» беришлари лозим эди. «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» маданият гуллаб яшнатилиши, ер юзига янги «энг адолатли жамият»нинг шон-шухрати овоза этилиши керак эди. Замонавий мавзудан чекиниб, тарихий воқеалар тили билан кўнгил дардини айтишга уринган ижодкорлар

²⁰ Бузрук М. Меҳробдан чаён // Шарқ ҳақиқати. 1929 йил 1 – 2 апрель.

олдига ҳам синфийлик, ўтмишдаги «эксплуататор ва эксплуатация қилинган синф орасидаги курашни» тасвирлаш каби махсус талаблар кўндаланг қўйилар эди. Шу залда маънан мажруҳ жамиятнинг диққинафас муҳитида истеъдодли ижодкорлар эркин нафас олишдан маҳрум қолдилар, кишанлар ичра ботдилар.

Тарих – ибрат ойнаси. Айниқса, миллат ва мамлакатнинг тақдирида чуқур из қолдирган ва интиҳосига етган XX аср ойнаси чанг-ғуборлардан тозаланган сари инсон ва жамият ҳаёти юзасидан аччиқ ҳамда ҳақиқий хулосалар берди.

30-йиллар адабий танқиди бадий асар қандай бўлиши кераклигини кўрсатиб майдонга чиқди. Худди ўша давр ва ундан кейинги жараёнлар адабий танқиднинг ўзи қандай бўлмаслигини кўрсатиб берди. Инчунун, бадий асарни ҳар ким ўзича англайди, ҳар ким ўз дунёқарашига мослаб тушунади ва тушунтиради; ҳақиқий санъат намунасини муайян ясама лузумлар асосидаги қолипларга солиб, якрагликка маҳкум этиш санъат моҳиятини сийқалаштиради.

Ёзувчи илгари сурган ғояга, бадий талқинига мувофиқ илмий талқиннинг юзага келиши бадий-ғоявий бирлик ва илмийлик, ёзувчи ва талқинчи орасидаги мувозанатни таъмин этади. Ёзувчининг эстетик идеалини ҳам, асар моҳиятидаги нафосатни ҳам аниқ-тиниқ тушунган ҳолда, сиёсатнинг монельликлари туфайли уларни тушунтиришнинг имкони бўлмаса, албатта, ғайритабiiй талқинлар пайдо бўлади.

Адабиётшуносликда ўзбек адабиётидаги илк роман қачон ва қайси адиб томондан битилгани масаласида тортишувлар бўлди. Бу мавзу ўзбек адабиётидаги чинакам биринчи ва иккинчи романлар майдонга келган маҳалда ҳам долзарб эди.

Шу маънода М.Бузрук ўз мақоласида ўзбек адабиётида романнинг пайдо бўлиши ва таркиби хусусида фикрлар ёзди: «Жанр талабларига тўла жавоб берадиган биринчи «оригинал» роман «Ўткан кунлар»дир. Тўғри, Ҳамза Ҳакимзода «миллий роман» дея кичик ҳажмли асар ёзган, бироқ уни бу кунги романчилик шароитида роман демак

тўғри бўлмайди. «Меҳробдан чаён» ёлғуз Жулқунбойнинг иккинчи асари эмас, балки ўзбек янги адабиёти учун ҳам иккинчи роман эди».

Таъкидлаш керакки, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ўзбек адабиёти хазинасидаги тенгсиз гавҳарлар бўлса-да, кейинги роман юзага келган пайтдаёқ улар ўзаро қиёсланди. Ҳозирга қадар давом этиб келаётган бу қиёсий таҳлиллар миқёси ўзига яраша тарихга эга. Бу тарихнинг илк мулоҳазаси иккинчи романнинг биринчи мунаққиди М.Бузрук қаламига мансуб: «Янги роман ва ҳикояларга муштоқ-чанқоқ бўлгон давримизда «Ўткан кунлар»и билан танилган Жулқунбойнинг «Меҳробдан чаён»и жуда ҳам шошилиб кутилар эди ва жуда аҳамият билан қаршуланғони-да кўрилди. Бу ҳол бир даража табиий ҳам эди. Чунки биринчи асарида анча муваффақият кўрсатган Жулқунбойдан бир неча йил сўнг чиқадиган асарининг яна ҳам комил ва гўзал бўлиши кутилар эди. Локин «Меҳробдан чаён» у истак-орзуларга жавоб бера олмади. Унинг «Ўткан кунлар»га нисбатан ҳам анча кучсиз ҳолда чиққанини бошдаёқ айта оламиз».

«Меҳробдан чаён»нинг баъзи томонларини «Ўткан кунлар»га қиёс қилган Ойбек қуйидаги фикрларни ёзди: «Абдулла Қодирийнинг бу романи (яъни «Меҳробдан чаён» – Б.К.) характер томонидан «Ўткан кунлар» каби романлар шаклига киратурғон бир асардир... «Меҳробдан чаён»да ёзувчининг тарихий протсесга қараши, бадийий методи худди «Ўткан кунлар»да кўрдигимизчадир. Асарда тарихий протсес чуқур идрок этилиб, унинг қонунияти бадийий образларда тизилган эмас...»

Ойбек талқинича, «Меҳробдан чаён» характер ва бадийий метод жиҳатидан «Ўткан кунлар» билан деярлик бир қаторда туради. Зеро, бу тавсифни барча қодирийшунослар тасдиқлайди ҳам. Ҳақиқатан-да танлаган мавзу, конфликт яратиш, ички қарама-қаршиликларни юзага чиқариш, ишқий ва ижтимоий йўналиш параллелизми каби қатор унсурларда айнан қодирийёна тасвирлаш услуби сақлангандир. Бу табиий ҳам эди.

Қиёсга тегишли бир гап. Ойбек Анвар образидаги «халқчиллик» устида тўхталар экан: «Бу «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихий тасвирлаши жиҳатидан бир босқич баландга кўтарилганини кўрсатади», – деб ёзади. Тўғриси, бу «бир босқич баландга кўтарилиш» бирикмаси китобнинг 1936 йилги асл нусхасида мавжуд эмас. Шунга кўра Ойбекнинг ўз розилиги билан Ҳ.Ёқубов таҳрир этган вариантга қўшилган бу фикрга 30-йилларнинг эмас, балки 60-йиллар гапи сифатида қараш ўринлидир.

Абдулла Қодирийнинг дунёқарашидаги кўтарилиш, Анварни камбағалдан танлаб тўғри қилгани, тарихий-синфий зиддиятларни яхшироқ ҳис этгани каби қатор фикрлар борки, улар айнан 60-йиллар қодирийшунослигининг бош мотивини ташкил этади.

«Меҳробдан чаён»нинг бутун мундарижаси ёзувчи дунёқарашида ва тарихни тасвир этишда бир неча поғона баланд кўтарилганини намойиш этди». И.Султоновнинг бу гапига Ойбекнинг (Ҳ.Ёқубовнинг) «бир босқич баланд кўтарилиш» хусусидаги фикрининг давоми тарзида қараш тўғри бўлмаса керак. Аксинча И.Султонов мулоҳазаси «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» таҳририга таъсир этган ёки таҳрирчи айни масалада И.Султонов билан ҳамфикр бўлиши мумкин. Чунки И.Султоновнинг мақоласи 1958 йилда ёзилган, асл нусха таҳрири эса 60-йиллар бошида амалга оширилган.

Қодирийшуносларнинг «Ўткан кунлар»ни «Меҳробдан чаён»га нисбатан бадий мукамал ва гўзалроқ дея тушунтиришларига халақит берган омил илмий тадқиқот метод ва принципларининг ягона давлат сиёсати механизми қолипида қолганидир. Агар қайси бадий асарда инсонлар табақа-синфларга ажратилиб, улар орасидаги даҳанаки жанглар кўрсатилган бўлса, бу асар юксак, мукофотбоп, замонабоп. Агар ёзувчи асари, дунёқараши шунга ўхшаш махсус қолипларга тушмаса, унинг дунёқараши нуқсонли ва ҳ.к...

60-80-йиллар қодирийшунослигида Анварни қуйи табақадан танлагани адиб дунёқарашидаги ижобий эволюцион ўзгариш эканига қайта-қайта урғу берилиб, бу «каш-

фиёт» тадқиқотларда мамнуният, фахр билан тилга олинди. Адиб иккинчи романини ёзиши билан баъзи гоъвий-бадий маҳдудликдан қутулгани, юксак камолотга эришгани эътироф этилди. Эътибор беринг, 1929 йили М.Бузрукнинг айнан «Ўткан кунлар»га қиёсан иккинчи роман камолотидан кўнгли тўлмаган эди.

Хўш, бундай фикрлар, кўра-била туриб бири эвазига бошқасини сунъий равишда кўтариш ёки пастга уриш кимга, нима учун зарур бўлиб қолди? Бу замонабоп мулоҳазалар Абдулла Қодирийни суяш, ҳимоя қилиш учун айтилаётган эдими? Давр ўтиши билан адибнинг марксчи-ленинчига айлана борганини таъкидлаш негизида ижодкорни эъзозлаш нияти яширинган эдими?

Манбаларга кўра, Абдулла Қодирий аллақачон оқланган, унинг шахси ва ижодий мероси узра кезиб юрган баҳайбат қора булутлар аллақачон тарқаган эди. Балки давр ва сиёсат тақозосига кўра адиб ижодидаги социалистик элементларни айрим олимлар атайин-билгичлайин бўрттиргандир. Аммо бу атайинлик кейинчалик баъзи олимлар учун дастуруламалга айланиб қолгандек таассурот беради. Улар «Меҳробдан чаён»нинг «Ўткан кунлар»дан гоъвий-бадий юксаклигини вужуд-вужуди билан уқтирдилар.

«Ёзувчи ижодида аста-секин юз берган эволюция дастлаб шунда кўринадики, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романи билан «Ўткан кунлар»га нисбатан кескин равишда олға қараб силжийди. «Ўткан кунлар»нинг бош қаҳрамони Отабек йирик савдогар бўлса, «Меҳробдан чаён»нинг бош қаҳрамони Анвар қаншоқ бир оила боласи...

Ёзувчи «Меҳробдан чаён»да ижтимоий воқеликни ҳозирги замон нуқтаи назаридан тарихий фактлар асосида реалистик адабиёт талабларига мувофиқ баён қилишга «Ўткан кунлар»дагига нисбатан чуқурроқ киришди».²¹

Кўчирмани бу ва бошқа манбалар асосида анча давом эттириш мумкин. Ҳолбуки, ҳақиқий санъат асарининг гоъвий-бадий қиймати ва жаҳон адабиёти хазинасидан ўрин

²¹ Алиев А. Ижод ва изланишлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – Б.70.

олиши бош қаҳрамоннинг қайси табақадан танланишига алоқаси йўқ. Бош қаҳрамонлари курашчан пролетариат ёки меҳнаткаш деҳқондан танланган қанчадан-қанча асарлар мавжуд. Таассуфки, уларнинг умри ниҳоятда қисқа бўлди. Ва шафқатсиз ҳакам – вақт уларнинг кўпини абадий жимлик қаърига маҳкум этди. Гўзалликка ташна қалб эса барибир бош қаҳрамони «йирик савдогар» бўлган «Ўткан кунлар»га талпинаверди; янгилик қидираётган кўнгил ҳам «Ўткан кунлар»дан таскин топди.

«Сир эмас, «Меҳробдан чаён» романида «Ўткан кунлар»га нисбатан тасвир принциплари жиҳатидан бир талай ўзгаришлар бор, бироқ бу ўзгаришларнинг барчаси ижобий характерга эгами? «Меҳробдан чаён»да ёзувчи дунёқараши ва тарихни тасвирлаш жиҳатидан ҳақиқатан ҳам бир босқич «баландга кўтарилган»ми? Адибдаги масалаларга марксча-ленинча ёндашишга интилиш унинг дунёқарашидаги «ижобий эволюция»ми?»²²

Бу профессор У.Норматовнинг кескин ва ўринли саволлари. 30-йиллар мунаққидларини ўйлантирган, иккинчи босқич қодирийшунослари тўла тасдиқлаган бу саволларга 90-йилларда бошқачароқ жавоблар чиқди. Шу маънода домла ёзади: «Бир вақтлар қувонч билан қайд этилган бундай «ижобий ўзгаришлар»нинг кўпи эндиликда бошқача талқин этилмоқда, булар буюк санъаткор шахси ва қарашига 20-йиллар иккинчи ярмидаги муҳит, шароит – тоталитар система мафкураси, адабиёт соҳасида юргизилаётган бирёклама сиёсатнинг салбий таъсири – оқибати сифатида баҳоланмоқда».

Умуман олганда, қиёсий талқинларда истеъдодли адибнинг икки гўзал эгизак асаридан бирини бошқаси эвазига сунъий равишда камситиш ёки атайлаб ортиқча фазилатли қилиб кўрсатиш ўзини оқламайди. Зеро, ҳар инсоннинг ўз сажияси, ҳар тананинг ўз руҳи, ҳар фаслнинг ўз таровати, ҳар ромanning ўз олами бор...

Ёзувчи мавжуд воқеликни, ижтимоий ҳаётдаги ҳодисаларни бадиий талқин этар экан, ўз гоёвий мақсадини англ-

²² Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент: Ёзувчи, 1994. – Б. 157 – 180.

латиш, асар марказида турган асосий қаҳрамонлари сурат ва сийратини намойиш этиш учун турли адабий усулларни ишга солади. Баъзида бош қаҳрамонни сўзлатиб, ўзини кўрсатади, баъзан эса уни бутун вужудидан кирлик ёғилиб турган кимсаларга ёки очиққўнгил, соддадил инсонларга йўлиқтиради. Тўқнашувлар, мубоҳасалар, мунозаралар, самимий дилгир суҳбатлар ва ёки лирик кечинмалар орқали воқеалар ривожини ечимга қараб силжийверади, қаҳрамонлар дунёсини ойдинлашаверади.

Шу маънода Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да Анварнинг маънавий камолотини кўрсатишда Солиҳ махдум, Абдурахмон домла, Сафар бўзчи каби турли тоифадаги об-разлардан унумли фойдаланди.

Сафар бўзчи – романдаги энг самимий, энг беғубор образ. Унинг маънавияти бўрттириб, табиий равишда қабартиб кўрсатилган. Олимлар Сафар бўзчи ва синфийлик масаласига жиддий қарадилар. Бир тоифа мунаққидлар романдаги тўқнашувлардан синфий маъно излаб, топа билмади ва камчилик сифатида танқид қилдилар. Бир неча ўн йиллар сўнг бошқа бир тоифа олимлар Сафар бўзчи образининг синфий моҳиятини «кашф» этдилар.

30-йилларда М.Бузрук ёзади: «...Романнинг қувватли камбағал тиши бўлгон Сафар бўзчининг ҳаракатларидан синфий қараш сезини берарлик бир кайфият англашилмайди». Жуда яхши, жуда саз, жуда маъқул. Адибнинг ютуғи ҳам шудир. Бироқ романга мафкура кўзойнағи билан қараб, тушунтираётган М.Бузрук наздида бу ҳолат камчилик, хатолик ва нуқсондир. Шу сабаб фикр давомида қуйидаги жумлаларни ёзади: «Ҳолбуки, Сафар бўзчи тилидан Анварни ёқлашда (гап «Жиловхонада бир жанжал» бўлими устида кетмоқда – Б.К.): «Ўзи камбағалдан чиққан, қаттиқликларни кўб кўрган, етимлик ила ўсган, унинг учун бизлар каби камбағалларга кўб қайишади, бизнинг қаттиқ аҳволимизни яхши билгани учун юрағи ачийди, бунинг мисолларини унда кўб кўрамиз...» каби ўзбек халқи орасида шуурсизча ва руҳдагина бўлгон исёнларни кўрсатувчи сўзлар сўзланса эди ва энг қувватли иллат ва сабаб бунинг каби сўзлар бўл-

са эди, албатта, бир даража бўлсин, синфий ҳис берилган бўлур эди». Сафар бўзчи айтадиган сўзларни мунаққид шу зайлда таклиф ҳам этади. Бундан 30-йиллар шароитида бадий асарни тушуниш ва тушунтириш, илмий талқин аҳволини англаш қийин эмас. Герменевтиканинг назарий-методологик имкониятларида ёзувчига буйруқ ва кўрсатма бериш принциплари мавжуд эмас. Матн ҳар доим биринчи планда туради. Талқинчи матннинг қандай бўлиши кераклиги ҳақида эмас, балки мавжуд матн айти ҳолатда қандай хусусиятларга эгалиги, тагматнда яширинган сир-асрорлар борасида фикр айтмоғи лозим.

Абдулла Қодирийнинг ўзи Сафар бўзчи зиммасига ортиқча юк юклаш ғайритабийликка олиб келишини ҳис этган. Шунинг учун адиб ҳалиги насиҳатларни эшитиб эшитмаганга, кўриб кўрмаганга олди; бадий-эстетик қонуниятларни, образ жозибасини «синфий ҳис»га қурбон этишни истамасди, романи мафкуравий талаб асосида янада яланғоч-қуруқ ҳолатга келтиришни хоҳламади.

М.Бузрук «синфий тус»ни оширишда нафақат Сафар бўзчи, балки Анвар ва Султонали муносабатларига доир маслаҳатлар ҳам берди. Бир ўринда романдаги: «Бу хон эмас, даюс», деган персонаж гапини «хон ва бекларнинг ҳаммаси шунақа, даюс» дея таҳрир этишни тавсия қилади. Шунда асарнинг синфий моҳияти кучаяр экан. Албатта, мунаққид ўз фикрлари романнинг «иккинчи таъби ёки ёзадиган бошқа асаридан» инобатга олинишидан умид қилди. Бироқ айнан «Меҳробдан чаён»га доир маслаҳат, кўрсатма ва тавсиялар жавобсиз қолди. «Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам туширар эди» (Абдулла Қодирий сўзи).

«Меҳробдан чаён» романининг мавзуи ҳақидаги сўзбоши асарни синфий нуқтаи назардан талқин этиш билан жуда кўп жиҳатдан боғлиқдир. Роман устида нисбатан батафсил тадқиқот олиб борган ҳеч бир олим сўзбошини эътиборсиз қолдирган эмас. Балки романга шу муқаддима орқали кириб борган. Аслида, қалтис давр кирдикорларини кузатиб турган ёзувчи эҳтиёт чораси юзасидан романи

ўқишга «тўғри йўлланма» берувчи муқаддимани атай ёзган кўринади. Эстетик воқеликка нисбатан бир ҳақиқат шуки, қачонки, ёзувчи ёки шоир ўзи ёзган асарнинг мазмун-моҳиятига, унда нимани ёзган-ёзмаганига муносабат билдира бошлаган нуқтадан эътиборан жозиба ортга чекинади. Чунки ижодкорнинг ғайришуурий равишда тўлиб, жазаватга тушиб ёзган илгариги руҳий ҳолати билан ақл юритиб ўзини-ўзи анализ қилаётган пайтдаги ҳолати зинҳор мос келмаслиги мумкин.

Мавзуга қайтиб, фикрлашайлик. Роман ёзиб тугалланган. Унга охириги нуқта қўйилган. Қарангки, сўнгра «Романнинг мавзуи тўғрисида» деган муқаддима битилган. Унинг тагига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 5 февраль, 1928 йил» имзоси ва санаси қўйилган.

Орадан ўн кун ўтгач: «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» деган сўнгсўз ёзилган ва унинг охирига «Абдулла Қодирий (Жулқунбой), Тошкент, 15 февраль, 1928 йил» тарихи битилган. Оқ қоғоз ва қора сиёҳнинг беҳуда исрофидан истиҳола қилувчи адиб бу тадбири билан ўз романини «Сўзбоши» ва «Сўнгсўз» кўрғонлари орасига олиб, кутилган ҳужумлардан ҳимоя қилишни ниятлаган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. «Сўнгсўз»да: «Мирзо Анвар Худоёрнинг қўли етмайдиган Тошкендда (*ўрис қўли остида*) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган...» жумлалари бор. Биз таъкидлаган ва муаллиф қавсга олган сўз бирикмасига эҳтиёт чораси, ҳимоя тадбири маъносини бериш мумкин.

Сўзбошини ўқиган талқинчилар романдан астойдил икки синф курашини изладилар. 30-йилларнинг мунаққидлари муқаддимадаги фикр исботини ичкаридан тополмай, у билан матнни икки хилда кўрдилар.

М.Бузрук ўз мақоласининг «Мафкура жиҳати» бўлими хулосасида шундай ёзади: «Меҳробдан чаён» муқаддимасида «мумкин қадар синфий бўлишига уринғонини» билдирса-да ва «табиий бўлғон қадар эскидаги синфий аҳволни кўрсатганини» хабар берса-да, ҳақиқатда эски турмуш шуурсиз тусда давом эткан ва бор бўлган синфий сезгиларни том мавзулари келганда ҳам кўрсата олмайин ўткан.

Модомики роман синфий бўлишқа урингон, албатта, ундай нуқталарга эътибор қилмаслиги улуғ камчилик саналади. Роман ёзувчисининг янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаганини очиқ изоҳ этади...

Асар эгаси романни янги мафкурага хизмат қилдирмоқчи ва унга риоя билан ёзмоқчи бўлгон, у ўз муқаддимасида: «...Иккинчи тарафда мазкур («қора кучларга қарши «тубан» синф – камбағаллар, уларнинг хонлик тузилишига» – шу сатрлар М.Бузрук мақоласидан тушиб қолган, асл матнда бор – Б.К.) қора куч уламо алайҳига чиқиш, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқ, сажия, оила, турмуш ва бир-бирига алоқаси, самимияти...» каби сўзларни ёзади. Бундан романга синфий бир ранг бермакчи бўлғони кўрилади. Локин бу хоҳиш ва истак қуруқ даъво ҳолида қолгон. Амалда кўрсатилмагон...

Демак, Жулқунбой асарининг синфий тусда бўлғони ва унга ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган даражада синфий тус олғони даъвосидадир. Ҳақиқатда бўлса, асарда синфий тус ҳеч кўринмайди. Ҳатто ўзбек тарихида ва турмушда мавжуд бўлгон қадаринда тасвир қилишга ҳам муваффақият кўрсата олмайди» (М.Бузрук). Ваҳоланки, адиб айтмоқчи, «Шундан ортиғи сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам туширар эди».

Жулқунбой имкони доирасида ўз реалистик принципларига содиқ қолди, давр талабини ортиқча бўрттирмади. Қалбига қулоқ тутди; иймонида маҳкам турди. Романнинг сохта бўлишини истамади. Ҳаёт ҳақиқатининг реал бадиий талқинини тақдим этди. Китобнинг қадрини ўйлади. Адиб романга мунаққидлар талабида бўлган «синфий тус»ни сўзбоши воситасида бериб қўя қолди.

«Асарда тарихий процесс чуқур идрок этилиб, унинг қонунияти бадиий образларда чизилган эмас. Чин тарихий роман ўтмиш давр ҳаётини қайтадан яратади, тиргизади...

Катта бадиий тарихий асарларда синфларнинг ижтимоий туркумларнинг тақдирлари ҳал қилиниши керак. Қаҳрамон ва бошқа персонажларнинг фаолияти, кураши, эҳти-

рослари уларнинг синфий мансубиятига боғланиши лозим» (Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. – Тошкент, 1936. Б.30 – 31.). Сўзбошидаги Абдулла Қодирий фикрларини ўқиган Ойбекнинг хаёлига шу жумлалар ёғилиб келади. Ўз текширишлари жараёнида бош қаҳрамонларнинг «синфий характери» мукамал суратда, тўла-тўқис очилганини таъкидлайди. Аммо романдаги камчилик ва номуносиблик 60 – 80-йиллардаги талқинларда айнан сўзбоши воситасида бартараф этилди. Роман муқаддимаси синфий талабга, синфийлик эса ғоятда усталик билан асарга боғлаб тушунтирилди. Далиллар ҳам топилди. Хукмрон мафкурага ҳам мос туширилди.

«Абдулла Қодирий ўз олдига икки синф курашини тасвир қилиш вазифасини қўйиш билан тарихга марксча-ленинча қарашга интилганини кўрсатади».²³ Асар тугалланганидан кейин романнинг мавзуси тўғрисида ёзилган сўзбошига ёзувчининг ўз олдига вазифа қўйиш маъноси берилди. Замон ва сиёсат талабига кўра гўё дунёқарашида ижобий эволюция юз бергани ҳам таъкидланди.

Ўша пайтларда «чекланган дунёқараш»ли Абдулла Қодирийдек истеъдодли ижодкорнинг асаридан жиндай нуқсон топилиши ҳам лозим эди. Шунга кўра олимлар романдаги синфий кураш масаласида «эксплуататор муҳит мукамал тасвирланган ҳолда, бу муҳитга қарши турган меҳнаткаш халқ муҳити етарли кенг тавсифлаб» берилмаганини айтиб ўтишни урфга айлантирдилар. Умуман олганда, романга доир синфий-социологик талқинлар тарихи кузатилганда тескари пропорционаллик кўзга ташланади.

Абдулла Қодирий 30-йиллар мунаққиди назарида «янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаган» эди. Орадан йиллар ўтди; «ёзувчи дунёқарашида ижобий эволюция юз бергани» «кашф» этилди. Роман талқинига давр сиёсати ва давлат мафкураси нақадар кучли таъсир этгани шу қиёсдан ҳам кўриниб турибди.

Даврлар ўтган сари илмий талқинлар тарихий чексизлик қаърига сингиб боради. Аммо улкан истеъдод эгалари ёзган

²³ Султонов И. Пьесалар, мақолалар. Тошкент: 1959. 309-бет.

гўзал романлар ҳар доим мухлисларни ўзига жалб этганича абадиёт майдонида туради.

Рус адабиётшуноси М.М.Бахтин муаллиф ва қаҳрамон масалаларини текшира туриб, бу муносабат уч хилда бўлишини айтган эди. Биринчи ҳолатда, ёзувчи ўз қаҳрамони устидан ҳукмронлик қила олмайди, уни бошқаролмай қолади; қаҳрамон ўз табиати мантиғига кўра ечимга боради. Иккинчи ҳолатда, муаллиф қаҳрамонларни ўз идеясига тўла бўйсундириб олган бўлади, улар кўпроқ ёзувчи истагига биноан ҳаракат қиладилар. Учинчи ҳолатда эса, қаҳрамоннинг ўзи муаллифга айланади, гўё сахнада роль ўйнаётгандек ўз шахсий ҳаёти хусусида ўзи эстетик мулоҳаза юритади.²⁴

Абдулла Қодирийнинг ижодий меросида ҳар учала типдаги қаҳрамонларни учратиш мумкин, албатта. Хусусан, «Меҳробдан чаён» романида Солиҳ маҳдумга ўхшаш ўз табиати мантиғига кўра ҳаракатда бўлган қаҳрамонлар ҳам, Анвар ва Раъно сингари нисбатан ёзувчи идеяси измига бўйсунган қаҳрамонлар ҳам бор. Ва бадиий адабиётда хилма-хил, ранг-баранг қаҳрамонларнинг бўлиши табиий ҳамдир. Фақат ўткинчи сиёсий талаб қолипидаги илмий метод ва фалсафий асослар билан иш кўрадиган олимларгина қаҳрамонлар елкасига бир хил ранг ва бир хил ўлчамдаги либосларни ёпиб кўрадилар. Мабодо қаҳрамон либосга номувофиқ келса, уни танқид қилишга тушиб кетадилар. Аслида қаҳрамонлар дардини англаш, юзидаги рангни сезиш, жуссасини тўғри чамалаш ва энг муҳими, қалбига қулоқ тутиш лозим.

Шу маънода «Меҳробдан чаён»даги энг мафтункор жуфтлик – Анвар ва Раъно образлари адабиётшуносликда кўп муҳокама қилинди. Бу муҳокама, талқин ва таҳлиллар тарихи кузатилса, ҳар хил фикрлар учрайди. М.Бузрук «Меҳробдан чаён» (мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур)» сарлавҳали мақоласида асар сюжетини баён қила туриб ёзади: «Меҳробдан чаён»нинг энг

²⁴ Бахтин М. Эстетика словесного творчества. Искусство, – М. 1979. – С.18 – 21.

катта ва энг ёқимли қаҳрамони Анвардур. Ҳамма воқеа унинг атрофида айланади». Латиф бир ҳолатни ҳис этган танқидчи ўз нафис тушунчаси ва таассуротини ёзиб-ёзмай, дарҳол «хушёр» тортади, ортга чекинади. «Солиҳ маҳдум каби риёчи, виждонсиз, хоин, хасис, аҳмоқ, лақма (қаторлашган сифатларни қаранг! – Б.К.) бир киши қўлида ва тарбиясида Анвар ахлоқли, виждонли, шоир, ёзувчи, мафкурачи, сахий, яъни жуда ҳам комил бир киши бўлиб етиша боради?» – жумла охирига таажжуб ва раддия билдириш учун сўроқ аломати қўйилган. Мунаққидга негадир Солиҳ маҳдум оиласидан комил фарзандлар тарбияланиб чиқиши ҳеч маъқул келмайди. Шу сабаб, мақоласининг «Ғайритабий жиҳатлари» бўлимида бунга алоҳида тўхталади: «Анвар каби олим, шоир, ахлоқли, виждонли, тарбияли, мафкурачи, жасур бир киши Солиҳ муҳдум каби риёчи, мунофиқ, виждонсиз, хасис, аҳмоқ ...бир кишининг тарбиясидан етишади. Яна Солиҳ маҳдум тарбиясидан Раъно каби олима, шоира, виждонли, тарбияли, жасур, озод фикрли бир қиз ҳам етишади. Бу иккисининг бу тусда комил бўлишларига ҳеч бир турлик бошқа таъсир кўрсатилмайди. Буларнинг тарбияларини «тикондан гул, аридан бол» чиққанини мисол келтириб ғайбий таъсирларгагина боғлаш кўрилади. Бу ҳол тарбиянинг таъсиридан ва идеянинг идеяга таъсир қилишидан хабарсизлик натижасида туғилгон бир кайфиятдир. Солиҳ маҳдум каби ифлос типдан Анвар ва Раъно каби икки комил шахсларнинг чиқувларига инонмоқ учун «аътойи ғайбий, фазли илоҳий»га инонмоқ ижоб этади». М.Бузрукнинг бу гаплари билан баҳслашиш мумкин. Танқидчи Абдулла Қодирийнинг: «Ва лекин табиат хасис эмас; тикондан гул, аридан бол ярата беради», деган ҳикматларини ҳам яхши билади. Аллоҳ берган неъмат-да, деган энг тўғри хаёлга ҳам боради. Асар матнида реал далиллар ҳам бор. Чунончи, оиладаги бола тарбияси, Раъно тарбияси билан кўпроқ Нигорхоним шуғулланишини, Анварнинг маҳдумлар оиласига ўн бир ёшида келганини, қолаверса, бу хонадонда Анвар ва Раъно маънавиятига таъсир қиладиган ажойиб бадий китоблар кўплигини ҳам инobatга

олиш керак бўлади. Романнинг ички – ботиний мантиғи ва моҳиятида комил тарбиянинг мумкинлигига доир далиллар старли. Фақат уни кўриш, билиш, ишаш керак. Ойбек ҳам Анварнинг «жонли, реал, ҳаётий обстановкада пассив ва Маркс таъбирича айтганда, жонли, мазмули ҳаёт билан» яшамаслигини, «Анвар образи анчагина «қуруқ» чиққанини, «ҳатто унинг портрети ҳам равшан кўринишли эмас»лигини ёзган эди. Ойбек Анвар образининг ижтимоий-сиёсий жиҳатдан фаол курашчи бўлишини истади. Ахлоқий доирада чекланиб қолмай, «ирода йўналиши»га кўра ҳақсизликка қарши курашувчи зиёли бўлишини хоҳлади. Дарвоқе, портрет масаласида. «Агар мирзо Анвар қиёфасини кўз ўнгингизга келтирмоқчи бўлсангиз, муаллиф тасвирларида дўмбоққина ёш болани кўз олдингизга келтирасиз. Мирзонинг камолот ёшидаги ҳусн-камолини эса қирқ қизларнинг биридан сўрайсиз!»²⁵

Умрбоқий адабий тушунчалар ҳаётдаги ҳар қандай воқеа бадий асардаги воқеа-ҳодисаларга юз фоиз мос келавермаслигини англатмоқда. Утган асрнинг 60 – 80-йилларидаги адабиётшунослар «Меҳробдан чаён»га феодализмни, эксплуататорлар синфини фош қилувчи асар сифатини бердилар.

И.Султонов: «Анвар Отабекдаги синфий чекланганликдан холи. Меҳнаткаш халқ қондошлиги ва фикрдошлиги туфайли Анварнинг зулмга, феодалларга ва руҳонийларга нафрати чексиз», деб ёзди. Шунингдек, А.Алиев М.Бузрук тасавурида ғайритабий, Ойбек наздида романтик бўлиб кўринган Раъно образига йирик ижтимоий-сиёсий вазифаларни юклаб талқин этди. Раъно образи жаҳон аренасига олиб чиқилди. И.С.Тургеневнинг «Арафа» романидаги Елена билан фикрдошга айлантирилди.²⁶ Бечора қаҳрамон шу зайлда гоҳ ерга урилди, гоҳ осмонга кўтарилди.

«Ўзбекнинг ўзлиги» китобида академик М.Кўшжонов Анвар ва Раъно муносабатларига ўзига хос ёндашди.

²⁵ Қодирий А. Уткан кунлар; Меҳробдан чаён: Румонлар. – Тошкент, 1992. – Б.637.

²⁶ Алиев А. Ижод ва изланишлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976.

Кўпроқ характерлар мантиғига эътибор бериб, адибнинг романтик қаҳрамонларидаги ажиб чизгиларни реаллаштирди. Олим Анвар табиатига хос вазминлик, олижаноблик, сезгирлик каби қатор фазилатларни илғаб олди. Бош қаҳрамонлар бошига ёпирилиб келаётган фожеани кузатар экан, Анварнинг сусткашлигини, натижада Раънонинг жасорати ортганлигини кўрди. Гап шундаки, Анварнинг муҳаббат хусусидаги китобийроқ туюладиган, романтик бўёқларга йўғрилган фикрини изоҳлашда М.Қўшжонов бир оз муболағага берилди. Анварнинг: «Ишқ давоси авом ўйлаганча васл эмас – ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндиргувчи, ҳажр эса камолатка эришдиргувчидир», деган мулоҳазаси устида тўхталиб: «Гап нимада экан, тасаввуф таъсиримикин? Эҳтимол, шундайдир», дея тасдиқли савол-жавоб қилади. Сал ўтиб: «Тасаввуф таъсири Раънода ҳам йўқ эмас эди»²⁷, деган фикрни илгари суради. Тўғри, гарчи Анварнинг ишқ хусусидаги гаплари тасаввуф аҳлининг қарашларини эслатса-да, Анвар ва Раънонинг ишқий тушунчаларини бу фалсафий оқимга боғлаб талқин этиш анча нотабийидек туюлади. Анварнинг васл ва ҳажр хусусидаги ўша ҳикматини иложсизлик туфайли маърифатли инсон хаёлига келган фикр тарзида изоҳлаш тўғрироқ бўлади. Қолаверса, буларнинг ишқий қиссаси «ҳажр» билан эмас, балки «васл» билан яқун топган эди.

М.Қўшжонов талқинича, Раънонинг барча хатти-ҳаракатлари реал ва табиий. Олим адиб баъзан қаҳрамонини ўз идеяси йўлида «етаклаши» мумкинлигига бир оз ишора ҳам қилиб ўтмайди. Аксинча, «Абдулла Қодирийнинг Раъно образини шу йўсинда тасвирлаётгани ҳеч кимни ажаблантирмайди», дея ёзади. Ажаблантирмайди?! Нега?! М.Бузрук ажабланган эди-ку! Шунингдек, 90-йилларнинг яна бир адабиётшунос олимаси Раъно образидан, унинг эркин хатти-ҳаракатларидан, қолаверса, жасоратидан анчагина ажабланди. Бу ҳолат Х.Лутфиддинованинг Раъно образи таҳлилига бағишланган «Гулларнинг раъноси» рисоласида

²⁷ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Тошкент, 1994. – Б.84.

кузатилади.²⁸ Туғриси, олима Раъно образи талқинида иккиланаётгани сезилади. Рисола шундай таассурот беради. Абдулла Қодирий маҳоратига, романнинг бағоят гўзаллигига тан беради-ю, аммо Раъно образининг ҳаётийлиги масаласида шубҳага бораверади. Адиб тасвирлаган манзараларга, яратган қаҳрамонларга қойил қолади-ю, бироқ орадан сал ўтмай Раънонинг романтик қаҳрамонлиги, «муаллиф ихтиёрига мойилроқ»лиги (6-бет) гўё камчилик тарзида таъкидланади.

Кумушбиби ва Зебинисоларда миллий ўзига хослик мавжуд. «Бу миллий ўзига хосликни, давр одоби ва талабига бўйсунитгани Раънода кўрмаймиз» (6-бет). Демак, Раъно Оврўпа аёллари образига мойил. Бу миллий романнинг камчилигимиз ёки фазилати? Бу реалликми ёки қуюқ романтизм? Бир пайтлар романдаги айни моментлар, айни моҳият кўкларга кўтарилди, Еленаларга қиёс этилди. Бу ишда эса, миллийлик ва тарихийлик нуқтаи назаридан қараганда «ўз даври учун ҳаётийлик касб» (7-бет) этмайди. Раънонинг жасурлигини «ҳаётда учраши мушкул бўлган идеал ҳодиса» (7-бет) сифатида талқин қилинади. Раъно «ёзувчининг хоҳиш-иродаси таъсирида бошқарилган», «ижодкорнинг жасорати Раънога кўчирилган» (8-бет). «Раъно уста санъаткор қаламига мансуб бўлса-да, хаёлий, лекин ҳаётий белгиларга эга бўлган образлар сирасига киради. Ҳаётда мавжуд белгиларга эга бўлган романтик образ» (12-бет).

«У муаллиф ихтиёри, хоҳиши билан актив ҳаракат қилади» (12-бет). «Раъно бир қараганда замин фарзандидек, укаларига қарайди, уй юмушларини бажаради, отинлик қилиб қизларга сабоқ беради. Гўё реал ҳаётга боғлангандек таассурот қолдиради. Аслида эса у ҳаётда эмас, ижодкор орзусида эди» (12-13-бетлар).

«Хонлик замонида Раъно типидagi қиз-жувонлар борми ёки йўқми? Бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Ёзувчи фантазиясига тўла қувват берган ўша заминда Раъ-

²⁸ Лутфиддинова Х. Гулларнинг раъноси. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Кейинги кўчирмалар шу манбадан олиниб, китоб саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

нолар бор бўлганда, ёзувчи тўғридан-тўғри реалистик картина яратиб қўя қоларди. Ёзувчининг эса эстетик идеалида, орзу-тасаввурида туғилган бу образ худди эртақлардагидек романтик заминга эга» (29-бет).

«Ижодкор ўз замонасида минглаб Раъносифат қиз-жувонлар бўлишини армон қилган бўлса ажаб эмас. Лекин гап шундаки, ҳаётда худди Раъно каби қизлар бормиди ёки бўлиши мумкинмиди деган ҳақли савол ўқувчини ўйга толдиради» (44-бет).

Такрор айтамыз, олиманинг Раъно образини талқин қилиши қандайдир иккиланиш, ўз фикридан шубҳаланиш, ўз-ўзини инкор ва гоҳида ўз-ўзини такрорлашлар гирдобидадир. Юқоридаги кўчирмаларнинг айримларига қўшилиш мумкин, аммо кўписида эътирозга сабаб бўладиган, фикрлашадиган ва баҳслашадиган жиҳатлар йўқ эмас. Баъзан рисола муаллифининг Раъно образини тасдиқлаётгани ҳам, рад қилаётгани ҳам, хайрихоҳ ёки холис муносабати ҳам, умуман, илмий мезон сезилмай қолади. Мужмал.

Бир қараганда, олима муаллиф ва қаҳрамон муносабатларининг назарий асосларини, қаҳрамоннинг ёзувчи измига бўйсунуш ҳолатлари жаҳон адабиётида кўплаб учрашини эътибордан қочирмаётгандек кўринса, бошқа ўринда олимлар томонидан аллақачон айтиб қўйилган, яъни Абдулла Қодирийнинг романтик қаҳрамонлари ҳақидаги гапни қайта эсга туширади. Аслида, «Меҳробдан чаён» романтик, реалистик ва ҳатто натуралистик чизгилар айна бир бадий асарда мавжуд бўлиши мумкинлиги намунасидир.

Тўғриси, Х.Лутфиддинованинг Раъно образининг ҳаётда учраш-учрамаслиги борасидаги баҳслари анча ибтидоийдир. Адабиётга оид бирёқлама эски қарашлар тубдан янгиланаётган маҳалда роман жанрига бу тарзда ёндашиш ўзини оқламайди. Ҳаётда борми-йўқми, бўлганми-бўлмаганми? Бадий образ моҳиятини англаш ва инкишоф этиш учун бу илмий мезонлар ноқислик қилади. Бадий адабиёт масаланинг шу тарзда қўйилгани учун ўзининг асл поэтик моҳиятидан узоқлашди, примитивлашиб-жўнлашиб кетди. Бундай талаб ва саволлар ёзувчиларнинг бадий тафак-

қурини қолипга солди. Адабиётда ҳаётда учрайдиган пахтакор, ҳаётдаги чўпон, турмушдаги темирчи, ҳаётдаги сувоқчи образлари ясалди. Айнан ҳаётда учрайдиган тарзда ёзилди. Бироқ улар ўй-хаёлдан, орзу-умидлардан, руҳий кечинмалардан, романтик хаёлот олампидан маҳрум қолди. Моддий реаллик тасдиғи, ҳаётда борлигининг исботи учун зарур ўринларда рақамлар, режалар, жадваллар берилди. Аммо бадий адабиётда қалби тоза, руҳи тириклик суви билан тўйинган ва абадиётга дахлдор инсон образи юзага келмади.

Фараз қилайлик, «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар ва Раъно образларининг қайсидир қирралари тарихий шарт-шароитга, реал ҳаётга мос келмайди. Айнан шу талабларга тўла жавоб бера оладиган романлар ўзбек адабиётида талайгина. Бироқ биронтаси «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек адабиёти тарихидан мумтоз ўрин олишига монезлик қилолмайди...

Абдулла Қодирий маънавиятидан сизиб чиққан бу тотли чашма саксон йилдирки ташна қалбларга ором бағишлаб, ҳорғин руҳларга енгиллик, ғамгин кўнгилларга сурур ва маҳзун дилларга завқ улашади. Романни ўқиганда адиб меҳр берган Анвар, Раъно, Нигоройим ва Сафар бўзчи, ёзувчи «қаҳри»га учраган Абдураҳмон, тарадудлари оғушида акс этган Солиҳ маҳдум, ниҳоят, мўътадил тасвири Худоёрхон сиймоси такрор ва такрор тасаввурда пайдо бўлади.

Юқорида кузатилганидек, романнинг кўпгина қаҳрамонлари хусусида адабиётшунослиқда хилма-хил ва ранг-баранг фикрлар айтилган. Бадий асарни реал матн асосида илмий талқин қилиш доимий заруриятдир. Вақт ўтган сари бирёқлама қарашлар барҳам топиб, илмий талқинларда ҳам роман аслига мос тиниқлик юзага чиқиши мумкин. Зеро, мувозанат, холис муносабат илмий талқин учун асосий таянч ҳисобланади.

«Меҳробдан чаён»даги қаҳрамонларни нуқул салбий ёки фақат ижобийга ажратиш ҳоллари кўп бўлган. Гарчи романдаги воқеликнинг бадий талқини холис бўлса ҳам,

бу холислик кўпинча илмий тилга ўз ҳолича кўчган эмас. Замон ва сиёсат, мафкура ва метод монельликлари мавжуд эди. Мисол ўлароқ романдаги тарихий воқеа-ҳодисалар, тарихий шахслар тасвирини олиш мумкин.

Маълумки, романдан Қўқон хонлигидан айрим лавҳалар, хусусан, Худоёрхоннинг ҳукмронлиги, амалга оширган ишлари, ўрдадаги фисқу фужурлар билан боғлиқ манзаралар ҳам ўрин олган. Ёзувчи хонни ўз истаги йўлида ҳеч қандай зулмдан қайтмайдиган ҳукмдор, айна чоғда, ўзига яраша фазилату нуқсонлари бор образ сифатида кўрсатишга интилган. Хон шахсиятининг бадиий талқинида муаллифнинг бирёқламалиги деярли сезилмайди. Аксинча, мувозанатни сақлай билган кўринади. Ҳукмдор табиатидаги ҳар икки жиҳат тасвири кўзга ташланади. Бу ҳақда профессор У.Норматов шундай ёзади: «Энг муҳими, «феодал иерархиянинг чўққисида турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс» образида кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд. Адабиётшуносликда, негадир ҳозирга қадар Худоёрхон талқинидаги мана шу жиҳатлар эътибордан четда қолиб келатир». ²⁹

Ҳақиқатан ҳам адабиётшунос олимлар хонни қоралашга тушиб кетиб, бу жиҳатга эътиборсиз қараганлар. Гап шундаки, ёзувчининг холис муносабатини ҳис этган мунаққидлар ҳам унга романнинг камчилиги, носирнинг нуқсони сифатида баҳо берган эдилар.

1. Чунинчи, М.Бузрук «Меҳробдан чаён» (Мавзуи, синфий туси ва тузилиши жиҳатидан текширилмишдур) сарлавҳали мақоласининг «Типлар» бўлимида бундай ёзади: «Энг кучли, ёмон ва золим тип қилиб Худоёрхонни жонландирмоқ лозим эди. Локин хоннинг шахсияти бузуқ кўрсатилган. Худоёр гоҳ «онангиз арабми?» деб мирзоларни арабчани кўб ёзгонлари учун иътоб қилади. Демак, бунда миллий сезги кўрсатилмакчи бўлинади». М.Бузрук ҳис этган, ammo норозилигига сабабчи бўлган романдаги ўша саҳи-

²⁹ Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б.159.

фага қараймиз: «Худоёр муҳр босиш асноси ёзилгон ёрлиқ ва номаларни ўқутиб эшитар, муншиларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқали тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: «Эналаринг арапқа текканма?» деб мирзо, муфтиларни койир эди. Аммо Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бала бариларингдан ҳам ўқуғанрақ чиқар!» деб бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди» (Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар, Меҳробдан чаён. Рўмонлар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б.429 – 430.). «Миллий сезги»-ли хонга муаллифнинг холис муносабати «Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар...» жумласида ўз ифодасини топгани аниқ. М.Бузрук талабига кўра эса, хон «энг кучли, ёмон ва золим тип қилиб» кўрсатилиши лозим эди.

2. М.Бузрук ёзади: «Гоҳ русларга қарши кучлик кўринмак учун маданий ишлар кўрувни лозим кўради. Демак Худоёр мудаббир ваганпарвар бир сиёсий (?)».

Адиб «Зулм ўчоғи» номли бўлимда аввал Худоёрхоннинг зулм йўли билан қурдирган бинолари, қаздирган ариқлари устида тўхталади, сўнг ёзади: «Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган ариғлариға таҳсин қилғувчи, «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан» дегувчи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилган омиллар устида тўхталиб оламиз: Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба ортдирган, учунчи мартаба тахтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибдодининг Тошкандни олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарига тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашка мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиқ қўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтга аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариғлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди.

Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиш ўз кайфига қараганда ҳам ўрусларга жонлилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди» (480 – 481-бетлар). Абдулла Қодирий «тажрибали хон»нинг ана шундай тадбирларини, «хон тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлгон ўрусларга қарши ўз маданиятини» қураётганлигини ёзиб кела туриб, негадир «бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди» жумласини қўшиб қўйишни ҳам лозим топади. Нима бўлганда ҳам, муаллифнинг холисона тасвирлаш кайфияти Худоёрхонга «мудаббир ватанпарвар» (М.Бузрук таъбири) сифатини бера олар эди.

3. М.Бузрук давом этади: «Гоҳ фазлу камолни тақдир қилиб ўз ўрдасининг маросимларига риоя қилмайин Анварни мирзабоши қилади. Демак, Худоёр – ҳақиқатчи».

«Ёрлиғ бериш маросими»да Анвар хон томонидан мирзабоши қилиб тайинланади. Бу ўринда мунаққидга ёқмаётган жиҳат хоннинг «ўз ўрдасининг маросимларига риоя қилмас»лигидир. Яъни Худоёрхоннинг «ҳақиқатчи» эканлиги ғайритабиийдир. «Чунки эскида бир мансаб бериладиган бўлганда, – деб ёзади М. Бузрук, – бу мансабга лаёқатни фазлу камолдан ақтармас эди. Энг аввало шуҳрат, негъимой аҳвол ва насаб суриштирилар эди. Бунинг учун битмас-туганмас интиригалар ўйнанилар эди. Тубан синфдан бирининг фазлу камол ва ахлоқи билан кўтарилиши хонлик даврларида йўқ эди. Ҳамда у даврга бу кайфият ярашмас эди». Балки хонлик даврларига бизга қараганда яқинроқ бўлган М.Бузрук фикрларига қўшилмоқ мумкиндир. Балки романдаги ўша эпизодларни ёзувчининг замона билан муросаси, «синфий тус»га эътибори тарзида қабул этиш керакдир. Бироқ масаланинг яна бир жиҳати борки, улуг адибимиз Абдулла Қодирий ҳам тарихни, тарихий шароит ва шахсларни М.Бузрукдан кам билган эмас. Қолаверса, мирзо Анварнинг ўрдага кириши ва обрў-эътибор қозонишини Муҳаммад Ражаббек образи воситасида реаллаштириб берган. Адиб мирзо Анварнинг мирзабошиликка эришуви ва бу ҳолнинг табиий бўлиши учун ёрдамчи образ-

ни орага киритган. Насаби юксак Муҳаммад Ражаббекни Анварнинг ҳомийси тарзида кўрсатган эди.

4. М.Бузрук яна бир ўринда ёзади: «Гоҳ Анварни ўлумга ҳукм қилғонда унинг талаби бўйича инсофга келиб Султонали каби ноҳақ ерга зиндонга тушган кишини озод қилади. Демак, Худоёр – адолатчи».

Демак, хон характерининг бу қирраси ҳам романда ўз аксини топган экан. Абдулла Қодирий Худоёрхон образидан олабўжи ясашни эмас, балки ҳукмдор инсон сиймосини, ҳаёт зиддиятлари ичра ўз ҳолича кўрсатишни мақсад қилиб қўйган. Шу сабабли хон бутун зулм-заҳматлари баробарида, М.Бузрук сезганидек, романнинг айрим саҳналарида «миллий сезги»ли, «мудаббир ватанпарвар», «ҳақиқатчи» ва «адолатчи» қиёфасида ҳам намоён бўлади. Танқидчи эса бу иккинчи жиҳатни сира ҳам тушунишни истамади. Бу мунаққидлар авлодининг ўз талаби, айнан тарихга, бадий асар ва ўтмишдаги хону бекларга ўз «оригинал» муносабати бор эди. Хон ва бекларда биронта инсоний фазилат, тирик инсонга хос ижобий ҳис-туйғу бўлиши мумкин саналмас эди. Улар «қўллари қон зулм ҳайкали»нинг тимсоли бўлишлари шарт эди. Мана ўша талаб баёнидан бир кўчирма: «Бизча, хоннинг типи доимо зулм ва қон билан бўёлғон бўлиши керак эди. Уни доимо қизларнинг олдида, доимо ғафлатда кўрмагимиз керак эди. Анварнинг талаби билан Султоналини инсофга келиб озод қилиш эмас, балки Султоналини-да қўшиб жаллодга топшириши керак эди...

Шу замондагина қўллари қонли зулм ҳайкали бўлғон бир хонни гавдалантирмак мумкин эди».

Ўзлари билиб-билмай қўллари қон, зolim замон сиёсатига хизмат қилган мунаққидлар вақти келиб инсоф, адолат нелигини билмайдиган ҳукмдорларнинг қаҳрига гирифтор бўлдилар. Бу қонхўр қизил ҳукамоларнинг йиртқич шотирлари Абдулла Қодирийларга қўшиб М.Бузрукларни ҳам жаллод қўлига топширдилар, қатл этдилар.

Хон образининг бадий талқинида ҳар икки – мусбат ва манфий жиҳатни кузатиш мумкин. Бироқ 60-йиллардан кейинги адабиётчилар ҳам ўз асарларида хон характери-

да «паразитлик ҳаётга муккасидан кетган монархия ар-бобларининг энг жирканч характерларини умумлаштириб» берилганлигини биринчи ўринга олиб чиқдилар. Бирон ўринда Абдулла Қодирийнинг ҳақиқий муносабати кўрсатилмади. Талқинчилар «Раънога панжа урган» Худоёрни ҳақоратларга кўмдилар. Мувозанат мутлоқ бузилди. Холислик йўқолди. Ҳолбуки, адиб тарихий ҳақиқатга хиёнат қилмаган эди.

Худоёрхоннинг хотинларга ўчлиги, ўнлаб канизаклари борлиги кўп марта такрорланган. Романнинг «Ҳарам», «Оғача ойим», «Хоним ойимлар», «Қирқ қизлар», «Нозик» бўлимларида бу масала жиддий ёритилган. Адиб бу ўринда ҳам ўзининг ҳақиқатгўйлик, холислик принципларига содиқ қолади.

Романнинг «Оғача ойим» бўлимида Оғача ойим Гулшан билан суҳбатлаша туриб: «...Сайилнинг никоҳларида биз ўнлаб кундашимиз...», деган гапни айтади. Ёзувчи бу гапни изоҳлаш лозим деб ҳисоблайди ва уни романнинг умумий матнидан ташқарида шундай шарҳлайди: «Шариъатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни янги хотин оладиган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янғисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайдир (муал.)» (489-бет).

Ёзувчининг бирдан бир нияти хонни қоралаш, унинг кирдикорларини фош этиш бўлганда эди, Оғача ойимнинг сўзлари учун махсус изоҳни ёзиб ўтирмаган бўларди. Борини ўз ҳолича, тарихий фактларни бузмай, ўринсиз бежамай, ортиқча муболағага берилмай ёзишни Абдулла Қодирий ўз иймони, виждони олдидаги муқаддас бурч дея ҳисоблаган.

90-йилларга келиб миллий тарихга, миллий қадриятларга, Худоёрхон каби тарихий шахсларга муносабат ўзгара бошлади. Бирёқламаликлар нисбатан барҳам топиб, мувозанат ўз ўрнига кела борди.

Хусусан, XIX аср охири тарихи ва адабиёти билан шуғулланадиган олимлар бир қатор илмий тадқиқот ва ноширлик

ишларини амалга оширдилар. Булар орасида хон шахсига оид маълумотлар ҳам йўқ эмас. Ибратнинг «Фарғона тарихи» («Мерос» рукнидаги китобда. – Тошкент: Камалак, 1991), Мирзоолим Мушрифнинг «Қўқон хонлиги тарихи» («Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин», 1995.), Ш.Юсуповнинг «Худоёрхон ва Фурқат» (1996) каби китоблари нашр қилинди.

Адабиётшунослар ҳам «Меҳробдан чаён»ни қайтадан жиддий мутолаа қилиб, янгича талқинларга эҳтиёж борлигини англадилар. Масалан, профессор У.Норматов романдаги хонга оид барча эпизодларни, тасвир ва талқинларни бирма-бир синчиклаб текширди. Натижада Худоёрхон манфий ва мусбат хусусиятлар уйғунлигидан вужудга келган образ эканини асослаб берди. Такрор айтамизки, олим хон «образида кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд»лигини таъкидлайди.

Яна бир қўшимча. Романдаги Анварни мирзабоши қилиб кўтариш учун берилган фармонни кузатиш ҳам фойдадан холи эмас. Ёрлиғ «Ба исми субҳанаҳу. Амруллоҳи фаризатун ва амруна важиб» – яъни «меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ ёд этилгач, Яратгувчининг буйруғи фарздор ва бизнинг амримиз вожиб» маъносидаги сўзлар билан бошланади. Сўнгра мирзабоши «доруссалтанатнинг ҳаққи шаръийсиға хиёнат» қилмасликка, адолат ойнасиға ғубор қўндирмасликка, фуқаронинг арз-додига қулоқ солиб, бу ишда сусткашлик этмасликка ва салтанатнинг адолатини субҳу шом интишор этишга даъват қилинади. Бу даъват – топшириқ қоғозда қолиб кетган тақдирда ҳам ҳокимиятдаги маънавий муҳитни сал бўлса-да кўрсатиб туриши табиийдир.

«Романда Худоёрхон образининг шу хил мусбат томонларини, хайрли ишларини эслатишдан мақсад асло уни «реабилитация қилиш», «ижобий қаҳрамон» қилиб кўрсатиш эмас, бу ўта сунъий, бачкана, ғайриилмий иш бўлар эди. Аслида бу билан биз ёзувчининг бош ижодий принципага, реализмга хос хусусиятларни – тарихни, тарихий шахсларни, ижтимоий кучларни орттирмай ва камитмай

«ўз ҳолича» олиш, «бор гапларни ёзиш» санъатини таъкид-ламоқчимиз, холос».³⁰

Шу зайдда адабиётшунослик романга доир қатор масалаларда бирёқлама қарашлардан нисбатан чекинди, бадиий ва илмий талқинлар орасида мувозанат юзага келгандек бўлди.

Хуллас, «Меҳробдан чаён» романига муносабатдан кўринадики, воқеликнинг бадиий талқини билан илмий талқин орасидаги мувозанатнинг бузилишида ташқи сиёсий-мафкуравий омилларнинг таъсири кучли бўлган.

Қодирийшунослар эътиборидан четда қолиб келган М.Бузрукнинг мақоласида вульгар социологик руҳ бор. Унинг Худоёрхонга оид қарашлари романни, ҳатто тагматни яхши ҳис этганлигини, бироқ уларни тушунтиришда матн ҳақиқатидан чекинганини кўрсатади.

«Меҳробдан чаён» романи талқинидаги бирёқламалик, инкор ва зиддиятлар тарихий шарт-шароит, шунингдек, адабиётшунослар жасорати, дунёқараши ва умуман, эстетик диди билан ҳам изоҳланади.

XX асрнинг 90-йилларида романни қайта идрок этиш, янгича шароитда роман матнини, бадиий-эстетик қимматини янгича тушунтириш бошланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳақиқий санъат даражасига етган, ўзининг доимий ўқувчиларига эга бадиий асарлар адабиёт майдонида умрбоқийлигича қолади. Адабиётшунослик эса бундай нодир манбага қайта-қайта мурожаат этаверади.

³⁰ Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б.164 – 165.

РУҲИЙ ЭВРИЛИШ МАШАҚҚАТИ

(Давр руҳи ва адабий талқин)

XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихида тоталитар сиёсат ўзининг мудҳиш ва салбий изини қолдирди. Илм-фан, санъат ва адабиёт ягона давлат сиёсатига бўйсундирилди, ўша ҳиссиз механизм мурватларига айлантирилди. Ижод эркинлиги, сўз эркинлиги, мустақил фикрлаш чекланди. 60-йилларга келиб мамлакатда маънавий муҳитнинг нисбатан соғломлашиш, хато ва камчиликларни фош этиш, ноҳақ жабр-зулм чекканларга ҳамдардлик билдириш жараёнлари бошланди.

Чўлпон ва Фитратнинг асарлари босилмаса-да, ўзлари шахс сифатида оқланди. Абдулла Қодирийнинг барча асарларини қайта нашр этиш имкони пайдо бўлди. Зотан, улуг адиб ижоди талқинининг иккинчи босқичи ҳам 60-йилларга тўғри келади. Адабиёт ва ижтимоийлик, адабиёт ва сиёсат XX аср адабиёти ҳамда санъати учун ёндош тушунчалардир. Ижодкорга санъаткор сифатида қараб, бадиий-эстетик диди ва иқтидори даражаларини кузатишдан кўра биографиясининг ибтидосига – қандай табақага мансублиги, қандай муҳитда ўсгани, қайси даргоҳда ўқигани, кимлардан сабоқ олгани ва умуман, ижтимоий келиб чиқишига алоҳида урғу берилди.

Ижодкор яратган асарнинг ижтимоий мазмуни, социал моҳияти нимадан иборат; қайси табақа манфаатига хизмат этади деган масала ҳам айнан ўша адабиётнинг жамият ва сиёсатга алоқадорлигининг бир қирраси эди. Дейлик, бадиий асар дунёга келди. Муҳокама ва мунозаралар мавзусига айланди. Истайсизми-йўқми барибир ўша янги асарнинг жамиятга, сиёсатга қандай хизмат қилиши, нечук фойда келтириши, албатта, биринчи планга чиқариларди.

XX аср ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги талқинларни, герменевтик тафаккур тарзини ўрганишда юқоридаги ҳолларни текширмай асло четлаб ўтиб бўлмайди. Агар 30-йиллар адабиётшунослиги талқинда бирёқламаликка йўл қўйган бўлса, 60-йилларда вазият нисбатан ўзгарди.

Абдулла Қодирий шахси ва ижодини янгича баҳолаш, албатта, шу жамият муҳитига алоқадор воқелик эди. 1937 йилги қатагон ва 1938 йилги қатлдан сўнг қарийб йигирма йил ичида Абдулла Қодирий номи ҳам, асарлари ҳам ижобий маънода тилга олинмади. 1956 йилги оқланиши жараёнида оммага маълум қилинган махфий ҳужжатлардаги қайдларга кўра, Абдулла Қодирий шахси ва ижоди юзасидан Туркистон Ҳарбий ўлкасининг прокурори айрим таниқли ёзувчи ҳамда адабиётшунослардан «хулосалар» ёздириб олади. Уларда Абдулла Қодирий романларининг ниҳоятда гўзал ёзилгани, ўз вақтида жуда машҳур бўлгани, тили ғоят ширадор экани таъкидланади. Ва айни чоғда, сўздан оғзи куйганлар қатиқни пуфлаб ичишга мажбур бўлди: мутахассислар ўз гапларига бир «аммо»ни илова этиб ўтишди.

Собир Абдулла 1956 йил 25 апрелда ёзади: «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ҳақида менинг мулоҳазаларим ва таассуротларим тубандагича: ҳар икки романнинг тили бой, содда ва бадий жиҳатдан юксак бўлиши билан, авторнинг моҳирлиги билан катта сўз санъаткорлигидан дарак берар эди. Бироқ асарда *синфий кураш тўла ёритилмаган ҳолда*, хонлар даврида эзилган меҳнаткаш табақанинг роли кам, кураши етарли бўлмаган эди».

1956 йил 4 майда Мумтоз Муҳамедов маълумот беради: «Мана шу асарларнинг ҳаммаси («Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» – Б.К.) *хато ва камчиликларига қарамасдан*, менинг назаримда, Абдулла Қодирий ўша пайтда ўз тили ва маҳорати билан бошқалардан ажралиб турадиган истеъдодли сўз санъаткори эканини кўрсатган эди». Мудҳиш қатагонни ўз кўзлари билан кўрган авлод ҳузурбахш шабада ўйинларига ишониб-ишонмай ўз хулосаларида эҳтиёт чораси учун ана шундай «биноқ» ва «гарчи»ларни ёзиб ўтдилар.

Жамият ҳаётидаги ўзгариш туфайли илгари Абдулла Қодирийни танқид қилган айрим мунаққидлар ҳам бу даврда ўз хулосаларини замонга мослади.

Таассуфки, Сотти Ҳусайн ва Миён Бузрукка Абдулла Қодирий номи ва асарларининг қайта майдонга чиқиш жараёнини кўриш насиб этмади; улар ҳаётдан кўз юмган эди. Билъакс, эҳтимол, улар ҳам улуғ адиб асарлари борасидаги гапларини нисбатан ўнглаб, замонага мосроқ хулосаларни айтган бўлар эди.

Инчунун, ўз қарашларига жиддий таҳрир берган шахслардан бири Ойбек эди. 1936 йилда ёзган рисоласини «Асарлар»ига киритиш арафасида мактабдош дўсти Ҳ.Ёқубовга жиддий таҳрир учун изн берди. Ва биз ҳозирда 60-йиллар адабий-маънавий муҳитига мосланган, яхшигина таҳрирдан чиққан «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни ўқиб келамиз. Аслида, рисоланинг икки нусхаси орасида фарқ бор. Бирида 30-йиллар, кейингисида 60-йиллар нафаси сезилади. Баъзи олимлар таҳририй нусхани Ойбекнинг 30-йиллардаги қарашлари тарзида қабул қилиб кўчирмалар оладилар ва, назаримда, хато қиладилар.

Дарвоқе, 30-йиллардаги дағдағалар тегирмонбошиси М. Швердин 60-йилларда саломатлик нашидасини сурмоқда эди. Унинг Абдулла Қодирийга муносабати қандай? Бу ёзувчи бирон кўрсатма ёки хулоса бердими бу хусусда? У ҳам 1956 йили 26 май куни Туркистон Ҳарбий ўлкасининг прокуратурасига хулосаларини ёзиб беради. «Мен Абдулла Қодирийни ўз асарларида феодал тартибини, қолоқликни фош этишга ҳаракат қилаётган ва янги шўро тузуми муваффақиятларини куйлаётган шўро вакили сифатида билардим». ³¹ Бу гапдан М.Швердиннинг Абдулла Қодирий шахсига қараши ўзгарганини, замонага мос тўн кийганини сезиш қийин эмас. Ўзининг 1928 йилги мақоласида: «Ўзбекларнинг биринчи романи – Қодирийнинг романи гоёвий жиҳатдан бизга ётдир... «Ўткан кунлар»нинг салбий томонларини ҳатто унинг жуда катта бадиий қимматига эга экани

³¹ Кўчирмалар Н.Боқийнинг «Қатлнома» (Тошкент: Ф.Фуллом, 1992) китобидан олинди.

билан ҳам оқлаб бўлмайди...» жумлаларини ёзган бу кимса 1956 йилга келиб ғоявий жиҳатдан Абдулла Қодирийни ўзига маслакдош қилиб қўяди.

Тақризда роман олдиға жуда катта социал талаблар қўйган ва икки жумланинг бирида бош қаҳрамоннинг ижтимоий фаолияти сусткашлигидан норозиланган тақризчи прокуратура учун ёзган кўрсатмасида бу ижтимоийлик иллатидан халос бўлади. «Умунан айтганда, баъзи арзимас таҳрирларни ҳисобга олмаганда, йигирма-ўттиз йил муқаддам Абдулла Қодирий ижоди ҳақида айтган гапларим ҳам шу бугун баён этаётган фикр-мулоҳазаларимдан деярли фарқ қилмайди. Менинг баҳойим, асосан ижобийдир». Салбий қирғоқдан ижобий қирғоққа ўтиш жараёнини сездиримаслик ва ўзининг 30-йиллардаги фикрига садоқатини намоён этиш ниятида М.Шевердин йўл-йўлакай «Ўткан кунлар», хусусан, бош қаҳрамон камчиликларини ҳам эслайди.

Кейинчалик олимлар орасида давомли баҳслар мавзуси бўлган метод масаласида адибни «социалистик реализм вазиятида турган истеъдод» соҳиби сифатида тавсифлайди. М.Шевердин «хулосаси»даги яна бир жиҳат Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романида «Ўткан кунлар»га нисбатан «ғоявий жиҳатдан улғайган»и масаласидир. Зотан, бу «кашфиёт» ва «улғайиш» кўплаб олимларнинг фикрий негизига, онгу шуурига муҳрланиб қолгани ҳам сир эмас.

Абдулла Қодирийнинг оқланишида унинг асарлари юзасидан хулосалар ёзган ёзувчилар адибнинг аксилшўровий хатти-ҳаракатини тасдиқламадилар.

«Текшириш ўтказган мутахассиснинг, ЎзСШЖ Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти Шўро адабиёти секторининг мудир, филология фанлари доктори Султоновнинг хулосасига кўра, Абдулла Қодирийнинг асарлари юксак бадийлиги билан ажралиб туради; ғоявий мазмуни жиҳатидан асло аксилшўровий эмас, ҳозир ҳам қайта нашр этилиши мумкин» (жиноятноманинг «Тафтиш ашёлари» бўлими, 115 – 124-саҳифалар).³²

³² Боқий Н. Қатлнома. – Тошкент: Ф.Фулом, 1992. – Б.186 – 190.

И.Султонов ўз хулосасини 1956 йил 16 июнда ёзиб берган.

Абдулла Қодирий 1956 йил 9 октябрь куни оқланган. 1956 йил 11 октябрь куни Ўзбекистон интеллигенцияси съездида МК биринчи секретари Н.А.Муҳиддинов маъруза қилади. Маърузанинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» бўлимида қуйидаги тарихий ва жасоратли бир гапни ўқиймиз: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) каби машҳур ўзбек ёзувчисининг жиноятчи бўлганига ишониш қийин! Абдулла Қодирий (Жулқунбой)ни оқлаш ва унинг бир қатор популяр асарларини қайтадан нашр этиш керак» (қарсақлар).³³

Орадан бир неча кун ўтгач «Совет Ўзбекистони маданияти» газетасининг 1956 йил 20 октябрь сонидида қуйидаги бир қанча хабарлар чоп этилади:

«СССР Олий судида Прокуратура органлари тақдимида мувофиқ, СССР Олий суди ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ишини қайта кўриб чиқди, айблов ҳукми бекор қилинди ва Ўзбекистоннинг машҳур ёзувчиси Жулқунбой оқланди».

Жулқунбойнинг оқлангани борасидаги расмий маълумот оммага ўша 20 октябрь куни расман билдирилди.

«Ўзбекистон КП Марказий Комитетида

Ўзбекистон КП Марказий Комитети Ўзбекистон совет ёзувчилари Союзига ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) асарларини ўрганишни ва нашрга тайёрлашни топширди».

«Ўзбекистон ёзувчилар союзида

Ўзбекистон ёзувчилар союзи секретариати ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) асарларини ўрганиш ва нашрга тайёрлаш юзасидан С.О.Азимов (раис), И.О.Султонов, А.Қаҳҳор, М.И.Шевердин, Р.Мажидий ва В.Рўзматов ўртоқлардан иборат комиссия тузди».

«Абдулла Қодирий (Жулқунбой) адабий мероси юзасидан тузилган комиссиядан:

Абдулла Қодирийнинг адабий мероси юзасидан тузилган комиссия ёзувчининг қўлёзмалари, хатлари, фотосурат-

³³ Муҳиддинов Н.А. Совет Ўзбекистони маданияти. 1956 йил 13 октябрь.

лари, шунингдек, унинг ҳаёти ва ижодига тааллуқли бошқа материалларга эга бўлган барча муассасалар ва граждандлар ушбу материалларнинг асл нусхаларини ёки копияларини қуйидаги адрес билан комиссия ихтиёрига юборишларини илтимос қилади. Адрес: Тошкент шаҳри, 1 май кўчаси, уй № 20. Ёзувчи Абдулла Қодирий (Жулқунбой) адабий мероси юзасидан тузилган комиссия».

Бу тарихий манбалар қаторида узоқ ҳукм сурган жимликдан кейин матбуот юзини кўрган биринчи «Машҳур ўзбек ёзувчиси» дея номланган кичик бир мақолани ҳам тўла кўчираимиз.

«Машҳур ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўзбек халқининг атоқли адиби эди. Абдулла Қодирий ёшлик чоғларидаёқ адабиётга ҳавас қилиб, бошлаб хабар, мақола ва ҳикоялар ёзди.

Қодирийнинг биринчи ҳикоялари газета ва журнал саҳифаларида босилиб чиқди. Чунончи, «Улоқда», «Жинлар базми» каби ҳикоялар ҳамда «Уйланиш» номли драмаси («Бахтсиз куёв» – Б.К.) Абдулла Қодирийнинг революцияга қадар ёзган бошланғич асарларидан эди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўзининг катта асарлари билан майдонга чиқди. У, аввало, «Ўткан кунлар» романининг биринчи қисмини ёзиб кенг ўқувчилар оммасига тақдим этди. Кейинчалик бу романнинг иккинчи ва учинчи қисмларини ёзиб тугатди. Сўнгра «Меҳробдан чаён» романини нашр этдиришга муваффақ бўлди.

Абдулла Қодирий қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш темасида «Обид кетмон» номли роман ёзди.

Ёзувчининг қалами юмор ва сатира соҳасида ҳам сезиларли из қолдирди. Унинг «Муштум» журнали саҳифаларида босилиб чиққан «Тошпўлат тажанг нима дейди?», «Калвак маҳзум» ва шунга ўхшаш катта-кичик сатирик ҳикоялари мана шулар жумласидандир.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) кенг китобхонлар оммасига ўзининг бадиий маҳорати, тилининг халқчил ва бойлиги билан танилган улкан адиб эди.

Машҳур ўзбек ёзувчиси рус адабиёти классиклари, Шарқ мамлакатлари ёзувчилари асарлари билан мунтазам равишда танишиб борди ва улардан ижодий ўрганди. Абдулла Қодирий бадиий ижодиётга юксак талаб қўядиган, доимо ижодий изланишлар билан яшаган катта санъаткор эди.

Совет китобхонлари Абдулла Қодирий асарларини тез орада яна ўқишга муяссар бўладилар».

Мақолага имзо қўйилмаган. У таҳририят ёки комиссия аъзолари томонидан ёзилган бўлиши мумкин.

Адибнинг оқланиши, асарларининг қайтадан оммага тақдим этилиши уларнинг нафақат яроқли-яроқсизлиги, ғоявий жиҳатдан зарарли-зарарсизлиги, балки муҳит об-ҳавосига ҳам боғлиқ эди. Абдулла Қодирий тўғрисида ўтказилган махфий текширувлар, мутахассис ҳамда ёзувчиларнинг яширинча берган маълумотлари замона иқлимига мосланган, ижобий характерли мулоҳазалар эди. Улар демокчики, Абдулла Қодирий асарларининг баъзи ўринларини таҳрир қилиб қайта нашр этиш мумкин.

Абдулла Қодирий ижоди юзасидан узоқ жимликдан кейин Иззат Султоновнинг «Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида» деган мақоласи «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1956 йил 28 октябрь сониде босилиб чиқди. Муаллиф мақола-сида янгилашиш нафаси сезилади, адиб тўғрисидаги хулосалар жиддий ўзгаргани кўринади. Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиётидаги ўрни хусусида янгича ёзаётган адабиёт-шунос имкони борича ёзувчи шахсига, асарларига холис ёндашувга интилади. «Агар ёзувчи ҳақиқатан талантли ва соф кўнгил бўлса, у ўз социал муҳитининг бор синфий манфаатлари доирасидан чиқиб, ҳаётни ҳаққоний тасвирлайдиган ва ижтимоий тараққиётга хизмат этадиган асарлар яратолади». Бу назарий гапни жаҳон адабиёти гигантлари – Лев Толстой, О.Бальзак каби адиблар мисолида исботлайди ва ўринли равишда Абдулла Қодирийни ҳам шулар қаторига қўяди.

И.Султонов «Ўткан кунлар» романига тўхталиб, Абдулла Қодирийнинг миллатчиликда айбланиши ёзувчига қўйилган очиқдан-очиқ бўҳтондир деган фикрни билдиради.

Абдулла Қодирийнинг асарлари оммага етказилиши, уларнинг маънавий мулкига, эмин-эркин мутолаа этадиган сеvimли асарига айланиши учун олимлар қўлидан келганча ҳаракат қилди. Ҳатто баъзан романлардаги мутлақо иккинчи даражали жиҳатларни бўрттириб кўрсатиш орқали ўз ниятларини рўёбга чиқаришга интилди. «Ўткан кунлар» романининг темаси «феодал тузумни фoш этишдан иборат» эканига урғу берилди. Адабиётнинг абадий ва азалий мавзуси, «Ўткан кунлар» романининг туб негизини ташкил этадиган ишқ-муҳаббат масаласи, «Отабек ва Кумуш ўрта-сидаги муҳаббат фожеаси» урф-одат туфайли юз берган ҳодиса деб талқин этилди.

И.Султонов Абдулла Қодирий тақдирини «қал этган» «улуғ оға» бўлмиш руслар масаласида жуда эҳтиёткорлик билан иш кўрди; улар билан боғлиқ ўринларни атай бўрттириб кўрсатди. Отабекнинг рус идораси тўғрисидаги гапларини «Отабекнинг бу айтган сўзлари рус халқининг юксак маданиятига тааллуқлидир», дея шарҳлади. «Меҳробдан чаён» интиҳосида Анвар билан Раънонинг Тошкентга қочиб келишини: «Роман қаҳрамонлари хон жабридан қочиб, рус паноҳида омон қолганликлари, инсонпарвар рус тартиби ҳукмрон бўлган жойда бахт-саодатга эришганликлари жуда яхши кўрсатиб берилган», тарзида талқин қилинди.³⁴ Баъзан атайинлик суистеъмол этилди; инсоннинг индивидуал дунёсига эътиборсиз қаралгани ҳолда ёзувчидан замонавий ҳушёрлик, ўзига хос дунёқарашга эгалик талаб этилди. Гарчи адиб тўғрисидаги энг муҳим хулосалар ижобий томонга силжиган бўлса ҳам, унинг «камчилик ва нуқсонлари»дан баҳс юритиш барҳам топмади.

Шу ўринда мавзуга тегишли кичик бир хотирага эътибор бериш лозим. Иззат Султонов ёзади: «Абдулла Қодирийни оқлаш масаласини биринчи бўлиб Москвада Мухтор Аvezов кўтарган эди. Бу сатрларнинг муаллифи билан суҳбатда Аvezов бу ишни нимадан бошлаш ҳақида ҳам яхши

³⁴ Султонов И. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида // Қизил Ўзбекистон. 1956 йил 28 октябрь.

маслаҳат берган эди: «Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнаганини биринчи бўлиб кўрсатди: Отабекнинг Шамайга саёҳати ҳақидаги ҳикоясида бу фикр яхши ифода этилган. Қодирийни реабилитация учун ҳаракат бошланг ва мана шуни дастак қилиб олинг». Бу сўзлар айтилган маҳалда Россиянинг Шарққа нисбатан ижобий роли ҳар жиҳатдан бўрттириб кўрсатилар эди ва шу сабабли реабилитациянинг муваффақияти учун ишни Қодирийнинг хизматини намойиш этишдан бошлаш у вақтдаги мураккаб шароитда ишнинг муваффақиятини таъминловчи фактор бўлиб қолди».³⁵

Ҳақиқатан, И.Султонов бу факторни маҳкам тугганини талаб билан ёзилган махсус хулосасида ҳам, мавзу бўйича матбуотдаги илк чиқишида ҳам, шунингдек, «Ўткан кунлар»нинг 1958 йилги нашри сўзбошиси-ю дарсликлар учун ёзган мақолаларида ҳам кўриш мумкин.

Отабекнинг рус идораси тўғрисидаги гаплари ўз вақтида реабилитация учун муҳим роль ўйнаган бўлиши мумкин. Аммо шуни ҳам эътибордан қочирмаслик керакки, қайта-қайта таъкидларга кўра, И.Султонов ва ундан кейин Абдулла Қодирий романини талқин қилганлар «Россиянинг Шарққа нисбатан прогрессив роль ўйнагани»га ростдан ишонишганга ўхшайди. Зеро, улар аср шомиди силлиқлаб ёзилган тарихга, рус идорасига муносабат мутлақо ўзгаришини, юрт истиқлолга эришувини хаёлларига келтирмагандир, эҳтимол...

И.Султонов Абдулла Қодирий ижодини янгича шароитда замоннинг адабий сиёсатига ва ўзининг назарий-филологик билимига мос равишда тушунтирди. «Халқ душмани»га айлантириб қўйилган адибни «халқ дўстлари», миллатпарварлар қаторига қўйиш, қора чапланган қиёфани оқартириш осон бўлмади.

Ёзувчига дунёқараш юзасидан буйруқ берилмайди. Ва инсоннинг оламга қараши қандайдир давлат миқёсидаги

³⁵ Султонов И. Улкан адиб сабоқлари // Жаҳон адабиёти. 1997. №2. – Б.166.

расмий қарор ёки махсус буйруқлар билан ҳам ўзгариб қолмайди. Дунёқараш инсон тафаккури, ички руҳияти, фикр юритиш тарзи билан боғлиқ тушунча. Чунончи инсон ақлидан ҳақиқат ўлароқ ўрин олган тушунчалар ўз ўрнини бошқа бир қарашларга осонлик билан бўшатиб бермайди. Ҳақиқат илоҳий маънодагина ягона бўлади. Инсонлар доирасида эса, «Дунёда қанча одам бўлса, шунча ҳақиқат бордир» (Л.Шестов ибораси), яъни ҳар ким ўз ҳақиқатига таяниб фикр юритади ва шунга мос яшайди.

Маънавий муҳит жисмоний қатағон ва қирғинлардан узоқлашган 60-йилларда Абдулла Қодирий ижодини жиддий ўрганган олимлар айнан ёзувчи дунёқараши, унинг синфий камчиликлари борасидаги И.Султонов қарашларини мазмунан такрорладилар.

Масалан, «...Ўткан кунлар» романида йирик бир камчилик бор, деб қайд этишга тўғри келади: романнинг бош ижобий қаҳрамонлари (Отабек, Юсуфбек ҳожи) қаторида яна кенг халқ оммасининг вакили ҳам бўлса, роман мазмунининг тарихий ҳақиқатга мослиги ва ҳаққонийлиги яна ҳам ортган бўлур, романнинг ижобий қаҳрамонлар галереяси яна ҳам тўлароқ бўлган бўлур эди. Романда бу камчиликнинг мавжудлиги – авторнинг ҳали вояга *етмаган дунёқарашидаги* ожизлик, унда халқ оммасининг тарихдаги роли ҳақида ҳақиқий марксистик нуқтаи назар пишиб етмаганлиги боисидир», деб ёзади А.Алиев.³⁶

Бундай фактлар адабиётшунос учун тафаккур кенглиги, санъат асарини ўзлаштириш эстетикаси ва ўзининг ориги-

³⁶ Алиев А. Абдулла Қодирий. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. – Б.87. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, И.Султонов, А.Алиевлар бундай фикрлардан 60-йилларга келиб воз кечган, албатта. Масалан, А.Алиевнинг 1997 йили нашр этилган «Истиқлол ва адабий мерос» китобининг «Абдулла Қодирий» бўлимида эски фикрларнинг жиддий таҳририни кўриш мумкин. Ҳатто бир масалада қимматдор адабиётшуносларни ҳушёрликка даъват ҳам қилган: «Адабиётшунослар орасида эса то кейинги йилларгача – мамлакатимизда янгиланиш бошланган даврда ҳам – Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»ида русларга нисбатан миллатчилик қилинган, Россиянинг Ўрта Осиёга киришини Отабек ва Юсуфбек ҳожилар қоралаганлар; бу ёзувчи дунёқарашининг чекланганини билдирди деган фикрни Ҳомил Ёкубов, Ҳафиз Абдусаматовлар муттасил давом эттириб келдилар» (90-бет).

нал – хос фикрларини баён этиш жасорати нақадар зарурият эканини кўрсатади. Адабиётшунос ва мунаққид бадий асардаги мавжуд образларни, бадий тасвир воситаларини, асарнинг сюжети, композицион қурилиши, ёндош санъат турлари ёки ёндош илм соҳаси билан алоқасини чуқур тушуниши ва баҳоли қудрат тушунтириши лозим. Чинакам санъат намунаси бўлган бадий асар мазмун-моҳияти, асос-негизи – у ғоявий-бадий жиҳатдан монофоник ёки полифоникми, интеллектуал ёки оммавийми – бундан қатъи назар, адабиётшунос-мунаққид учун фикрлаш майдони саналади. Ёзувчи яратган бу ажиб майдонда мавжуд адабий-бадий унсурлар устида батафсил фикр юритмасдан туриб муаллифга «ақл ўргатиш» миссияси, ёзувчи олди-га қандайдир талаблар қўйиш ҳуқуқи ҳеч кимга берилган эмас. Аммо шўро замонидаги оммавий адабиётшунослик шундай миссия ва ҳуқуққа эга эди; бу тоифа нафосат гулшанига гулқайчи эмас, балки «коммунистик кетмон»ни кўтариб кирдилар.

Сал илгарилаб кетиб айтамикки, оқибатда адиб «Обид кетмон»ни ёзди. Бу ўринда Абдулла Қодирийнинг 1930-йиллар маиший муҳитини тасвирлаган ушбу қиссаси ҳам дастлаб вульгар социологик талқин этилганини айтиб ўтиш лозим.³⁷ Ўтган асрнинг 60 – 70-йиллар қодирийшунослигида «Обид кетмон» Абдулла Қодирийнинг «ғоявий ва ижодий ўсишда олға қўйган қадами» (И.Султонов таъбири), «замонавий темани ҳам бадий ўзлаштирганидан дарак» бериши (Ҳ.Ёқубов таъбири) сифатида баҳоланган бўлса ҳам, «Аммо «Обид кетмон» повести қишлоқнинг социализм изига кўчишининг тўла ва етарли бадий манзарасини бермайди. Бунга дастлабки сабаб – колхоз қурилиши атрофида борган ўткир синфий курашнинг повестда етарли акс этмаганидир. Повестнинг яна бир камчилиги – схематизмга йўл қўйилганидир. Повестнинг бош қаҳрамони тасвирида ҳам жиддий камчиликлар бор: уни ёзувчи фавқулодда фазилатлар эгаси қилиб кўрсатади, аммо унда даврнинг ўртаҳол деҳқонига

³⁷ Шарифий Ж.Шарафиддинов О. «Обид кетмон» ҳақида // Қизил Ўзбекистон. 1937 йил 3 июль.

хос типик хусусиятларнинг етарли бўлишига эътибор қилмайди»,³⁸ тарзидаги мулоҳазалар кўп учрайди.

Таъкидлаш керакки, профессор У.Норматов «Обид кетмон» ҳақиқати» мақоласида қисса талқини тарихини батафсил баён этди. Айни пайтда, олим «Обид кетмон»нинг 1990-йиллар муҳитига мос келадиган, хусусан, асар матнидан келиб чиқиб, Обид кетмон образининг ўзига хос янги қирраларини очиб берди. Зеро, аниқ бир асар, муайян бир образнинг турли даврларда турлича талқин этилиши ўзбек адабиётшунослиги тарихидаги герменевтик тафаккур табиатини кўрсатадиган жиҳатлар сирасига киради.

Дарвоқе, Абдулла Қодирий ўз вақтида «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари юзасидан танқидий мулоҳазаларни, романларининг «мукаммаллашуви» йўлидаги таклифларни инobatга олмади. Ўз эстетик идеали ва поэтик концепцияси, ўз эътиқоди ва сўзига содиқ қолди. М.Шевурдин, С.Хусайн ва Миёнбузрук Солиҳовларнинг талқинидаги таклифларга адибнинг муносабати маълум. Шунингдек, Абдулла Қодирий адабий танқид ёзувчига ақл ўргатадиган соҳа эмаслигини яхши билган.

Дунё олимлари ҳам адабий танқид вазифасини ёзувчи олдига сиёсий талаб қўйиш, асарида бўлмаган образларни излаб, танқидга куч бериш дея белгилаган эмас. Француз олими Фердинанд Брюнетьер (1849 – 1906) «Адабий танқиднинг мақсади нима?» деган саволга, талқин этиш, тавсифлаш ва тушунтиришдир деб қисқа жавоб беради.³⁹ Албатта, бир-бирига яқин бу тушунчалар бадий асар матнининг ички спецификаси билан боғлиқ.

Далил шуки, 1960-йилларда бадий асарни талқин қилиш тамойилларида ҳам сиёсийлашган қолиплар мавжуд эди. Агар ўз даврида энг тўғри дея эътироф этилган ўша қолиплар бугунга келиб ғайритабiiй кўринаётган бўлса, буни

³⁸ Султонов И. Абдулла Қодирий ижоди ҳақида: Пьесалар. Мақолалар. – Тошконт: Бадий адабиёт, 1959. – Б.314.

³⁹ Брюнетьер Ф. Литературная критика. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. – М., 1987. – С.97.

ҳам табиий қабул этмоқ лозим. Инсон томонидан ёзилган ҳеч бир таълимот абсолют ҳақиқат бўлолмайди.

Илм оламида олимлар ўзларини кўндириб олиши шарт бўлган бир ҳақиқат бор. Бу инсон фикрининг нисбийлиги, маълум бир вазифани адо этгач, янгиликнинг эскириши ва тарих саҳифасидан, фикрлар занжиридан бир халқа ўлароқ жой олишидир.

Илм-фандаги оламшумул кашфиётлар, санъат оламидаги бетакрор мўъжизалар абадият монументларидир. Ижтимоий соҳада, хусусан, адабиётшунослик бобида Аристотелнинг «Поэтика»си, Гегелнинг «Эстетика»си каби нисбатан умрбоқий илмий асарлар ҳар доим ҳам ёзилаверган эмас. Инсоний фикрлар, қараш ва тушунчалар тарихи доимий баҳс-мунозара, доимий инкор ва тасдиқ тарихидир.

XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратдек сиймолар ижоди талқини устида мулоҳаза юрита туриб, аксар ҳолатларда бу талқинлар ижтимоий-сиёсий ҳаёт эврилишларига ҳамоҳанг давом этганини кўрамиз. Айниқса, Чўлпон ва Фитрат ижодининг талқинлари 60-йилларда ҳолис илмийликдан жуда узоқ эди. Адабиётимиз тарихида кўп бора такрорланган бир факт шуки, Фитратнинг «янги ҳаётни, меҳнаткашлар қураётган ижодий ҳаётни ёқтирмай», «бадбинликка тушиб», «тинч кечани истаб» ёзган «Менинг кечам» шеърига қарши Боту «янги ҳаётдан мамнун эканлигини ва бу ҳаётда актив иштирок этажagini изҳор» қилган «Менинг кундузим» шеърини ёзган. Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеърига қарши Файратий «Тузалган ўлкага» шеърини ёзди. «Чўлпоннинг пессимистик руҳда ёзилган «Ваҳм» шеърига қарши шоир Уйғун «Шодлигим» шеърини ёзди». Чўлпоннинг «Баҳорни соғиндим» шеърига қарши Ҳамид Олимжон «Қишлоқ қизи» шеърини ёзди.⁴⁰

Албатта, ижод майдонига кетма-кет кириб келган авлодлар ўртасида гоъвий жиҳатдан фарқланишлар бор. Бироқ талқинларда примитивлашиш, майдакашликка берилиш,

⁴⁰ Ўзбек совет адабиёти тарихи. Уч томлик. — Тошкент: Фан, 1967. 1-том. — Б.35 — 43.

атайин зўрма-зўраки қаршилантириш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Биз адабий воқелик тарихидан келиб чиқиб, бу ўринда ҳам давр сиёсатининг олиму ёзувчилар фикрига кишан солганини, қалам ва қоғозлари устида кўзларини лўқ қилиб турганини қайд этиб ўтишни адолат деб биламиз.

Ўтган асрнинг 60 – 1970-йилларида олимлар Чўлпон ва Фитратнинг аввал адашгани, сўнг «секин-аста совет позициясига» ўтгани ҳамда ижодининг мураккаблигини кўп такрорлашди.

Абдулла Қодирий ижодининг эволюцияси ҳам тахминан шундай тасаввур қилинган ва тадқиқотларда қайд этилган.

Ўзгарган адабий-илмий муҳитда Абдулла Қодирий тўғрисида адабий-танқидий очерк ёзган Аҳмад Алиевнинг «Абдулла Қодирий» номли китобида ҳам бу ҳолат сезилади. А.Алиев асарини адибнинг ижодий биографиясини майдонга келтириш йўлидаги дастлабки уриниш тарзида баҳолаш ўринлидир. Китоб ўша замон илмий таомилига мувофиқ ёзилган. Шу сабаб фикр-мулоҳазалар «даҳо»лардан олинган парчалар асосида исботлаб ўтилади.

Кўп ўринларда А.Алиевнинг мулоҳазалари, масалан, Абдулла Қодирийнинг эстетик қарашлари ёки ёзувчи дунёқарашидagi ожизлик каби масалаларда И.Султонов қарашларига мос келади.

«Абдулла Қодирий ўзининг бутун ижодида коммунистик партия овозига қулоқ солди, у кўрсатган йўлдан боришга ҳаракат этди. У гарчи коммунистик партиёга расман аъзо бўлмаса-да, «Ўзим гоё ва иш эътибори ила чин коммунист эдим», деганида жуда ҳақли эди».⁴¹

Бугун кимгадир ғалати кўринадиган бундай жумлалар ўша давр китоблари учун табиий ва ҳатто Абдулла Қодирий ижодининг тарғиб-ташвиқи учун зарур ҳам эди.

Айни чоғда тарих бағридан бир нузли сиймо келажак авлодга қараб насихатомуз оҳангда дейди: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак» (Абдулла Қодирий сўзи).

⁴¹ Алиев А. Абдулла Қодирий. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. – Б.56.

САТИРИК ТАЛҚИН СИРЛАРИ

Фикрни кулгили тарзда ифода этиш, воқеликни сатира ва юмор воситасида тасвирлаш ўзбек адабиёти учун ҳам хос эстетик ҳодисадир. Хусусан, XX аср ўзбек адабиётига назар ташланса, жаҳон адабиёти мезонларига мувофиқ келадиган сатира ва юмор 20-йиллар адабий майдонида пайдо бўла бошлагани кўринади. Абдулла Қодирий ижодий меросининг маълум қисмини ташкил этган ҳажвий асарлар ҳар доим қодирийшунослар эътиборини тортди. Ва давр ўзгариши, ижтимоий-сиёсий муҳит об-ҳавосига қараб ўша асарларнинг турлича талқинлари юзага келди.

Маълумки, Абдулла Қодирийнинг махсус ҳажвий асарларидан ташқари, жиддий тарихий романларида ҳам, ижтимоий-сиёсий чиқишлари – фелъетонларида ҳам беғубор ва аччиқ кулги намуналари мавжуд.

Адиб аксар ҳолатларда ўзининг ҳажвия, фелъетон ва ҳангомаларини шартли имзолар («мустаор имзо») билан эълон қилди. Хусусан, Жулқунбой, Мулла Жулқунбой, Калвак махзум, Тошпўлат тажанг, Думбул, Овсар, Шилғай каби имзолари машҳур. Бу урфнинг сабаби ва Қодирий имзоларининг сони хусусида Ҳ.Қодирий шундай ёзади: «Душманларнинг таҳдидлари вазидан «Муштум» муаллифлари ўз танқидий мақолаларида номларини кўпинча яширишга, турлича таҳаллусларда имзо чекишга мажбур бўлганлар. Масалан, Қодирий «Муштум»да ва кейинги йиллардаги турли газета-журналларда босилган ҳажвий танқидий мақолаларида эллиқдан ортиқ махфий таҳаллус (лақаб)ларни қўллаганлар».⁴²

Бундай яширин таҳаллусларни қўллаш фақат Қодирий ёки «муштум»чиларгагина эмас, балки 20-йиллар адабий муҳити ва матбуотига хос хусусиятларидан бири саналади.

⁴² Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б.32 – 38.

20-йиллар адабий жараёнида, илмий ҳаётида фаол бўлган Чўлпон, Ғози Юнус, Ашурали Зоҳирий, Вадуд Маҳмуд каби ижодкорлар борки, уларнинг айнан жиддий бадиий ва илмий асарларида шартли имзоларга дуч келинади. Бу ҳолат адабиётшунослар учун баъзи муаммоларни юзага чиқариши табиий, яъни имзо эгасининг кимлигини, асарнинг қайси ижодкорга тегишли эканини аниқлашда баъзи чалкашликларга йўл қўйилди, бировнинг асари бошқага нисбат берилди.

Узоқ йиллар Абдулла Қодирийга нисбат бериб келинган ва адибнинг «Тўла асарлар тўплами»ни нашрга тайёрлаш пайти шубҳа остига олинган бир имзо бор: «Шапақ махзум». Шу биринчи жилддаги «Изоҳлар»га кўра «Кичик асарлар»га киритилган «Лаҳми қадид», «Фирвонлик Маллавой» тўпламида босилган «Лаҳми қадид», «Иҳий, базмимиз тарала гижданг!», «Жойинг жаннатда бўлсин», «Бечора Розикбой ака», «Маймунларимиз» деган беш ҳажвия Абдулла Қодирий қаламига мансуб эмас. Шапақ махзум имзоси билан битилган бу ҳажвияларнинг Қодирий китобларига киритилиши хато. «Изоҳлар»да «Шапақ махзум» имзосининг Абдулла Қодирийга тегишли эмаслигини Абдурахмон Саъдийнинг 1924 йил «Туркистон» газетасида босилган «Олти йил ичида» мақоласи асосида исбот этилади. «Муаллиф (яъни А.Саъдий – Б.К.) 1917 – 1923 йиллар ўзбек матбуоти тўғрисида бундай ёзади: «Олти йиллик қизил матбуот даврида ўзбек шеърини адабиётининг кўзга кўринадурғон бир томони эса ҳажвий қисмидир. Бу давр ичида уч қалам ўзини очиб танита олди: Жулқунбой, Ишчи, Шапақ махзум. Булар «Иштирокиюн» газетасидан бошлаб ишлаб келадилар». Бу сатрларда тилга олинган «Ишчи» Ғози Юнуснинг тахаллусларидан бири бўлса, Шапақ махзумнинг ким экани ҳозирча аниқ эмас. Мутахассислар бу имзо остида Ашурали Зоҳирий ижод қилган, деб тахмин этадилар». ⁴³

Абдулла Қодирийнинг тўпламида Шапақ махзум имзоси остида берилган ҳажвияларда адиб услубига яқин ки-

⁴³ Абдулла Қодирий. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. – Тошкент: Фан, 1995. Биринчи жилд. – Б.267 – 268.

ноя, пичинг ва кесатиқлар кузатилади. Шапақ махзумнинг Абдулла Қодирий эмаслигига ишонинг келмайди. Баъзан: «Қодирий бўлса-чи?!» деган тахминга борилади. Лекин Ҳ.Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида келтирилган яна бир факт бу тахминни бир оз тарқатиб, «Изоҳлар» ёзувчи фикрига қувват бергандек бўлади. Ҳ.Қодирий ёзади: «Ҳеч ким билмасин» – бир пардалик комедия. 1921 – 1922 – 1923 йилларда Тошкент саҳналарида ўйналган бўлса ҳам, чоп қилинмаган. Бу ҳақда «Қизил байроқ» газетасининг 17 сентябрь сониди Шапақ махзум шундай ёзади: «10 сентябрда ёзлик «Турон» саҳнасида «Ҳеч ким билмасин» (Жулқунбой асари) ўйналди...»⁴⁴

Бунда биз текшираётган муаммога дахлдор жиҳат шуки, Жулқунбой асарининг саҳнада ўйналгани ҳақида Шапақ махзум ахборот беради.

Имзолар билан боғлиқ бу масала ёзувчининг қарашлари, эстетик принциплари, билим даражасиyo иймон-эътиқоди каби жиҳатларни ойдинлаштиришда жуда ҳам муҳимдир.

Абдулла Қодирий баъзан «Думбулниса», «Кампир» каби муаннас имзоларни ҳам қўллади. Шунга ўхшаш ҳодиса: мухожиротда яшаган Д.Мережковскийнинг (1865 – 1941) турмуш ўртоғи талантли шоира Зинаида Гиппиус ўзининг бир қатор асарларини «Антон Крайний», «Лев Пущин» сингари музаккар тахаллуслар билан эълон қилади. Шоира «Живые лица» деган хотираларида ўзининг ўшандай барча тахаллусларини эслай олмаслигини айтади.⁴⁵

З.Гиппиуснинг шеър ва ҳикоялари аслини аниқлаш рус адабиётшуносларини илмий-услубий изланишларга бошлаши мумкин. Бизнинг адабиётшунослар ҳам нафақат Абдулла Қодирий, балки XX асрнинг 20 – 30-йиллар адабий-илмий муҳитидаги шартли имзо эгаларининг ҳаммасини қатъий аниқлаб улгурган эмас. Демак, бу йўналишда ўзбек адабиётшунослари келгусида илмий тадқиқотлар олиб боришлари табиий.

⁴⁴ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б.32.

⁴⁵ Мережковский Д. Большая Россия. – Л.: ЛГУ, 1991. – С.248.

Ҳаётнинг ҳажвий талқини, ижтимоий турмушдаги нуқсон-камчиликларни сатира ва юмор билан танқид этиш 20 – 30-йилларда аёвсиз кўриниш олган эди. Гоҳ тўқима образлар, баъзан аниқ тарихий шахсларни тилга олган ҳолда ҳажвий асарлар ёзилди. Публицистиканинг ҳажвий тармоғи бўлмиш фельетон жанри жуда фаол эди. «Туркистон» газетаси, «Муштум» журналида бу жанрнинг юзлаб намуналари эълон қилинди; «кулдириб йиғлатадиган, йиғлатиб кулдирадиган» Жулқунбой 1924 йилдаёқ «фельетонлар қироли» номини олди.

Абдулла Қодирий билан «Муштум»да бир неча йил ёнма-ён ишлаган Мўминжон Муҳаммаджон ўғли (Тошқин): «Абдулла Қодирий ҳар нарсага танқидий назар билан қарар, эски хурوفот нарсаларга ғоятда душман эди. Унинг ҳар бир сўзидан ҳажвий ифода анқиб турар эди.

У ғоятда жасоратли, ўз сўзида устувор ва барқарор, ўткир сатирик ва ғоятда заковатли эди...», деб хотиралайди адибни.⁴⁶

Зотан, Жулқунбой ўткир сатирик қалами ортидан ғаразгўй сафдошларининг туҳмату бўҳтонларига учраб азобланган пайтлари ҳам бўлди. Аниқроқ қилиб айтганда, Абдулла Қодирий 1926 йил 8 мартдан 17 июнига қадар ҳибсда сақланади. Айби нима?

«Айбнома»

Абдулла Қодирий «Муштум» журналининг муҳаррир ёрдамчиси лавозимида ишлаган. Ўз вазифасидан фойдаланган ҳолда муҳаррирнинг қатъий таъқиқига қарамай журналнинг 27-сонида «Йиғинди гаплар» мақоласини бостирган. Моҳияти жиҳатидан мазкур мақола очиқдан-очиқ Ўзбекистон ҳукумати ва компартиясининг раҳбарларини обрўсизлаштириш ҳамда шу билан бирга коммунистик партиянинг муҳим тадбирларини танқид қилиш ва масхара қилиш руҳи билан ёзилган. Муаллиф шубҳасиз бу мақолани аксилинқилобий мақсадларда фойдаланиш учун кенг ёйишга уринган.

⁴⁶ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. — Б.35.

Бу жиноий хатти-ҳаракат Ўзбекистон Жиноят процессуал кодексининг 72- ва 105-моддасининг 1-бандига мувофиқ кўриб чиқилсин.

Айбнома протоколини тузувчилар Агидулин ва Бельскийлар». ⁴⁷

Абдулла Қодирий «Йиғинди гаплар» асари билан «раҳбар ходимларни обрўсизлатириш...»да айбланди.

Адиб айбсиз эканини исботлаш учун судда узундан-узок ёзма нутқини ўқиб беради. Мазкур тарихий ҳужжатни «Суддаги нутқ» сарлавҳаси билан қайта нашрга тайёрлаган Шеркон Қодирийнинг изоҳлашича, ёзувчининг «Кичик асарлар»идан (1969 йил) ўрин олган «Кулги ҳақида» (181 – 183-бетлар) ва «Таржимаи ҳол» (205 – 209-бетлар) асарлари шу «Нутқ»нинг парчаларидир. Ҳақиқатан ҳам, учала манба охирида бир хил – 1926 йил 15 июнь санаси кўрсатилади.

Абдулла Қодирий «Йиғинди гаплар» ҳангома-мақола-сини нотўғри талқин этиб, қоралаш ўз сафдошлари Комил Алиев, Зиё Саидий, Хуршидларнинг ёлғон гувоҳликлари, қандайдир шахсий адоватлари ортидан содир бўлган деб ҳисоблайди.

«Йиғинди гаплар»да шубҳа остига олинган, ўзига раҳбар ходимларни обрўсизлантириш, «аксилнқилобчи», «тескаричи» тамғаларини босилишига сабаб бўлган ўринларни бирма-бир шарҳлаб беради.

Мисол: «Иккинчи устун 17 нчи йўлдан бошлаб «Шу замондаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоласан, бир минг болаға битта мактаб бўлса нимаю, ўн минг болаға битта тўғри келса нима қайғи?» жумласи билан яна юқорида айтганимча ўртоқ оқсоқолнинг (Й.Охунбобоев – Б.К.) чиндан ишчи-деҳқон маориф ва бошқаси учун ғамхўр ва бош оғритганини кўрсатмакчи ва шу гувоҳини, яъни мазлум халқ маориф-маданияти йўлида ўз-ўзини машаққатлагани учун овсарона уни шилталамакчидирман. Бундоғ киноялик мадҳ аксар халқ орасида истеъмол қилинадур. Масалан, тиришқоқ ва жонкуяр бўлгон иккинчи биров ўзини овсар-

⁴⁷ Хидиров А. Абдулла Қодирий: Имоним тазйиқи остида сўзлайман // Ёш ленинчи. 1988 йил 4 февраль.

ликка солиб: «қўй, нима керак сенга шунча ташвиш; шукр бир кунинг бўлса ўтиб турадир; беш кунлик дунёда сен ҳам тинчкина юрсанг-чи?» – дейдирлар». ⁴⁸

Адиб томонидан айнан Й.Охунбобоевга тегишли «Йиғинди гаплар»даги «Биринчи устуннинг 25 инчи йўлидан бошлаб иккинчи устуннинг 4 инчи йўлигача...», «иккинчи устуннинг 5-6 нчи йўллари», «иккинчи устун 7 нчи йўлдан бошлаб 13 йўлнинг охиригача», «иккинчи устун 20 нчи йўлдан бошлаб 3 инчи устуннинг бешинчи йўлигача» бўлган жумлалар махсус изоҳланади. Ва янги жамиятга мутлақо қарши эмаслиги, аксинча, илмга, мактаб-маорифга зарар келтирадиган лоқайдларга қарши эканини далиллашга уринади. ⁴⁹

Ўша пайтдаги Ўзбекистоннинг яна бир раҳбар ходими Акмал Икромов тўғрисидаги мақолада шундай жумлалар бор: «Ўртоқ Акмалча Чўлпонбойнинг:

*Зиёлимас, сен зиёнли ҳезлардан
Упа-элак олувдаси қизлардан –
Охунбобо ўгли каби эр керак,
Боёнлардан олингувси ер керак!»*

деган шеъри билан зиёлиларнинг афтига туфургани ҳолда яна нима учундир иймони сусайиб: «Ҳезлар тавба-тазарру қилса, фирқанинг қучоғи уларга очиқ!» – деб қўядир. Дарҳақиқат, ҳезлардан биттаси тавба қилиб, истиғфор айтса, Акмал чиндан бу тавбага ишонадими-йўқми, ҳозирча унинг ичига кириб чиқғон махлуқ йўқ. Бироқ бунга ишонар эканми, Акмалнингга айтадурғон икки оғиз гапим бор.

Сенга мисол бериш учун Шайх Саъдийнинг ҳикматига ва ё Калиланинг Димнасига мурожаат этиб ўтирмайман. Мисолни худди нафси мутакаллимдан эшит: мен ҳар куни худога тўққиз маротаба осий бўлиб, ўн саккиз маротаба тавба ва истиғфор айтаман». ⁵⁰

⁴⁸ Қодирий А. Суддаги нутқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989. 1 декабрь.

⁴⁹ Ўша жойда.

⁵⁰ Овсар. Йиғинди гаплар // Муштум. 1926. №27.

Қодирий талқинича, бу овсарона баёнда ҳам ҳеч қандай тескарича гараз йўқ. Балки, «Бу жумлалар зиёлиларни фирқа кўзида тавба қилган бўлиб кўриниб риёкорлик қилмасинлар, тавба куруқ сўз беришдан иборат бўлмасин мақсадида айтилган. Мундаги ҳарфан кузатилган муддао эрса мундоғ: Эй, зиёлилар! Сизлардан баъзи бирларингизнинг яқин мозийдаги камбағаллар ҳукуматига берган зарарларингиз майдонда, бунинг учун меҳнаткашлар афтларингизга туфурсалар ҳақлидирлар. Меҳнаткашларнинг қучоғи бизга очиқ экан деб риё билан меҳнаткашлар ишига аралаша кўрмангиз, чунки меҳнаткашнинг ақли-қуши бошида, яқин ўткан кунларингиз унинг кўз ўнгида. Эй ўртоқ Акмал, агар улардан биртаси мазкур риёкор мунофиқлик ҳолатида ишга аралаштурғон бўлса, сен бунга ҳозир бўл, эҳтиёт тур! Аммо тавба тўғрисида сенга айтадурғон сўзим бор: «Мен ҳар куни худоға тўққуз мартаба осий бўлиб, ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман». Яъни бу гапдан мурод уларнинг тавбалари биздаги оддий маънода юрган тавбадан бўлмасин. Бу кунги фирқа олдида қилинадурғон тавба тамоман янги, чин маънодаги тавба бўлсин, ҳар куни тўққиз мартаба истиғфор айтиб ўн саккиз мартаба қайтадирғон тавбадан меҳнаткашларга фойда йўқ».

Жулқунбой ҳимояланар экан, кўпроқ меҳнаткаш халқ манфаати ортига ўзини олади. Зотан, чиндан ҳам Қодирийдек улкан қалб эгасининг фикри-хаёлини ҳар доим ўз миллатининг, меҳнаткаш халқнинг бахт-саодати эгаллаган эди. Айниқса, «Йиғинди гаплар» воситасида уюштирилган туҳмату бўҳтонлар туфайли панжара ичига тушган адиб айни вазиятдан чиқишнинг иложини кўрди. Ҳангомани жамият манфаатига мослаб шарҳлади. Ўзини «маъюблар курсисига ўтқизғон «Йиғинди гаплар»ни енгил-елпи тушунтириш, ундан бошқа маънолар чиқариб, «турлик эҳтимолларга бориб қайтиш» ўринсиз эканини, алқисса, бу ҳолат ҳам адабий кулгининг «ҳали ёшлиғи ва ўзлашиб кетмаганли»ги билан изоҳланишини илмий йўсинда англатишга интилди: «Шуни ҳам айтиб ўтишни, ёдларингизга солишни лозим топаманки, кулгу мақоладаги мустаор имзо мақоланинг ҳаракатини аксар

вақт ўз тарафига буруб юритадир, яъни музика ёзғувчининг мустаор шахсига лойиқ гаплар, жумла ва таъбирлар орқасидан эргашадур. Мақоланинг имзоси Овсар қўйилган, демак, ундаги кўб таъбир ифодалар овсарона, далиёнадир. Тентакни тентак тинглайдир деганларидек, кулгуликдагина эмас, умуман сажиявий адабиётга яқин турғон кишилар бу мақолани шу нуқтадан қараб текширсалар яна ҳам ҳақиқат очиладур».

Бироқ истак шу ҳолича узоқ вақт истаклигича қолди. «Йиғинги гаплар»да овсарона, далиёна кайфият ҳукмрон ва айни ифода-таъбирлар замирида Абдулла Қодирӣнинг ғоясини, воқеликка муносабатини илғаб олиш жуда мушкул. Бу кайфият ва мушкул-мураккаб ҳолатни талқин этишда соддаликка, оддийликка берилиш, айниқса, «сажиявий» адабиётга яқин турғон кишилар»га, олимларга мутлақо ярашмайдиган бир хусусиятдир.

Абдулла Қодирӣнинг нафақат биргина «Йиғинди гаплар» ҳангома-мақоласи, балки мустаор имзолар остида эълон қилинган бошқа ҳажвий асарларида ҳам адиб шахсини топиш, ғояи аъмолини англаш осон эмас. Ва Абдулла Қодирӣнинг ҳажвиялари айни хусусияти билан гўзал. Чунки уларда маъно қатламлари қатма-қат. Ҳар сўз, ҳар жумла замиридаги пичинг, киноя ва ё «чирт-пирт»дан туйқус қандайдир ҳақиқатни илғаш, комик ҳолат баёнидан йиғлаш ёки очилиб-сочилиб, юрак-юракдан кулиш мумкиндр. Абдулла Қодирӣ ҳажвия, фельетон ва ҳангомаларида аёвсиз танқид, айблига юзинг-қўзинг демай тортилган тарсаки, «сўз ўнқови» келганда чапанича дўқ-пўписа, «овсарона, далиёна» – тажоҳилу орифона сўз айтиш санъати бор.

Абдулла Қодирӣнинг сатирик ва юмористик асарларига жуда юксак баҳо берган, ўлмас ҳажвий типлар яратганини тан олган, адибни «катта ҳажвий ёзувчи», «кулги, юмористик асарларида равшан типлар чиқарди» дея эътироф этган Ойбек бир ўринда шундай жумлаларни ёзади: «Совет воқелигига алоқадор ҳажвий ва юмористик асарларида ёзувчи масалага жуда бир томонлама ва субъектив яқинлашади, турмушдаги камчиликларни дўстларча очиш, танқид қилиш ўрнига, масқара қилиш, ундан

қулишка тамойил кўрсатади (Мазкур илмий рисоланинг кейинчалик таҳрир этилган вариантыда шу ўринга қавс ичида «*Масков хатлари*», «*Йиғинди гаплар*» каби эслатма қўшиб қўйилган ва қуйидаги жумла умуман олиб ташланган). «Калвак маҳзум» ва бошқа типлари орқали ёзувчи ўша вақтларда зарарли фикрларни, қарашларни ёйишга ҳам тиришкан». ⁵¹

Ойбекнинг бу танқидий фикри 30-йиллар маҳсули. Айни чоғда бугунги назардан қараганда, Абдулла Қодирийдек таллантли бир адиб фойдаси учун тош босадиган мулоҳазалардир. Абдулла Қодирий ўзлигининг, ўз шахсий фикр-мулоҳазасидан айри тушмаганининг ифодаси ўлароқ оммавий қарсақбозликка ҳар доим қўшилавермаган, бизнингча. Қолаверса, халқда бир ҳикмат бор: «Тирик балиқ оқимга қарши ҳам сузади».

30-йилларнинг даҳшатли довулида юрагини олдирган зиёлилар, барибир, гарчи Абдулла Қодирий 1956 йилга келиб тўла оқланган бўлса ҳам, айнан адибнинг дунёқараши ва асарлари масаласига келганда жуда эҳтиёткор эди. Сутдан озги куйган кишининг бир неча ўн йиллаб қатиқни пуфлаб ичишига мисол шудир.

Яъниким, Жулқунбой «Йиғинди гаплар»и учун уч-тўрт ой ҳибсхонада ушланиб, айбсизлиги исботланиб озодликка чиқарилган бўлса-да, айни ҳангома-мақола мутахассис олимларнинг тадқиқотларида «зарарли» сифати билан тез-тез тилга олинади. Таҳрир қилинган «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да йўл-йўлакай эслаб ўтилиши шулар жумласига киради.

Зеро, таҳрир қилувчи олимнинг фикри ҳам шунга яқин: «Эскилик картиналарини «халис» чизишга уриниш, кулгуннинг йўналишини махсус равишда таъкидлашнинг заифлиги «Масков хатлари», «Йиғинди гаплар» каби асарларда автор сиймосининг аниқ кўринишига, унинг «актив куч» эканини, янги ҳаёт билан мустаҳкам алоқасини ёрқин кўрсатишга ҳалал беради». ⁵²

⁵¹ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. — Тошкент, 1936. — Б.8.

⁵² Ёқубов Ҳ. Йирик санъаткорнинг тўнғич романи: Адабий мақолалар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. — Б.15.

Жадидона заминда дунёқараши шаклланган барча зиёли-ижодкорлар каби миллат дардига малҳам бўлиш Абдулла Қодирийнинг бош ғояси эди. Нафақат йирик жиддий романлари, балки ҳажвий йўсинда битилган машҳур асарларида ҳам, газеталардаги кичик-кичик ҳангомаларида ҳам буни сезиш қийин эмас. Кўп ҳолатларда шартли имзо билан босилган, пичинг-кинояларга тўла оддийгина «Билдиришлар»ини англаш, тушуниш учун ҳам зукколик лозим бўлади. Гарчи Абдулла Қодирий ижод маҳсулининг аксар қисми вақт сарҳадлари, айна асар ёзилган муҳит атмосферасидан юқорилаб кетган бўлса ҳам, баъзан «Тилак» (ҳангома) (Туркистон. 1923 йил 7 январь), «Ашъори ғализа» (Муштум. 1923 йил, 13-сон), «Самон парча» (Муштум. 1923 йил, 15-сон), «Ижмоли сиёсий» (Қизил байроқ. 1922 йил 15 апрель) каби мақолаларидаги моҳиятни тўғри талқин қилиш учун айна 20-йиллар муҳитини, ундаги шахслар фаолиятини жуда яхши билиш керак бўлади.

Бир мисол: Абдулла Қодирий «Билдиришлар» номли ҳангомасининг «Тилхат» қисмида қуйидагиларни ёзади: «Манким, Туркистон ўзбекларининг вакилидирман. Бераман ушбу тилхатни Татаристон вакили ибдаш Абдураҳмон Саъдийга шул хусусидаким, Чингиз, Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, намангонлик Шоҳ Машраб, Абу Али Сино... буларнинг ҳаммаси ҳам татардирлар. Татар қардошлар мазкурларни ҳар бир йўсин билан тасарруф этмакка ҳақлидирлар. Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, Шоҳ Машраб марҳумларнинг қабрларини бузиб, наъшларини Татаристонга кўчирилганда, ўзбеклар чурқ этмай, балки кўмак берурлар... Навоийнинг татарми ва ё ўзбекмилиги масаласини алоҳида бир ўлтиришда ҳал қилинур.

Ўзбек вакили: Думбулбоев».⁵³

Бундаги пичинг ва кинояларнинг ўз сабаблари бор. Зотан, 20-йиллар муҳитида туркий миллатнинг машҳур шахслари юзасидан баҳслар очилгани маълум. Кимдир Фузу-

⁵³ Қодирий А. Тула асарлар тўплами. Олти жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент, 1995. – Б. 92.

лийни «форс шоири»,⁵⁴ яна биров Алишер Навоийни «уйғур шоири», «форс шоири»⁵⁵ эканини баҳс жараёнида асослашга интилди.

Юқоридаги «Тилхат»да «Думбулбоев»нинг айнан Абдураҳмон Саъдийга мурожаат этишининг ўз тарихий асоси бор. Фикримизча, А.Саъдийнинг «Яссавий ким эди?» мақоласидаги қуйидаги фикрлар «Думбулбоев»ни безовта қилган бўлса ажаб эмас.

«Чигатой адабий тилини туғдиришда ёки шунга қувват беришда кучли омил Навоий бўлган бўлса, татар адабий тилининг ва татар шеър мактабининг туғишига ҳам Яссавий ва Боқирғонийлар йўл ҳозирлагандирлар. Тил ва услубда ҳам чинлиқда турк-татарлик руҳини ул негизландирди.

Шуниси ажабдирки, Яссавийнинг тили руҳ эътибори ила ва жумлаларнинг тузилиши ёғидан татар тилига ғоят яқин турадир. Ҳатто фарқ ҳеч йўқ деб айтарлик бир даражададир. Шунинг учун бўлса керакки, Яссавий ва Боқирғоний асарларини, шеърларини татар оммаси, уламози ўзларига умумий адабиёт этиб, шулардан кўнгил озиғи оллуб келгандирлар. Ҳатто машҳур шоир Тўқай ҳам Яссавий шеър мактабидан илҳом ва намуна олғондир. Ва унинг шогирди Боқирғонийни шу жиҳатдан гарчи Эдил-Урал ёқларида туққан бўлмаса ҳам, Яссавийни татарлар ўз шоирлари этиб санашқа ҳақли бўларлар».⁵⁶

Жулқунбойнинг кичик асарларидаги пичинг, киноя ва шу каби ифода йўсинини англаш, тўғри хулосаларга бориш учун унинг даврини, унга ҳамнафас ижодкорларни ҳамда юқоридаги мисолдан ойдин бўлганидек, ўша давр матбуотидаги турли жанр, турли савияли асарларни яхши билиш лозим. Адибнинг бир қатор асарлари айнан даврдош қаламкашларнинг асарларига муносабат тарзида битилди. Демак, Абдулла Қодирийнинг бу типдаги асарларини на-

⁵⁴ Чулпон. «Адабиёт надир» китобидаги «Ризо Тавфиқбек» номли мақола. – Тошкент: Чулпон, 1994. – Б. 46.

⁵⁵ Қаранг: Саъдий А. Адабий-тарихий саводсизликка қарши // Зарафшон. 1924. №148 – 150.

⁵⁶ Саъдий А. Яссавий ким эди? – Тошкент: Халқ мероси, 1994. – Б.16 – 17.

фақат замонасидан, балки замондошларидан ҳам айрича талқин қилиш бирёқламаликка олиб келди.

Бироқ Абдулла Қодирийнинг ижод хазинасида «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» типидagi кулги асарлари борки, улар бир неча ўн йиллар давомида қодирийшунослар учун таҳлил объекти бўлиб келди.

Аввал «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида» асарининг номи хусусида икки оғиз сўз. Айни услубда жиддий хотиралар ва йўл саёҳати хотира-таассуротларини ёзиш туркий дунёда XIX аср охири ва XX аср бошларида муайян урф тусига кирган эди. Оренбург шаҳрида 1908 – 1917 йиллари босилган Ризоуддин ибн Фахриддиннинг машҳур «Шўро» журналининг 1915 йил 11-сонидa «Саёҳатномалар» сарлавҳаси остида ўттиздан ортиқ асар хусусида қисқа-қисқа маълумот берилади.

Петербургда чиқарилган «Улфат» газетасининг эгаси машҳур маърифатчи-жадид Абдурашид Иброҳимнинг «Таржимаи ҳолим (бошима келганлар)», «Даври олам» каби асарлари айнан хотира ва таассуротлар услубида ёзилган.

Шунингдек, «Шўро»нинг 1913 – 1914-йиллардаги қатор сонларида узлуксиз босилган «Абдусалом муфтининг хотира дафтари» асари айнан ном жиҳатидан «Калвак маҳзум...»га анча яқин. Абдулла Қодирий ўз замонининг илғор зиёлиси сифатида ўша асарларни, журналларни мутолаа қилган бўлиши ва ўзи учун маълум даражада маънавий озуқа олгани табиийдир. Қайсидир маънода «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида» асарини шаклий-услубий жиҳатдан «Шўро»даги «Саёҳатнома»лар ва ёки Абдурашид Иброҳим асарлари билан қиёслаш ҳам мумкин.

«Калвак маҳзум...» Абдулла Қодирийни кулги устаси сифатида элга танитди. Адибнинг сатирик асарларидан гап очилса, аввало, «Калвак маҳзум...» ва «Тошпўлат тажанг...» тилга олинади. Қодирийшунослик тарихида бу асарларнинг турли талқинлари бор. Таъкидлаш жоизки, адибнинг сатирик асарларини халқ кулгисидан ажратиб тушунтириш

асло мумкин эмас. Зотан, дунёдаги машҳур «Кичик Цахес» (Гофман), «Гаргантюа ва Пантагрюэл» (Ф.Рабле), «Ревизор» (М.Гоголь) каби асарлар бевосита халқ кулгиси билан боғлиқ. Ф.Рабле маҳоратини, пичинг, киноя, муболаға воситаларини тадқиқ этган рус олими М.Бахтин халқ кулги маданияти тарихига мурожаат этади. Унинг шаклларини қуйидагича таснифлаб беради:

- «1. Маросим ва томошага оид шакллар (халқ байрамлари, масхарабозлик ўйинлари ва ҳ.к.);
2. Оғзаки ва ёзма шакллардаги турли-туман кулги асарлари (шу жумладан пародиялар);
3. Очиқ-чапанича нутқнинг ҳар хил шакл ва жанрлари (ҳақорат, қасам-онт ичиш ва ҳ.к.).

Гарчи турлича номланса-да, бу уч шакл борлиқнинг кулгига хос ягона моҳиятини ифодалайди. Айни чоғда улар ўзаро мустаҳкам алоқада ва кўп жиҳатдан бир-бирини тақозо қилади».⁵⁷

Бу назарий фикр нафақат Франсуа Рабле ижодининг халқона моҳиятига, балки дунёдаги бошқа турли миллатларнинг кулги маданиятига ҳам мувофиқ келади. Чунончи, бирон миллат ёзувчиси ўз халқининг айни булоқларидан баҳраманд бўлмаслиги мумкин эмас. Мавзумиз объекти Абдулла Қодирий «26 нчи йилда кулдирувчиларимиз» деган мақоласида шу ҳақиқатни қуйидагича эътироф этади: «...Танқиднинг иккинчи хили бўлган ҳажвий (сатира маъноси билан) оммавий дейилса бўлади. Чунки кулки танқид турмуш бўлиб (бўйлаб – Б.К.) учқувчи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаган заиф, қизганч, манфур, музир ва шунинг сингари унсурлар унга емдир.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис этган, аммо ифода қила олмаган масалаларига таржимондир. Хулоса: ҳажвий танқиднинг табиатидаги кулгилик унсури *авомнинг маҳбуби, тагин тўғриси* (таъкид бизники – Б.К.) унинг ўз ижодидир».⁵⁸

⁵⁷ Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Худ.лит., 1990. – С.9.

⁵⁸ Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент, 1969. – Б.184.

Қодирий 1926 йилги «Суддаги нутқи»да ҳажвий асарларини изоҳлашида «Турмушдан мисол келтирганда...», «Бундоғ киноявий мадҳ аксар халқ орасида истеъмол қилинадур» каби таъбирларни ишлатадики, бу ҳам адиб ижодининг халқона моҳиятидан далолат беради.

Кулги – халқ ижоди. Ёзувчи халқдан олади ва халққа беради. Абдулла Қодирий Калвак маҳзум ва Тошпўлат тажангни ҳам, Солиҳ маҳдум ва Ўзбек ойимни ҳам ўз халқи ичидан топди. Характерларини умумлаштирди, сайқал берди, бадий-поэтик либос кийдирди. Адибнинг турли суҳбатларда, давраларда гап «ўғирлаб» ўтиришининг боиси ҳам шудир.⁵⁹

Ҳатто адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» номли китобида юқорида исмлари келтирилган сатиррик қаҳрамонларнинг айрим прототиплари, улар билан Қодирийнинг реал мулоқотлари ва ўзи гувоҳи бўлган қизиқ-қизиқ воқеалари ҳақида қимматли маълумотлар беради.⁶⁰ Бу фактлар улуғ адибнинг халқ ҳаётига, оддий одамларнинг қалбига, дарду аламларига, қувончу шодликларига нақадар яқин ҳамда шерик бўлганини кўрсатади. Қолаверса, Қодирийнинг бадий адабиётдаги кулгининг моҳиятига оид назарий фикрлари ҳам гоятда қимматли. У ёзади: «Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан, пичинг, кесатиш, киноя, тағофил ва бошқалар...), лекин энг муътабари *характер кулгисидирки*, юқорида айтиб ўтдик, аммо бунда қуйидаги шартларнинг топилиши керак:

1. Қаҳрамоннинг характери (яъни сизнинг олган масалангиз ва ёки кишингизнинг ўзидагина топилган табиат), масалан: сўз, иш, феъл ва ...
2. Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан тошиб туриши;
3. Шу икки турлик нарса ичидан истеҳзо ёки хохоҳо моддасининг табиий суратда келиб чиқиши».

⁵⁹ Қаранг: Қодирий замондошлари хотирасида. – Тошкент, 1986. – Б.42.

⁶⁰ Қаранг: Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент, 1983. – Б.39 – 47.

Жулқунбойнинг нисбатан ҳажман кичик ҳажвия ва ҳангомаларида кулгининг пичинг, киноя, кесатиқ йўсинида юзага келганини кузатиш мумкин. Аммо унинг Қалвак маҳзум ва Тошпўлат тажанги «характер кулгиси»га ёрқин мисолдир. Ҳар икки қаҳрамон ҳам ўз ҳолини ўзи баён этади. Улардаги кулги халқ ичидан олинган иборалар, кўча-кўйнинг гап-сўзлари, баъзан сўкинч, хитоб ва ундов воситасида, баъзан бевосита иш-фёздан – реал воқеликка номувофиқ ҳолатлар баёнидан юзага келади. Ойбек айтмоқчи, Қодирий қаҳрамонлари «турмушга, нарсаларга, турли масалаларга ўз назарлари билан қараб, ўзларича муҳокама қиладилар, ўзлари баҳо берадилар. Асли комизмни туғдирадиган нарса ҳам шундадир». Зотан, жаҳон эстетикаси тарихидан маълумдирки, комизм моҳиятида контраст-зиддият мавжуд. Масалан, Аристотель хунукликнинг гўзалликка, И.Кант ҳақирликнинг олижаноблик-юксакликка, А.Шопенгауэр бемаъниликнинг бамаъниликка, Гегель эса ёлгоннинг ҳақиқатга зиди-контрастида кулгили ҳолат асосини кўради. Рус олими Ю.Борев ёзади: «Мабодо биз кутилмаганда бирор ножўя иш-қилиқни кўриб қолсак, табиийки, бу ўзига хос шўхлик ва ҳатто кулгини юзага чиқариши мумкин».⁶¹

Дунё файласуфларининг ушбу назарий қарашлари Қодирий маънавий дунёсига бегона эмас. Амалий исботи – асарлари. Адиб ҳажвияларида, хусусан, «характер кулгиси» намоён бўлган асарларида гоҳо хунуклик билан гўзаллик, баъзан сунъийлик билан табиийлик, гоҳида тубанлик билан олижаноблик тўқнаш келади. Зотан, ҳаёт-турмуш кирдикорларининг ҳажвий-бадий талқини бусиз мумкин эмас.

Ҳар қандай миллатнинг машҳур сатирик ёзувчиси ижоди халқ донишмандлиги, халқ ичидаги оғзаки кулги жанрлари, айниқса, халқ тили билан жуда мустаҳкам боғланган бўлади. Ва шу миллат тилига хос ҳажвий-поэтик унсурлар иккинчи бир тилга таржима жараёнида кўчмай қолиши ҳам мумкин. Бизга ҳозирда ўспирин болалар ёзувчиси сифатида танилган Марк Твен америкаликларнинг инглизча шева-

⁶¹ Борев Ю. Эстетика. – М., 1988. – С.82 – 83.

сида – Америка халқи тилида жуда гўзал сатирик асарлар ёзган адибдир.

М.М.Бахтин Ф.Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэл» романидаги жозоба ва тароватни ҳамма ҳис этишини, аммо уни ҳеч ким кўнгилдагидек талқин қилмаганини айтади. «Бунинг учун, – дея ёзади олим, – энг аввал Рабленинг ўзига хос тилини, яъни халқ кулгиси маданияти тилини англаш-тушуниш лозимдир».⁶²

Ойбек талқинидаги «Калвак маҳзум...»да М.М.Бахтиннинг бу фикрларига яқин қарашлар кўринади. Қодирий қаламидан тўкилган жавҳарлар жозибаси устида тўхталиб, улар халқона тил ва услубга эга эканини айтади; Калвак маҳзумнинг услуби халқимизнинг қадимги эски проза «манерасига кулгили тақлид» эканини таъкидлайди ва қуйидаги характерли мисолни келтиради: «Алқисса, падари бузруквор маълум фақир фарзанд ноқобилларининг мадрасадаги кирдикорларимдан волидаи мушфиқага шаммаи изҳор айлаб, бул маънидин бисёр малули хотир бўлғонларини баён қилғонларида, волида ҳам фақирлардан андак ранжибдурлар».

«Алқисса, эртаси кун бағдаз нонушта падар бирлан бир-галлашиб қозининг уйларига бориб, мазкур маҳзари шаръни ушлоғонимизда, эшон қози маҳзарни ўқуб, кўб яхши ёзилибди, аммо, муддаий алайҳингиз кеча аробада қизи бирлан келиб, мазрубанинг жароҳатларини кўрсатиб, сизларнинг устиларингиздан ёздириб кетган эди, бинобарин, сизлар кечга қолубсизлар».

Ойбек давом этиб ёзади: «Бир кўп кулги асарларида Абдулла Қодирий халқ аскиячилигига яқин бир равишда услуб яратади. Халқ сўзлари, ифодалари, чапани таъбирлар, қочирма гаплар кўп ишлатади, «Толе деган муттаҳам йўқ», «Мен қўтир итнинг кейинги оёғи ҳам бўла олмадим», «яғир эшакнингни чу де» ва ҳоказо...».⁶³

Қодирий ҳажвий қаҳрамонларининг негизи халқ билан уйғунлашиб кетганлиги, айниқса, тил ва услубидаги халқо-

⁶² Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990. – С.68.

⁶³ Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. – Тошкент, 1974. 9-том. – Б.251.

на унсурлар Ойбекдан кейинги авлод адабиётшунос – қодирийшунос олимлар томонидан ҳам таъкидланди. «Абдулла Қодирий сатирик сифатида ўз олдида турган ижодий масалаларни ҳам халқчиллик руҳида ва халқ бадий меросидан фойдаланиб туриб ҳал этади».⁶⁴

Адибнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» ҳажвияларининг мавжуд талқинларида, уларнинг ғоявий-бадий таҳлилларида бирёқламаликлар учрайди. Тўғриси, бу икки ғаройиб кулги асарида адиб тажоҳили орифона усулларни маҳорат билан қўллайди. Абдулла Қодирийнинг сатирик қаҳрамонлари, ўзининг «салбий тип»лари орқали, ўша «жоҳил, илмсиз, бадбин, бадбашара, мияси диний сарқитлар билан ғовлаган, чапани» характерлари воситасида нуқул социалистик жамиятни, ижтимоий ҳаётдаги янгиликларни қўллаб-қувватловчи тарзида кўрсатилди. Калвак маҳзум ва Тошпўлат тажанг образларини адабиётшунослик салбий – қоп-қора рангда кўрди. Улардаги қолюқлик, жамиятдан узилиб қолганлик, қўлидан иш келмаслик, тажанглик ҳар вақт «фош этувчи»лик сифати билан боғланди. Адабиётшуносликдаги бундай илмий талқинлар адибнинг машҳур ҳажвиялари жозибасини, тароватини кетказиши, уларни жўнлаштириши мумкин. Зеро, ҳажвияларнинг ўзини ўқиган, тагматни, тагмаънони уққан китобхон уларнинг илмий талқини орасида тўла маънодаги мувофиқликни топа билмайди.

Абдулла Қодирий реализмидаги буюк ҳақиқат шуки, дунё, ўзаро инсоний муносабатлар ҳам, инсоннинг ўзи ҳам якранг эмас; мураккаб ва зиддиятлидир. Калвак маҳзум ва Тошпўлат тажанглар бадий талқинида адибнинг эстетик принцип даражасига кўтарилган мазкур ақидасини эътибордан қочирмаслик лозим. Бу ҳажвий қаҳрамонлар сажиясида қусур, нуқсон кўп. Аммо муаллиф улардаги фақат шу хусусиятларнигина тасвираб қўя қолмаган. Агар асарни фақат шу қирра учун ёзганида уларнинг ҳозирга қадар яшаб

⁶⁴ Султонов И. Асарлар. Тўрт томлик. – Тошкент, 1972. 2-том. – Б.345. Шунингдек, яна қаранг: Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Тошкент, 1977. – Б.32 – 33.

қолиши амримаҳол бўлар эди. Абдулла Қодирий инсон табиатига, ҳажвий сажияларга хос барча мураккабликларни ўз қаҳрамонлари табиатига маҳорат билан жойлади. Зотан, адиб бу қаҳрамонлари ҳақида ўз ақидасига мувофиқ келадиган қуйидаги талқинни ёзади: «Калвак маҳзумда: кўпдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлаган, *холис* бир маҳалла имоми, Тошпўлатда: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фаҳшият денгизида сузиб, тажангланган *холис* бир чапани кўрилуру». ⁶⁵ Сўзни беҳуда исроф қилмайдиган адиб ҳар икки қаҳрамонига нисбатан «*холис*» сўзини қўллайдик, талқинчи асардаги айни сифат устида ҳам фикрлаши лозим.

«Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвиясидаги муаллиф гоёи аъмолини ҳис этмаслик, пичинг, кесатиқ ва кинояларини тушунмаслик оқибатида асар қаҳрамонига нисбатан «нодон, қолоқ, калтафаҳм, ҳақиқий одамлик хосиятларидан маҳрум, пасткаш ва шу билан бирга, гоят кибри» (И.Султонов) каби сифатлар урчиб кетди. Ҳолбуки, ёзувчининг ўзи «*холис* бир имом», «*холис* бир чапани» дея қаҳрамонларига *холис* ёндашди. Бадий асар моҳиятини муаллиф фикрига мувофиқ равишда талқин этишда энг биринчи манба матндир. Матн бир томонда қолиб, давр талаби, ҳукмрон мафкура қолиши ёки талқинчи тасаввурида шаклланиб қолган сийқа мезонлар билан асарга ёндашиш нотўғри, нисбатан бирёқлама хулоса, тасаввуруларга олиб келади. Абдулла Қодирий ҳажвий асарлари тадқиқотида матндаги ҳар бир сўз, сўз бирикмаси, ҳар бир жумла ва белги ўз салмоғи-салоҳиятига эга. Қолаверса, йўналишни тўғри олиш учун ёзувчи дунёқарашидаги устувор ақидаларни, шунингдек, муаллифнинг иккинчи бир асарида талқин этилаётган асарига бўлган муносабатини ҳам инобатга олмақ лозим.

Абдулла Қодирийнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» ҳажвияси талқини учун калит вазифасини ўтайдиган яна бир жумласи бор. Адиб Ғози Юнус билан тортиша

⁶⁵ Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент, 1969. – Б.183.

туриб, ўзининг «Шаллақи» номли мақоласида қуйидаги жумлаларни ёзади: «Маълумки, ҳар бир кишининг (жумладан Ҳозининг ҳам) ўзига яраша даҳмазаси бўладир, ҳам томоғнинг қаердан тўйса, ўша жойнинг ашуласини айтишга тила, тилама мажбур қоласан. Шунга ўхшаш мен ҳам баъзи идоралардан иш олиб, эртадан кечгача матбаада ишлай бошладимки, Ҳозининг кўзи юмилган эмас, аммо шунда ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан, Ҳози бўлмаган вақтларда баъзи сонларни ўзим чиқардим ва бир йилнинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонигача давом этган «Калвак маҳзум хотираси» ва бошқалар, уста Ҳози айтгандек, тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, *махфий самимият тўлқинидир*. Заказ ва тарелка (лаганбардорлик маъносида – Б.К.) билан, айниқса, таълифотда (ёзувчиликда – Б.К.) бир иш чиқариб бўладир деса номаъқул бузоқнинг гўштини есин Ҳози!»⁶⁶

Ҳози Юнус билан аёвсиз гап-сўз талашган Жулқунбойнинг ёзганлари лаганбардорлик ёки ялиниш натижаси эмас, балки «махфий самимият тўлқинидир». Тирноқ ичида таъкидланаётган бирикма Абдулла Қодирий қиёфасини кўришга ёрдам беради. Муаллиф ўз ёзганлари билан маҳсус «заказ»ни бажараётгани йўқ; «таълифот»да бу йўл билан обрў топиб бўлмайди. Адиб буни яхши билган. Унинг «Калвак маҳзум...» ва бошқа асарлари ижодкор қалбининг ички бир эҳтиёжи маҳсули – «махфий самимият тўлқинидир». Бу ифода муаллифнинг ўз эътиқодига садоқатида, ҳажвий қаҳрамонларини «чилпарчин»ида, уларни восита қилароқ ўз дарду дунёсини баён этишида, «жамиятнинг қитиғи»га тегиб кетадиган муаммоларни ғоятда усталик билан тасвирлашида кўринади.

Умуман олганда, ўтган аср 60 – 80-йиллар адабиётшунослигида Абдулла Қодирийнинг Калвак маҳзум, Тошпўлат тажанг сингари қаҳрамонлари талқинида нисбатан жўнлик, бирёқламалик ва бирхиллик кўзга ташланади. Уларни бор ҳолича тушуниш ва тушунтириш учун муаллиф ғоясига мувофиқ равишда асарнинг «махфий самимият»и устида жиддийроқ бош қотириш лозим. Халқ ичидан чиққан «салбий

⁶⁶ Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент, 1969. – Б.78.

қаҳрамонлар»нинг халққа қарши юриши, нуқул халқдаги «эскилик сарқитларини фош этиши» негадир анча қуруқ ва носамимий бўлиб туюлади. 90-йилларда профессор Умарали Норматов аввалги қодирийшунослардан фарқли ўлароқ, ёзувчининг санъаткорона услубини, ҳажвий қиссаларидаги тағмаънони нисбатан теран тушунди. Бундаги ҳақиқатни англаш осон эмас, албатта. Чунки «Абдулла Қодирий кулги асарларида ўзини тамом беркитади» (Ойбек); бунда «...ёзувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз. Фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз» (Абдулла Қодирийнинг ўз таъбири).

Уқорида айтганимиздек, адибнинг қатор шартли имзолари бор. Овсар, Думбулбой, Калвак маҳзум ёки Шилғай билан айнан Абдулла Қодирий қарашлари орасига тенглик ва ёки зидлик аломатини қўйишда нафақат чуқур андиша, балки чуқур билим керак. Абдулла Қодирийнинг ҳаётдаги ақидасидан, деҳқончилиги ё боғдорчилигидан, дунёқарашидаги ўзгаришлардан ва, айниқса, адиб ҳамда унинг қаҳрамонлари нафас олиб турган муҳитдан – тарихдан бохабар бўлмоқ лозим.

Абдулла Қодирийнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» типидagi ҳажвиялари шошилиб, кўз югиртириб ўқиладиган асар эмас; уларни ҳижжалаб, ҳар бир сўз, ҳар бир жумла маъносини чуқур идрок қилиб ўқиш лозим. Шу маънода Калвак маҳзумни оқлаш ёки ёқлаш учун эмас, балки Қодирий маҳоратини, мавжуд талқинлар ночорлигини кўрсатиш учун фикрлар билдириш мумкин.

1960 – 1980-йиллардаги аксар талқинларда матносни маъноларини, «коса тагидаги нимкоса», адибнинг кесатиқ-киноялари остидаги ижтимоий-сиёсий жараён, дин-диёнат, иймон-эътиқод билан боғлиқ жиддий масалалар ҳис қилинмаган, агар ҳис этилган бўлса-да, уларни айтишга имкон берилмаган кўринади. Чунки талқинлар ҳажвий қаҳрамонларнинг салбийлигини таъкидлаганлари ҳолда, Абдулла Қодирийни ҳам фақатгина янги жамият йўлидаги курашчи, социалистик жамият тарғиботчиси, эски жамият, дин-диёнатнинг ашад-

дий душмани ўлароқ тушунтирганлар. Ҳолбуки, бу масалалар асарга жиддий ёндашувни талаб этади.

Калвак маҳзумнинг отаси вафот этиб, иккинчи марта бир бевага уйланган, ўз тили билан айтганда «Ақоид»ни тамомлаб, «таҳзиб» қилгандан кейинги ҳаёти илгариги ҳаётига қараганда ўзгачадир. Муаллиф ҳам унга нисбатан «шафқат» қилади. Қолаверса, Калвак маҳзум турмушидаги бу чегара, ўзгариш асарни нашрга тайёрловчи томонидан қуйидагича изоҳланди: «Ақоид – Оллоҳнинг мавжудлигидан, бирлигидан хабар берувчи илм. Таҳзиб қилиш – покланиш, «Ақоид» илмини эгаллаган киши Оллоҳ таолога иймон келтириб, унинг қудрати ва ҳикматини тафаккур қилади, ҳар бир ишни унинг ихтиёрига ҳавола қилади. Исломга хилоф иллатлардан, хурофотлардан холи бўлади, яъни руҳан ва маънан покланади».⁶⁷ Такрор айтамикки, бизда Калвак маҳзумни сунъий равишда ижобийлаштириш ёки унга «раҳм-шафқат» қилиб аяшга интилиш нияти йўқ. Бу қаҳрамон сунъий марҳаматларга мухтож эмас. Димоқчимизки, Қодирийнинг холислигини англайлик, матнга муносиб талқин юритайлик.

Хўш, Калвак маҳзум нақадар нодон, нақадар билимсиз ёки калтафаҳм? Унинг кутубхонадан сўраётган китобларига эътибор қилмоқ керак:

- «Шарҳул-виқоя»нгиз борми?
- Йўқ, тақсир.
- «Шарҳ мулла Жомий?»
- Йўқ.
- «Маслаки муттақин?»
- Йўқ.
- Бас, сизда нима бор?
- Бизда ҳар бир китобдан бор.
- «Далойили хайрот?»
- Йўқ.
- «Канзили Ҳусайн?»
- Йўқ.

⁶⁷ Қодирий А. Тошпўлат тажанг нима дейдир? Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан. – Тошкент, 1993. – Б. 87.

– «Нурномаи шариф?»

– Йўқ.

– «Кимёи саодат?»

– Йўқ.

– Йўқ-йўқ-йўқ! Бас, бул китобларингиз қуруқ қоғозларми? ...»⁶⁸

Мазкур китобларга нисбатан нописандлик билан айрим изоҳларда: «Октябрь инқилобига қадар халқ ўртасида тарқалган диний китоблар» деган жумлалар ёзилади. Ваҳоланки, «Шарҳул-виқоя» Убайдулла ибн Маъсуд ал-Маҳбубий томонидан машҳур фақиҳ Бурҳониддин ал-Марғинийнинг «Ҳидоя» китобига ёзилган шарҳдир.

«Шарҳ мулло Жомий» эса Абдурахмон Жомий томонидан араб тилининг грамматикасига доир «Кофия» китобига ёзилган шарҳ ҳисобланади. Дарвоқе, «Кофия»дек мураккаб китобни Калвак маҳзум ҳам ўқиган. Эси паст, нодон кишилар бу китобдан бирон сатр ўқиб, тушунишлари амри маҳолдир. Аммо Қодирийнинг ёзишича, Калвак маҳзум «кофияхон болаларнинг бир нечасига мукаррирлик» қилган. Айни китоб номини изоҳлаш билан боғлиқ афсусларли жой шундаки, эски ёзувдан унинг номи бир ўринда «Қофия» тарзида табдил қилинган ва «эски мактабларда ўқитиладиган фан», «илми қофия» тарзида изоҳланган.⁶⁹ Калвак маҳзум аҳли шуарога мутааллақ қилинган.

Хуллас, табдилнавис ва талқиннавислар юқорида номлари зикр этилмиш грамматикага, тарих ва тасаввуфга доир китобларни «диний китоблар» тарзида изоҳлашлари илмий ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Қолаверса, Абдулла Қодирийнинг ўзи жуда яхши хабардор бўлган ва балки Калвак маҳзумнинг илм даражасини кўрсатиш учун атайлаб келтирган бу китоблар қаҳрамонни ерга уришга асос бермайди. Ўйлаб қаралса, бу китоблар Калвак маҳзумнинг «жирканч башарасини фош этиш»га

⁶⁸ Қодирий А. Тошпўлат тажанг нима дейдир? Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан. – Тошкент, 1993. – Б. 46 – 47 (Биз китобларга ёзилган изоҳларни ҳам шу манбадан олдик).

⁶⁹ Қодирий А. Тула асарлар тўплами. Олти томлик. – Тошкент, 1995. 1-том. – Б.288.

ҳам, «мияси хурофот» билан ғовланганини исботлашга ҳам хизмат этмайди.

Дунё адабиётини, хусусан, ҳажвий образлар яратиш усулини яхши билган Абдулла Қодирий ҳар вақт бадиий адабиёт ҳазми кўтарган доирада иш кўради.

Немис ёзувчиси Т.А.Гофман «Кичик Цахес» номли қисасида Цахесни айнан туғилган палласидаёқ бадбашара («урод») бўлганини тасвирлайди, ёши улғайган сари ҳам унга доир тасвир манераси ўзгармайди: қулоқ-бурун ниҳоятда катта, беўхшов, боши ҳам гавдадан катта, қўл-оёқлар жуда ингичка ва ҳ.к. Цахеснинг на ташқи қиёфасида ва на маънавий дунёсида ҳавас қилгулик сифат бор, аммо ҳеч ким Т.А.Гофманнинг бу образига инсон зотини таҳқирлаган деган мезонлар билан ёндашган эмас.

Бошқа бир мисол, француз ёзувчиси Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэл» асарида ҳам образ яратишнинг айнан гротеск усули кузатилади. Дарвоқе, «Гаргантюа ва Пантагрюэл»даги овқат тизими, попларнинг тасвири, бола тарбиясидаги ночор ҳолатлар, арзимаган нарсалар устидан жанжал-ғавғо кўтарилиши, оддий ҳолатларнинг ғайриоддий-ғайритабиий бўлиб кўриниши каби ҳолатлар қайсидир жиҳати билан «Калвак маҳзум...»нинг маъно-моҳиятига, образнинг яратилишига, шунингдек, кулгини юзага келтирувчи омиллар – киноя, пичинг, «коса тагида нимкоса» эътиборига кўра яқин туради.

Калвак маҳзум кўп овқат еганидан «сассиқ меъда» бўлиб қолади; худди шу сабабга кўра Ф. Рабле Гаргантюанинг ошқозонини «тозалайди».

Ёзувчи образ яратишда ҳаддан ташқари кучли муболаға қўллаш санъати Гаргантюада ҳам, Цахесда ҳам, шунингдек, Калвак маҳзумда ҳам мавжуд адабий воқелиқдир.

Калвак маҳзумнинг ўпкаси амрикон маҳсидек ғижирлайди, боши кесак қисган қовундек қийшиқ. Яна бир тасвир: «Лекин бул чечак деган нимарсанинг ажиб бир ҳусн бузатурган хоссаси бўлур эркан. Агарда ўзингизга ҳам чечак чиққан бўлса сезарсиз: мисоли юзингиз ғалвирак бодом. Аммо фақирнинг юзимда баъзи чандиқлар ҳам зуҳурга

келган учун гўёки ҳусни Юсуф бизда хотима топди... Агар сиз бир ҳовуч тариқни юзимизга қаратиб сепсангиз-да бир дона ерга тушса биз минават...»

Бундай тарзда жаҳон адабиётидаги машҳур қаҳрамонларга мос келадиган образлар яратиш, албатта, Абдулла Қодирӣ истеъдодининг белгисидир. Эҳтимол, Қодирӣ Раблени ўқимаган ҳамдир. Аммо даҳоларнинг бадиий фикр-мулоҳазалари санъат оламида уйғунлашади, ўзаро яқинлашади ва алаалоқибат инсониятнинг умрибоқий маънавий мулкига айланади.

Адибнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» асари икки қиррали кескир пичоқни эслатади. Ёзувчи бир томондан хурофот илдизларини кесади, иккинчи томондан динсиз жамият сари юз тутган кишилар дунёсига Калвак маҳзумнинг кўзи орқали назар ташлайди.

Абдулла Қодирӣнинг «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» типидagi асарлари хусусида тўхталганда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу асарлар сюжет эътибори билан даставвал ҳаёлда обдон пишитилиб, яхлит ҳолга келтирилиб, сўнг-ра муайян композиция асосига қурилган эмас. Улардаги композицион бутунлик бош қаҳрамон сиймоси, услубдаги ўзига хослик ҳамда муаллифнинг «пардаланиши» каби хусусиятлар орқали майдонга келади. «Калвак маҳзум...» 1923 – 1927-йиллар давомида, «Тошпўлат тажанг...» 1924 – 1927-йиллар оралиғида ёзилган ва вақтли матбуотда босилиб турган. Дарҳақиқат, мазкур давр масофаси орасида ёзувчи шахсий ҳаётида ҳам, дунёқарашида ҳам, ижтимоий-сиёсий турмушда ҳам ижодкорнинг ижод психологиясига таъсир этиши мумкин бўлган ўзгаришлар юз берди. Абдулла Қодирӣнинг Москвада таҳсил олиши, «Йигинди гаплар»и учун жинойӣ жавобгарликка тортилиши ва ёки яқка хўжаликларни коллективлаштириш жараёнлари шулар жумласидандир. Мазкур биографик фактларнинг инобатга олиниши асарни муаллиф фикри-ғоясига мувофиқ равишда тушуниш ва тушунтиришга, асар бошланишидаги нисбатан бешафқатлик, аёвсиз пичинг ва киноя оҳанги-

нинг асар охирига бориб нисбатан самимийлик касб этиши ҳамда характер устидаги жиддий-танқидий кулги ўрнини нисбатан енгил юмор эгаллаши сабабларини англашга имкон беради.

Адабиёт майдонида шундай ҳажвиялар бўладики, ёзилган замонида долзарб муаммони кўтариб чиққани билан шуҳрат топади, аммо вақт ўтиши билан унутилади. Зеро, бадий адабиёт муаммо кўтариб ҳал қиладиган майдон эмаслиги, бу ўткинчи хусусият катта адабиёт учун бегона экани шунда ҳам кўринади. Абдулла Қодирийнинг ўилаб ҳажвия-ҳангомалари айнан ҳозир биз айтган сифатларга эга – маърифатга тарғиб, мактабга пул бермаган хасис бойни танқид, матбуот ҳолига ачиниш ва ҳ.к. Бироқ адибнинг ўзи айтмоқчи, уларда «характер кулгиси» йўқ. Айнан ана шу сифат катта адабиёт учун жуда муҳим унсур. Калвак маҳзум ва Тошпўлат тажанг – характер кулгиси учун ёрқин намуна.

Бадий-ҳажвий асарни муайян тарихий воқеа-ҳодисалар фониди талқин этиш мумкин. Айни пайтда, уни ўз адабий-илмий қуввати имкониятлари билан ҳам талқин қилиш мумкин. Назаримда, «Калвак маҳзум...» ва «Тошпўлат тажанг...»ни ўқиган, даврнинг тарихий ҳодисаларидан анча беҳабар китобхон ёки тадқиқотчи улардан айнан адабий дид ва қувват инерцияси билан жуда катта маъно уқиб олади; инсон табиатига абадулабад ҳамроҳ бўлиб келаётган жиҳатларни кўриб, завқланиб кулади. Бу асарларни ҳар ким ва ҳар давр ўзича англайди, тушунади ва тушунтиради.

Қолаверса, Абдулла Қодирий ўз сатиралари билан мактаб яратган ижодкор. Ижодга ҳавасмандлар айни даргоҳда бемалол таҳсил олишлари мумкин. Шу ўринда истеъдодли адиблардан бири Мурод Муҳаммад Дўстнинг эътирофларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: «Қодирийни биз ёшлар ўрганишимиз зарур иккинчи фазилати – кулги. Унда кулгининг беозор жилмайишидан тортиб ўлдирадиган заҳархандага қадар – ҳамма туридан топилади. Қодирий сатираси жуда кучли. Пародия услубини қўллашда Рабле ёки Свифтдан қолишмайди. Қодирий сатирасида

яна бир нуқта борки, бу – холислик. Гуё ёзувчи бепарқдай туюлади, қаҳрамоннинг ўзи гапиради, тўйиб-тўйиб сўзига маст бўлиб гапиради...».⁷⁰

Абдулла Қодирий психологиясида, табиатида воқеликка танқидий муносабат билдириш кучли. Воқеликни хоҳ у замонавий, хоҳ тарихий мазмунда бўлсин – қатъи назар, аксар ҳолатларда ҳажвий-бадий руҳда талқин этиши шундан. Адиб ижодига хос бу хусусиятлар унинг майда ҳангомаларидан тортиб энг йирик ҳажвиялари моҳиятида, шунингдек, йирик жиддий тарихий романларида ҳам учрайди.

Тўғриси, «Меҳробдан чаён» романида сатирик руҳ нисбатан кучли. Гарчи романнинг бош қаҳрамонлари Анвар билан Раъно бўлса-да, уларнинг доимий ҳамроҳи ва асарда жуда ёрқин бир адабий суратда чизилган Солиҳ маҳдум образи шу кулги руҳи билан суғорилгандир.

«Ёғлар тўқилса ерга ётиб ялар тақсирим,

Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим...» мисралари билан бошлангандиган Раънонинг отасига бағишланган ҳажвий шеъри, аввало, ним табассумга сабаб бўлса, иккинчидан, бутун роман воқеалари ичида очилиб борадиган Солиҳ маҳдум характерининг хос бир қиррасини ифода этади.

Романнинг «Хон кўнгил очмоқчи» ва «Қизиқлар» бобларида, айниқса, адибнинг халқ кулгисини, халқ ижодини нақадар теран билиши яққол намоён бўлган. Адиб хон ва «шайхулислом» – мударрис табиатига хос штрихларни айнан қизиқлар воситасида бериши унинг кулги бобида қалами чархланганлиги, тажрибаси орگانлигини кўрсатади. Бундай жиддий кулги катта эстетик ҳодисадир.

Абдулла Қодирий ижодиётидаги сатира ва юморнинг моҳиятини талқин қилишда айнан герменевтик доира қонуниятларига асосланиб, бутун ва қисмнинг ўзаро муносабатига эътибор бериш лозим.

Адибнинг ҳангома-ҳажвияларидаги мутакаллим билан муаллиф орасига тенглик аломати қўйиш тўғри эмас.

Майда ҳажвия-ҳангомалари талқинида шартли имзога, шунингдек, тарихий шарт-шароитга эътибор бериш керак.

⁷⁰ Мурод Муҳаммад Дўст. Ибрат // Шарқ юлдузи. 1984. №4.

«Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейдир?» типидаги асарларининг 60 – 80-йиллардаги талқинларидан 90-йиллардаги талқинининг жиддий фарқланишини, аввало, давр-замон имкониятлари билан, қолаверса, адиб дарду дунёсини англаш, тағмаънони ҳис этишда илмий жиҳатдан чуқурлашув жараёни кечаётгани билан изоҳлаш ўринли бўлади.

«Калвак маҳзум...»да саргузаштлар кўп ҳолларда қаҳрамон тилидан баён этилса, баъзан мактуб шаклида бериллади. Шу маънода ундаги «сюжет бир оз саргузашт шаклида ривожланади» (М.Қўшжоновнинг фикри). Тўғриси, бунда ички симметрия ёки параллелизмга асосланган мукамал композиция ҳам йўқ. Бироқ бу асарнинг шаклий ноқислигини қайсидир даражада мазмун, бадий жозиба кучи босиб кетиши мумкинлигига ёрқин бир мисолдир.

Абдулла Қодирий жаҳон кулги адабиётидан бохабар эди, унинг асарларидаги гротеск образ яратиш усуллари, киноя, кесатиқ ва пичинг каби бадий воситаларни ўша омиллар билан алоқадорликда талқин этиш яхши илмий самара беради.

Адиб халқ оғзаки ижоди, хусусан, кулги маданиятини нақадар теран билиши ҳажвий қиссаларида аниқ сезилади.

ИЖОДИЙ МЕТОД ВА БАДИИЯТ БАҲСИ

Бадий асар поэтик тадқиқотга муносиб бўлган тақдирдагина унга адабиётчи-олимлар такрор ва такрор мурожаат этиши мумкин. Бунда талқинчиларнинг ҳаётни, санъатнинг тилини, поэтик-бадиият қонуниятларини, санъат асарининг эстетик ҳодиса эканлигини тушуниши ижодкорнинг эстетик қарашлари савиясидан юксак бўлса, талқинда ўзига хос илмий кашфиётлар юзага чиқади. Акс ҳолда, тадқиқотчи ёзувчи ижодининг ва ёки муайян асарининг жозибаси, латофати, назокати сирлари соясида қолиб кетади. Санъат ва адабиётдаги фавқуллодда, оригинал асарларни тушуна билиш ва тушунтира олиш учун олим санъаткор-ижодкорларду дунёсига бир қадар яқинлашуви лозим.

Дунё адабиётида шундай асарлар мавжудки, улар бири бирини такрорламайдиган турлича талқинларга эга. Гарчанд бундай хусусият ёрқин бир суратда кўринмаган бўлса ҳам, ўзбек адабиётида айнан ўзининг мажзубияти билан адабиётшуносларини ўзига ром этган асарлар бор. Абдулла Қодирий ижодига олимларимиз нафақат ижтимоият, ғоя ва ёки биография нуқтаи назаридан, балки унинг асарлари бадиияти, поэтик моҳиятини кашф этиш учун ҳам ёндашганлар. Зотан, адиб ижоди мазкур жиҳат учун етарлича манба беради.

Бадий асар мазмунидаги гўзаллик унинг шаклий жозибасини, нафосатини таъминлайди. Зеро, мазмун ва шакл бадий асарнинг ҳам руҳи, ҳам танасидир. Абдулла Қодирий асарларини, хусусан, «Ўткан кунлар» романини мутлақо ғайриилмий асосда текширган мунаққидлар ҳам ундаги мавжуд гўзалликдан, адиб маҳоратидан кўз юма олмадилар.

Сотти Ҳусайн «Ўткан кунлар» танқидига бағишланган рисоласида муаллифнинг санъаткорлигини, поэтик маҳоратини ҳам кўрсатиб ўтади. «Қарама-қарши солиштириш» деган бўлимда вақтдаги қарама-қаршиликни (замон тушунчаси), Тошкент ва Марғилон қарама-қаршилигини (макон тушунчаси), кишилар-маслаклар қарама-қаршилигини (конфликт, коллизия масаласи) имкони, билими доирасида текширди.⁷¹ Романдаги монолог ва диологларга, айниқса, адибнинг тасвирлаш санъатига ҳам қайсидир даражада эътибор берди.

Ойбек «Ўткан кунлар» романининг образлар тизими-га диққатни қаратганда Отабек ва Юсуфбек ҳожиларнинг ортиқча «бўяб берилган»ини, Кумушнинг «осмон гўзали» сифатида тасвирланиб, «ортиқ даражада идеаллаштирилган»ини баъзан танқид қилади. Аммо унинг нигоҳи Ўзбек ойим образи устига келганда беихтиёр адибнинг поэтик маҳоратини тан олади. Ўзбек ойим образининг поэтик мазмуни айнан бадиий тасвир жозибасидан пайдо бўлади.

Абдулла Қодирий ўзининг «Ўқиш-ўрганиш» (майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак) номли мақола-сида А.П.Чехов маҳоратидан сўзлайди. Шунингдек, бадиий детални қўллаш масаласига юзланиб, Чеховга тегишли бўлган қуйидаги жуда муҳим бир образли фикрни келтиради: «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда албатта отилиши керак, йўқса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдир».⁷² Чеховга хос бўлган – айнан деталларни бадиий асарда ўз ўрнида ишлатиш хусусияти Абдулла Қодирий ижодига ҳам хосдир. Адиб ортиқча сўз исрофига йўл қўймаганидек, «отилмайдиган», манзарани ойдинлаштирмайдиган кераксиз деталларни асарига киритиб, уни ноўрин семиртормади.

Ёзувчидаги талабчанлик, образ табиатига, умуман, сўзга, тасвирга, деталга эътибор бериш ижодининг бадиий-эстетик моҳиятига сўзсиз таъсир қилади. Абдулла Қодирий мамлакатида истиқомат қилгувчи одамларнинг узоқ вақт

⁷¹ Ҳусайн С. Ўткан кунлар. – Тошкент – Баку, 1931. – Б.56 – 53.

⁷² Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент, 1969. – Б.200.

эсда сақланиб, хотирага муҳрланиб қолишининг сабаби ҳам шундадир. Ёзувчи асл табиатининг покизалиги, ниятининг беғаразлиги, гоя-идеянинг гўзаллиги яшовчан образларни юзага чиқаради.

Абдулла Қодирий ўз ижоди маҳсулининг қадр-қийматини, баҳосини бошқаларга нисбатан ўзи яхши билган. Шу сабабдан кўзи тириклигида мафкуравий талаблар билан ёзилган танқидларга баъзида бепарво бўлди. Ижодининг эстетик мазмунига, образлари тизимига, бадиият мантиғи ва реализмга дахлдор баъзи масалаларда танқидчиларга муносиб жавобларини берди. Адиб қадр-қиммати даражасини яхши билганига аниқ бир факт шуки, «Ўткан кунлар» танқиди махсус китоб ҳолида нашр этилганда, мийиғида кулиб ўғлига: «Бу яхши, китобнинг қадри ошади», деган экан.⁷³

Аввалига бадҳаво бир муҳитда нафаси бўғилган адабиётчилар, вақти келганда баҳаво, сўлим бир гўшага чиқиб, ҳузурланиб, тўйиб нафас олиб, санъат, нафосат, бадиият, поэтик маҳорат каби масалалар бўйича оромланиб ёздилар.

Шундай мунаққид-адабиётшунослар бўладики, гарчанд уларнинг илмий мероси доирасида ўткинчи гояларга ҳозиржавоблик ёки кетма-кет исмлар саноғидан туғилган даврий ҳисобот руҳида ёзилган мақолалар мавжуд бўлса ҳам, адабиётшунослик тарихида уларнинг нисбатан умрбоқийликка даъвогар асарлари ҳам топилади. Нафақат топилади, балки илмий меросининг белгиловчи хусусияти сифатида кўринади. Сир эмаски, бундай асарлар бадиий адабиётнинг азалий қонун-қоидалари, назарий асослари, айниқса, поэтик моҳиятига доир асарлардир. Қолаверса, айнан бир бадиий асар хусусида икки талқин юзага келган бўлса, улардан қай бири ўша бадиий матн поэтикасига кўпроқ таянса, ўша талқин илмий ҳақиқатни ўзида мужассам этади. Адабиётшунос М.Қўшжонов илмий мероси ичида шу типдаги қатор асарлар мавжуд. Олим муайян бадиий асарни текширар экан, унинг поэтик мазмунини ёзувчи гоясидан ажратиб ташламайди, шакл ва мазмун бирлигини эътиборда тутади. Зотан, машҳур файласуф Гегель таъбирича, «мазмун шакл-

⁷³ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент, 1983. – Б.11.

нинг мазмунга, шакл мазмуннинг шаклга ўтишидан бошқа нарса эмас». Белинский эса бу фалсафий-эстетик категорияларни жисм ва руҳ бирлигига ўхшатган эди.

Гўзаллик, гўзал поэтик мазмун гўзал идея туфайли майдонга келади ва аксинча. Ўзбек ёзувчиси ҳам, олими ҳам бу ҳақиқатни яхши билади. 60 – 70-йиллар адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ижодининг санъат, бадиият, маҳорат жиҳатларини Матёқуб Қўшжонов чуқур тақиқ қилди. Олимнинг 1966 йили нашр этилган «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» номли китоби ўша давр адабиётшунослигида, хусусан, қодирийшуносликда муҳим воқеа бўлди.

Абдулла Қодирий ижоди ўз даврида ҳам, кейинги йилларда ҳам замон мафкурасига боғлаб жуда кўп талқин қилинди. Юқорида кўриб ўтилганидек, бу талқинлар орасида онда-сонда адибнинг маҳоратидан, санъаткорлигидан сўз очилди. Кўпроқ ташқи омиллар текширилди. М.Қўшжонов «Ўткан кунлар»ни нисбатан имманент анализ қилди. Хусусан, ёзувчининг бадиий маҳоратига, воқеаларни баён этиш усулига, образлар табиатига, бадиий гоёнинг ифодаланиш шаклига, асарнинг композицион унсурларига, коллизия ва конфликт масалаларига эътибор берди.

Маълумки, Отабек саҳнада тайёр – комил ҳолатда пайдо бўлади. Унинг юрт кезганлиги, илми, одоб-ахлоқи, очиқ фикрлилиги китобхонга тезда маълум бўлади. Мазкур бош қаҳрамоннинг инсон қалбидаги энг нозик туйғу – муҳаббатга муносабати ҳам, инсон турмушидаги энг муҳим асос – оилага муносабати ҳам ниҳоятда ибратли (идеалний). М.Қўшжонов таъбири билан айтганда, «ёзувчи асарнинг бошларида қаҳрамонни зарур бўлган баландликдаги трамплинга чиқаради».

Адабиётшунос олим ёзувчининг тасвири, баёни усулини тасдиқлаш йўлидан бориб, романдаги гўзал бир ҳолатларни, ўқувчини энтиктирадиган, ҳаяжонга солиб завқлантирадиган омилларни бирин-кетин тушунтира боради. «Ўткан кунлар»да асарнинг бошлариданоқ кўзга ташланадиган ёзувчининг ўзига хос услуби тасвирда воқеаларнинг маълум бир томонини сир сақлашдир. Бирор воқеа рўй берган,

ё рўй бераётир ва ёки рўй бермоқчи. Буни китобхон яхши сезиб туради. Аммо ёзувчи бу воқеа билан китобхонни дарров таништира қолмай сир сақлайди. Баъзан воқеанинг моҳиятини яширади. Аммо ҳали ўқувчига аниқ бўлмаган воқеа муносабати билан ёзувчи қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум бир ўзгаришга имо қилади, баъзан уларни тасвирлайди».⁷⁴

Хусусан, Отабекдаги ишқ туфайли юз берган руҳий ўзгаришлар тасвири бу жиҳатдан эътиборлидир. Айни чоғда, ёзувчи бунга параллел равишда Кумушбиби руҳиятида содир бўлаётган ўзгаришларни – ғамгинлик, ўйчанлик, сирли-сирли боқишлар, ариқ бўйидаги энтиқишларни тасвирлар экан, энг муҳим омилни сир сақлайди. Романнинг «Кутилмаган бахт» бобида ошиқ-маъшуқалар висолга эриштирилади. Кумуш тилидан «Сиз ўшами?!» деган садо жаранглайди. Ва қаранги, М.Қўшжонов таъкидлаётган воқеалар баёнидаги, айни ишқий можаро баёнидаги сир сақлаб келинаётган – улар қаерда, қандай учрашди экан деган жумбоқ шу «Кутилмаган бахт» бобида ечилади. Бу ечим: «Отабек Марғилон келганнинг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср намозининг вақти ўтиб борғонлиқдан ул шундаги дўкандорларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тагидан сой оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди», деб бошлаивчи саҳифада жуда ҳам гўзал ва ишонарли берилади.

«Ўткан кунлар»даги висол роман воқеаларининг ибтидоси, холос. Тарихий даврга бағишланган саҳифалар битилиши учун муайян сабаб керак. Зотан, Отабек Марғилонга келгандан кейин Тошкент ҳокими Азизбек томонидан Қўқон хонлигига қарши бошланган уруш хабарининг берилиши роман сюжетидаги марказий тугунлардан биридирки, асардаги кейинги воқеалар ривожини таъмин этади. Муҳаббат можароси сюжет линиясида ҳам «ота-она орзуси» билан боғлиқ яна бир поэтик тугун мавжудким, бу роман ечимида фожиавий йўсинда ғоятда таъсирчан ҳолда яқунланади. М.Қўшжонов таъкидлаб ёзадики: «Романда

⁷⁴ Курсатилган асар. – Б.9.

асосий характерларнинг очилиши, сюжет динамикаси шу икки тугун бирлиги асосида олиб борилади».

«Ўткан кунлар» романига хос энг муҳим поэтик хусусиятлардан бири «воқеалар перепетияси» – воқеаларнинг кескин ўзгариши ҳодисасидир. Айни бирикмали термин остида шу поэтик воситани кузатар экан, адабиётшунос олим Отабекнинг оғир аҳволдаги, «жар ёқасига келиб» қолган ҳолатларидаги кучли иродасига, ўз кучига, ҳақиқат тантанасига, ишончига диққатни қаратади. Маълумки, Отабек (Қутидор билан бирга) биринчи марта «нажот фаришта»си – Кумушнинг тасодифан олиб келган хати воситасида Ўтаббой қушбегининг қаҳридан, иккинчи марта Ҳасаналининг ўлимга ҳукм ўқиладиган саҳнага тасодифан Тошкентдан олиб келган хати туфайли Мусулмонқулнинг доридан омон қолади. Агар хотирга олинса, бу эпизодлар ниҳоятда асабни таранглаштирадиган, инсон руҳиятига жиддий таъсир этадиган, юрагини ҳовучлатадиган ва сюжетдаги бу кичик тугунларнинг бахтли ечимидан кейин ҳузурланиб эркин нафас олишга имкон берадиган лавҳалардир.

Бизнингча, «Ўткан кунлар» романининг поэтик талқинларида тасодифий учрашувлар, бахтли тасодиф каби ҳодисаларнинг моҳиятига эътибор бериш ва айниқса, жаҳон адабиётидаги айни ҳолатларга қиёсан ўрганиш жуда яхши самара беради.

Қадимги юнон романлари поэтикасини тадқиқ этган рус олими М.М.Бахтин улардаги воқеалар динамикасини, авантюра замон (вақт) тушунчасини тасодифларга боғлайди. Юнон романларидаги бош қаҳрамонлар етуклик палласига кирган қиз ва йигит тасодифан учрашади; бири бирини севиб қолади, турли-турли саргузаштлар оқибати висолга эришади. Тасодифий учрашув ва висол оралиғида ҳам бир дунё ҳодисалар баён қилинади. Юнон романи ана шу оралиқ воқеалари воситасида энциклопедик характер касб этади.⁷⁵

⁷⁵ Қаранг: Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С.123 – 135.

«Ўткан кунлар»да тасодифий учрашув, висол, ишқий саргузаштлар ва бир дунё тарихий оралиқ, аниқроғи, ён-ма-ён ҳодисалар тасвири берилади. Аммо «Ўткан кунлар»да реализм кучли. Ёзувчи айтмоқчи, мазкур роман ўз мумтоз адабиётимиздаги «Тоҳир ва Зуҳра», «Фарҳод-Ширин»лардан айнан шу жиҳати билан фарқланади.

Ҳаёт зиддиятлар бирлигидан иборат. Табиат ва инсоният оламини ўша қарама-қаршиликларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Оламини бадиий сўз воситасида талқин этадиган кўркем санъатда ҳаётдаги бу омил ўз ифодасини топиши табиийдир. Нафақат табиий, балки зарурат, янада аниқроғи муайян бадиий қонуният тусини олади. Шу сабабдан бадиий адабиётдаги бу ички ҳодиса махсус термин билан «конфликт» ёки «коллизия» (ҳар икки сўз ҳам лотинча бўлиб, «тўқнашув» маъносини билдиради) деб аталади. Бинобарин, бадиий асарнинг сюжет ривож, образларнинг ўзаро алоқаси ва тўқнашуви, умуман олганда, бадиий асар мазмун-моҳият динамикаси конфликтга асосланади.

«Конфликт ҳаётдаги реал қарама-қаршиликларнинг бадиий ифодасидир. Асарда эса у сюжетни ҳаракатга солувчи асосий куч, ривож берувчи пружина, ричагдир. Сюжетни асар скелети деб фараз қилсак, конфликт унга жон берадиган, ҳаракатга келтирадиган юракдир».⁷⁶ М.Қўшжонов бу назарий қарашларини аниқ бир бадиий асарга татбиқ этади. Жумладан, «Ўткан кунлар» романига доир тадқиқот китобчасида ҳам асар конфликтга тегишли махсус «Инсоний гўзаллик ва зулмат», «Ички ва ташқи коллизиялар бирлиги» дея номланган бўлимлар бор. Олим бу масалани ҳам анча нозик кузатади. Алоҳида-алоҳида олинган қаҳрамонлардан ташқари гўзал инсоний фазилатларга эга характерлар билан давр-замон муҳити ўртасидаги зиддиятни асарнинг марказий конфликти деб ҳисоблайди. Шу тарзда образларнинг ўзаро шахсий тўқнашувларига нисбатан кенг – романдаги ижтимоий конфликтга урғу беради. Бу жиҳатни «Ота-она орзуси»га боғлайди. Айни чоғда, олимнинг қуйидаги фикри баҳсли ҳам кўринади: «Ота-она орзуси...

⁷⁶ Қўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. – Тошкент, 1983. 2-жилд. – Б.187.

Ўзбекчиликнинг бу одати қанча-қанча соф инсоний ҳис ва муҳаббатни, инсоний гўзалликларни ўз оловида куйдириб юбормади. Ота-она орзуси деб қанча-қанча гул гунчалари очилмай сўлмади. Бу мудҳиш ўтмиш сарқити ҳозир ҳам озод, бахтиёр ёшларимизнинг олдида баъзан ғов бўлиб турмайdimи?

Романда Абдулла Қодирий ҳаётнинг мана шу зиддиятларидан унумли фойдаланган».⁷⁷

Ҳақиқатан ҳам, романда Абдулла Қодирий ота-она орзуси туфайли фожеага юз тутган гўзал фазилатли Отабекнинг тақдири тасвир этилади. Аммо, фикримизча, адиб бу воқеликни ўзбеклар ҳаётидаги типик ҳолат сифатида талқин этган эмас. Ёзувчи роман ёзмоқчи эди, муайян фожиани бошидан кечирган индивидуал шахснинг тақдиридан сўзламоқчи эди. Абдулла Қодирий шу ниятини амалга оширди. Бу бадиий-эстетик ҳодисани ўзбек миллатига хос орзу-ҳавасларнинг типик танқиди тарзида тушунтириш ўринли эмас. Романда бундан бошқа айнан ижтимоий конфликтни ўзида жам этган ва адиб юрагини безовта қилган тарихий ҳодисалар баёни бор. Зотан, М.Қўшжонов романдаги тарихий, индивидуал, психик конфликтларни яхши тушунади. Инсоний гўзаллик билан ўша давр зулмати конфликтини ижтимоий юксакликка кўтариб, уни бош конфликт қилиб кўрсатади.

Конфликт бадиий асарда туркум қаҳрамонларнинг интилиш ва ҳолатларидан, алоҳида қаҳрамонлар тўқнашувидан, шунингдек, аниқ бир қаҳрамоннинг ўзида кечадиган психик ҳолатдан ҳам майдонга келиши мумкин.

Бадиий асардаги бундай хилма-хил тарафга йўналтирилган кучлар зиддиятидан сиёсий, ижтимоий, ахлоқий, фалсафий ҳамда табиий (табиат ва инсон орасидаги) конфликт ҳам юзага келади.

Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъатига, поэтик маҳорати қирраларига диққатини қаратган талқинчилар – ҳатто С.Ҳусайн ва Ойбеклар ҳам – бош қаҳрамон психоло-

⁷⁷ Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Тошкент, 1966. – Б.32.

гияси билан табиат тасвири орасидаги зиддиятларни адиб ижодидаги ўзига хослик сифатида талқин қилганлар.

М.Қўшжонов романдаги бу поэтик унсурга Отабекнинг ота-она орзусига бўйин эгиб, истар-истамай рози бўлиб Марғилонга кетиб бориш эпизоди муносабати билан муурожаат қилади. «Умуман, Абдулла Қодирий пейзаж тасвирида анчагина зиқна ёзувчилардан. У пейзажга тез-тез муурожаат қила бермайди. Муурожаат қилган тақдирда ҳам ундан унумли фойдаланади: «Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар, кўк-қизил, қора-оқ, сариқ, зангори, пушти-гўлас ва тагин аллақанча рангли чечаклар билан устларини безаб, қиши билан тўнгиб аранг етишган ошиқларига янги ҳаёт, янги умид берадилар. Қиш бўйи аллақайси гўр остларида жунжикиб чиққан қуш зотлари: чумчуқлар, читтаклар, тўрғайлар, саъвалар ва бошқа аллақанча қуш туркумлари ўз тўплари билан вижир-вижир, чуғур-чуғур сайраб-куладилар, ер юзини тутган чечак гиламлари устини ўпиб ялайдилар, ётиб чўқийдилар, сапчиб учадилар... узоқ-узоқдан какку қуш ҳам арзи вужуд қилади: «какку-какку».

Ёзувчи қаҳрамон кайфиятини кенг осмон саҳнида эркин учиб юрган қушларга қарама-қарши кўяди».⁷⁸

«Қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган» Отабекнинг кайфияти осмон бағрида, табиат қучоғида эркин қанот қоқиб юрган қалдирғочга қиёс этилади. Бунда ҳақиқатан ҳам тасвирнинг таъсир кучи ортган кўринади.

Зеро, ёзувчи баъзан табиат тасвирига параллел ёки зид ҳолатда қаҳрамон психологиясини очиб бериши – бу бир бадиий восита. Ижод оламида бундан бошқа воситалар ҳам бор. Бу ёзувчининг ҳаёлоти, маҳорати билан боғлиқ. Ёзувчи томонидан асарнинг вужуд-вужудига сингдирилган айрим бадиият унсурлари нафақат муайян қаҳрамон руҳияти билан, балким асарда илгари сурилаётган бош ғоя билан ҳам бевосита алоқадор бўлиши мумкин.

«Ўткан кунлар» романидаги Уста Олим ҳикояси ёзувчи ҳаёлотининг гўзал ҳосиласи, адиб маҳоратининг тенгсиз

⁷⁸ Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Тошкент, 1966. – Б.39 – 40.

намунасидир. «Романнинг бу қисми чиройлик битилган мустақил бир ҳикоя. Унинг ўзига яраша пафоси, сюжет асослари, умуман, ўзига хос ғоявий ва бадиий хусусиятлари бор». М.Қўшжонов яна таъкидлайдики, Абдулла Қодирий бу ҳикояни романнинг умумғоясига бўйсундириш билан бирга ундан «асарнинг бош темасини ечишда» жуда унумли фойдалана олган. Уста Олимнинг суюкли ёри Саодатнинг ўлими Отабекда жуда кучли психологик портлашни вужудга келтиради. Қутидор эшигидан ҳайдалган Отабекда ўз тақдири билан кўзи олдидаги мажнунваш инсонни, Саодат билан Кумушни таққослаш имкони пайдо бўлади. Абдулла Қодирийнинг мазкур ўриндаги умумвоқеликни бадиий-қийёсий талқин қилиши хусусида яна бир муҳим фикрни ҳам айтиб ўтмоқ лозим. Бу ўринда нафақат Отабекнинг руҳий дунёси ойдинлашади. Бу ўринда тасвирнинг китобхон руҳиятига таъсири ва келгуси фожеаларга ўқувчини психологик тайёрлаш масаласи ҳам бор. Саодатнинг тақдиридан хабар топиб кўнгли ўксиган ўқувчи Кумуш билан юз берадиган фожеа тасвирига руҳан тайёр ҳолда боради.

М.Қўшжонов романдаги психологизм масаласига эътибор берар экан, буни кўпроқ Отабек воситасида кузатади. Аввало, Уста Олим ҳикоясини тингловчи шахс, сўнг-ра бўзахонадаги Отабек ҳолатини тадқиқ этади. Айниқса, «Наво» куйи таъсирида юзага келган руҳий ўзгаришларга жиддий эътибор беради. Бинобарин, куй-муסיқа инсон руҳиятига таъсир этиши билан бирга ақлни заифлаштиради.

М.Қўшжонов романдаги Отабек ва Ҳомид, Отабек ва Уста Олим, Отабек ва Кумуш, Кумуш ва Зайнаб, Зайнаб ва Хушрўй сингари жуфтликларни ҳам жиддий кузатади. Улар тасвиридаги нозик жиҳатларни, инсоний гўзаллик ва хунукликларни тушунтиради. Романнинг бу даражада гўзал этган бадиий-эстетик омилларни излайди, топади. Шу маънода олимнинг мазкур иши қодирийшунослик тарихидаги ёрқин саҳифалардан биридир. Китобчада сюжетни қуруқ баён этиш ҳам, роман воқеаларини ўринли-ўринсиз социал муҳитга боғлайвериш ҳам, давр қарорлари ёки машҳур

шахсларнинг фикрларидан ҳадеб кўчирмалар олавериш ҳам сезилмайди. Бунда олим романга муҳташам эстетик ҳодиса сифатида қарайди. «Эстетик нагрузка»ни воқеалар «перепетияси» ва «антитеза»сини яхши ҳис этади, чуқур илмий-назарий фикр юритади; асосан ёзувчининг реалистик принципларини, воқеаларни баён этишдаги санъаткорлигини, композицион қурилишдаги маҳоратини тасдиқлаш йўлидан боради.

Албатта, олим Абдулла Қодирийни бир-икки ўринда давр талабига қулоқ тутган ҳолда танқид ҳам қилади. Адиб ижодидаги «чекланганлик» ва ёки «Отабекнинг русларга қарши урушда ўлиши реалистик далилланмаган» (74-бет) сингари танқидлар шулар жумласидандир.

Орадан чорак аср ўтгач, М.Қўшжонов ўзининг «Қодирий – эркисизлик қурбони» номли китобида «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» тақдири ва ундаги танқидларга жиддий муносабат билдирди. «Китобча (яъни «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» – Б.К.) 1958 йилда ёзилган бўлиб, 8 йилдан кейин, яъни 1966 йилда аранг чоп этилди. Гап китобнинг кечикиб чоп этилганида ҳам эмас. Вазият шундай эдики, Абдулла Қодирий ижоди, хусусан, унинг асарларининг ижтимоий маъноси ҳақида фикр юритишга йўл қўйила бермас эди. Шу сабабдан муаллиф эзоп йўлини тутиб иш кўришга мажбур бўлди. У адиб маҳорати, тасвирлаш санъати хусусида фикр юритиб, «Ўткан кунлар»нинг ижтимоий маъносини адибнинг маҳорати таҳлилига ўраб беришга ҳаракат қилди. Яна шу нарса ҳам характерлики, Абдулла Қодирий ҳақида ёзилган асарда адибнинг дунёқарашидаги «чекланиш»ни айтмасдан ўтиш мумкин эмас эди. Шу сабабдан мазкур китобда ҳам, гарчи у бошдан охиригача ёзувчи санъатини таҳлил қилишга бағишланган бўлса ҳам (таъкид бизники – Б.К.), бир-икки жумлада Қодирийни чекланишда айблаш керак бўлди».⁷⁹

Олимнинг ўзи эътироф этганидек, бу «айблаш» китобча охирида бор. Шунингдек, яна бир ўринда: «Демак, Отабек тарихнинг маҳсули, аммо тарихни яратувчилардан эмас.

⁷⁹ Қўшжонов М. Қодирий – эркисизлик қурбони. – Тошкент, 1992. – Б.75 – 76.

«Ўткан кунлар» романининг маълум даражада чекланган томонлари ҳам мана шу тарих билан шахслар ўртасидаги муносабатга боғлиқдир» (30-бет) дея ёзган бўлса, бошқа бир саҳифада Ойбек домланинг мулоҳазаларига ҳамоҳангликда Отабекни «актив яратувчи эмас, балки пассив кузатувчи» (66-бет) сифатида «айблайди».

Бинобарин, замона зайли ва ёки китоб нашри учун йўл-йўлакай қилинган танқидни, адиб ижодига тақалган «айб»ларни «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» китобчасининг рационал мағзи, илмий потенциали, жозибали талқинларнинг табиий оқими бир қадар ювиб кетади.

Абдулла Қодирий асарларининг ижодий методи адабиётшунос олимлар орасида жиддий баҳс-мунозарага сабаб бўлган назарий масалалардан бири саналади.

«Ўзбекистон маданияти» газетаси мунозара йўсинида 1971 йил 22 июнь сонисида Аҳмад Алиевнинг «Социалистик реализм ва адабий жараён» номли мақоласини беради. 20-йиллар муҳитидаги ижодий метод қандай эди, олимлар бу масалага қандай ёндашдилар, Абдулла Қодирийнинг ижодий методига ким қандай муносабат билдирган; социалистик реализм ва танқидий реализм нима? Мақола муаллифининг мақсади шу каби саволларга жавоб излашдир.

Шу сабаб мақола бошидаёқ А.Алиев социалистик реализм ва танқидий реализмнинг 20-йиллар адабий жараёнида намоён бўлишига доир ўз қарашларида адабиётшунос И.Султонов фикрларига таянишини сездиради. И.Султонов айни масала юзасидан «20-йиллардаги ўзбек совет адабиётининг ижодий методи масаласига доир» деган мақола ёзган бўлиб, унда: «20-йиллардаги ўзбек совет адабиёти, социалистик реализмга келишдан аввал, танқидий реализм босқичини босиб ўтган деган назария, бизнинг фикримизча... қўпол хатолардан биридир»,⁸⁰ деган фикр исботи учун қатор асослар келтиради; А.Алиев таъбири

⁸⁰ Султонов И. Асарлар. Тўрт томлик. – Тошкент, 1972. 2-том. – Б.37.

билан айтганда, «бу фикрни чуқур илмий далиллар билан асослаб беради».

«Бошқа бир олим, филология фанлари доктори, профессор Ҳомил Ёқубов эса «Типик шароит ва типик характер» (Шарқ юлдузи, 1969, №2) сарлавҳали мақоласида 20-йиллардаги ўзбек адабиёти социалистик реализмга келишдан олдин танқидий реализмни босиб ўтди деган фикрни олға суради, бунинг мисоли сифатида Абдулла Қодирийнинг романларини кўрсатади. Аммо бадий асарнинг конкрет тарихий шароитда тутган ўрни, адабиётимиз тараққиётида ўйнаган роли, воқеликка бўлган эстетик муносабатларини чуқурроқ тасаввур қилинса, Ҳомил Ёқубовнинг фикрларига қўшилиш қийин бўлиб қолади» (А.Алиев. Ўзбекистон маданияти // 1971. 22 июнь).

А.Алиев ижодий метод масаласини ижтимоий-тарихий жараёнга боғлиқликда, ижодкор дунёқарашидаги социалистик ўзгаришларга алоқадорликда талқин этишга интилади. Бадий адабиётдаги танқидий реализмга социалистик жамиятга ёт бўлган ижодий метод сифатида қарайди. 20-йилларда танқидий реализм ўз ўрнини социалистик реализмга бўшатиб берганини қайта-қайта уқтиради. Танқидий реализм деган тушунчани Абдулла Қодирий ижодига яқинлаштиришни асло истамайди ва хулоса сифатида: «Аниқроқ қилиб айтилганда, Абдулла Қодирий ижодини, янги социалистик тузум даврида, шу тузум позициясида туриб тарихий темада биринчи бўлиб юксак санъат асарларини яратган новатор ёзувчи ижодини танқидий реализм методига киритиш қийин. Абдулла Қодирий социалистик реализм методининг 20-йиллар ўзбек адабиётига хос жараёнини кечирган ёзувчи эди. Энг муҳими – ёзувчи ҳаётга асосан социалистик позицияда туриб, янги замон нуқтаи назаридан қараган, унинг ижобий идеали аниқ социализм эди. Шунинг учун ҳам у *социалистик реализм* адабиётининг ёзувчиси эди деб ҳисобланишга ҳақли» (Ўзбекистон маданияти // 1971 йил 22 июнь).

Бу гап ўз даврида ғоятда жиддийлик касб этгани табиий. Аммо бугун айнан ана шу сатрларга кўзи тушган киши ис-

теҳзога, танқидга берилиши мумкин. Шунинг ҳам эътибордан соқит қилмаслик жоизки, илмда олимларнинг фикрлаш жараёни тўхтамайди.

А.Алиевнинг мақоласи муносабати билан бошланган адабий-илмий мунозара узоқ давом этди. Айни баҳс 70-йиллар адабиётшунослигида кичик бир воқеа бўлди; адабиётшунослик тарихида ўзининг изини қолдирди.

Баҳсда қатнашган олимларнинг илмий савияси ҳам, бадиий адабиётни, ижодий методни тушунишлари ҳам ҳар хил ва айни чоғда, бири бирига яқин. Муҳими, илмий мунозара объекти XX аср ўзбек адабиётининг энг теран ва энг мураккаб даври – 20-йиллар, янада аниқроғи, Абдулла Қодирийнинг ижодий мероси эди.

Гарчанд баҳсда Абдулла Қодирийнинг ижодий методига тегишли ҳақиқат тўла юзага чиқмаган бўлса-да, адабиётшунос олимларнинг қалби, қиёфаси, адабий-назарий билим савияси намоён бўлди.

Мубоҳис А.Қулжонов А.Алиев мақоласида келган баъзи фикрлар Г.Ломидзегга тегишли эканини, социалистик реализм методига оид ички принциплар танқидий реализмга ҳам хослигини, масаланинг жиддий ва мураккаблигини таъкидлайди. А.Қулжонов Ҳ.Ёқубов фикрларини қувватлаб, далил келтиради. Танқидий реализмнинг 20-йиллар адабиётида мавжуд бўлгани ҳақида нафақат Ҳ.Ёқубов (Ҳамзанинг «Ким тўғри?» асари мисолида), балки адабиётшунос Ҳ.Абдусаматов ва ёзувчи Н.Сафаровлар («Адабий меросга муносабат» мақоласида Ф.Зафарийнинг «Ҳалима» асари мисолида) ҳам ёзган.

А.Алиев мақоласига муносабат билдирган Ф.Насриддинов олим фикрида тўхтаб йўқлигига, Абдулла Қодирийнинг ижодий методини гоҳ социалистик реализм, гоҳ танқидий реализм деб ёзганига далил келтиради. Ўзи эса адибнинг ижодий методи социалистик реализм эканлигига шубҳа билдирмайди: «...Биз у ёки бу асарга, унинг автори ижодиётига, ижодий методига баҳо берганимизда унинг қайси даврни акс эттирганигагина ёки қаҳрамонлар биографияси қандай яратилганлигига қараб эмас, балки

ана шу яратилган асарнинг ким учун қурол бўла олишига қараб, социалистик жамият барпо этиш учун курашаётган инқилобий кучларгами ва ё эски жамият тарафдорларигами – ана шунга қараб ҳукм чиқаришимиз керак. Агар биз, умуман, Абдулла Қодирий ижодига, хусусан, унинг «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларига шу нуқтаи назардан нигоҳ ташлайдиган бўлсак, у ҳолда унинг асарларини танқидий реализм эмас, социалистик реализмга яқин турганлигини жуда аниқ, равшан кўролган бўламиз».⁸¹ Бу ўринда мезон – мафкуравий-сиёсий. Бадиий адабиётга ёндашувлар тубдан ўзгарган ҳозирги шароит учун бу фикр анча ибтидоий. Аммо тарихийлик деган тушунча ҳар бир асар ўз замонасининг ҳосиласи эканини инобатга олишни талаб этади. Масаланинг иккинчи томони шуки, баъзида олимлар Абдулла Қодирийни атайлаб социалистик реализмнинг қизил қўрғони ичига олиб, эҳтиётлаётгандек бўлади. Аслида муайян асарнинг методи, пафоси, қаҳрамонлари борлиғи, психикаси муаллифнинг воқеликни бадиий талқин этиш усули, бадиий асар ва воқелик муносабатларини текшириш натижасида аниқланади.

Профессор У.Норматовнинг фикрича, социалистик реализм методини бадиий асарга татбиқ этишда бир қатор камчиликлар бор: чунончи, уни тор маънода тушунмаслик керак; социалистик реализм тараққиётдаги метод, социалистик реализм билан танқидий реализм орасига хитой девори қўйиб олмаслик лозим. Шунингдек, олим Абдулла Қодирий ўзининг «Ўткан кунлар» романида «танқидий реализм адабиёти тажрибаларидан кенг фойдаланган» дея таъкидлайди ва давом этиб ёзади: «Айни пайтда бу асар нимаси биландир танқидий реализм адабиётидан фарқланади, унда совет ёзувчисининг, халқ, партия позициясида турган адибнинг нигоҳи шундоқ сезилиб туради; роман ўзининг асосий пафоси – феодал ўтмиш тартибларини, ахлоқий нормаларини кескин қоралаши билан янги дунё қуриш – социализм ишига хизмат этади» (Ўзбекистон маданияти // 1972 йил 2 февраль).

⁸¹ Насриддинов Ф. Абдулла Қодирий реализми // Ўзбекистон маданияти. 1972 йил 28 январь.

Фикримизча, адибнинг дарду дунёсини ҳам, романнинг мазмун-моҳиятини ҳам тушунган У.Норматов сингари олимлар азбаройи Абдулла Қодирийга гард юқтирмаслик ниятларида унинг ижоди давр сиёсатига тўла мувофиқ келишини уқтирган эдилар.

Баҳсга аралашган Бердиали Имомов социалистик реализм тарафдорларини инкор этиб, Абдулла Қодирий ижодий методини танқидий реализм дея баҳолайди. Энг ачинарлиси, бу олим қарашлари негадир 30-йилларнинг гапларини эсга солади: «Романда Ўрта Осиёни Россияга қўшиб олиш учун бошланган ҳарбий ҳаракатга нисбатан ёзувчи муносабати хира ва ноаниқ қолади. Отабекнинг ўша давр учун прогрессив тарихий ҳодисага қарши жангга киришини қоралаш ўрнига бу борада Абдулла Қодирийнинг лоқайд қолиши, ҳатто унга майл билан қараши ёзувчи позицияси анча хато эканини яна бир бор исботлайди. Демак, Отабек социалистик реализм эстетикасига хос типикликка жавоб бера олмайди...

Хуллас, ёзувчининг типик характери ва типик шароити коммунистик партиявийлик билан йўғрилмаган. Мана шу хусусиятлар, дунёқарашдаги зиддиятлар методда из қолдирди. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»да ҳаётни бадиий тадқиқ этишда танқидий реализмдан чиқа олмади, социалистик реализмга етиб келолмади» (Ўзбекистон маданияти // 1972 йил 17 март). Гарчи Б.Имомов адибга реалист сифатида қараса ҳам, социалистик реалист даражасига кўтарила билмаганини нуқсон дея ҳисоблайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ижодий методга доир айти баҳсда икки хил фикр ёнида учинчи бир қараш ҳам мавжуд эди. Бу ўринда баҳсда қатнашган олимларнинг ҳар бирининг мақоласига алоҳида тўхталиб, уларни тавсифлаб беришга кўп ҳам эҳтиёж йўқ.

Баҳсдаги йўналишларга келсак.

Айрим мунозара қатнашчиларининг қарашлари И.Султонов, А.Алиев ҳамда У.Норматов фикрларига яқин, яъни Абдулла Қодирий ижодий метод масаласида социалистик реализмга етиб келди деган тезисни илгари сурадилар. Яна

айрим мувоҳисларнинг қарашлари эса Ҳ.Ёқубов ва Б.Имомовлар фикрига мос келади, яъни Абдулла Қодирийнинг ижодий методи танқидий реализмдир. Баҳсда шу хусусият кўзга ташланадиги, биринчи тоифа адабиётшунослар Абдулла Қодирийнинг ижодий методини социалистик реализмга боғлар эканлар, уни алқашга, суяшга, ардоқлашга интиладилар. Иккинчи тоифа адабиётшуносларда ҳолис ва тўғри фикрлар ҳам мавжуд бўлгани ҳолда Абдулла Қодирийдан бегонасираш, унинг дунёқарашидан, қаҳрамонлари тасвиридан нуқсон топиш каби жиҳатлар ҳам кўзга ташланади.

Баҳс иштирокчилари орасида, юқорида айтганимиздек, учинчи бир нуқтаи назарни – ижодий методлар уйғунлигини илгари сурганлари ҳам бўлди.

Чунончи, Абдулла Қодирий романларидаги методни В.Раҳмонов социалистик реализм ва танқидий реализм уйғунлигида, Й.Солижонов романтизм ва танқидий реализм, М.Абдуллаев реализм билан революцион романтизм уйғунлигида кўради. Албатта, бу фикр эгаларининг қарашлари ҳам даврнинг адабиётшунослик устидан юритган мафкуравий сиёсатидан холи эмас.

Айни муаммо муносабати билан нафақат метод масаласида, балки Абдулла Қодирийнинг дунёқараши, ижтимоий фикри, қаҳрамонларининг ҳолати, тасвирлаш санъати борасида фикрлар айтилди. Баъзан жаҳон адабиётининг етук намояндalари билан қиёсланди.

Агар ижодий метод масаласининг дунё адабиёти ва адабиётшунослигидаги ҳолатига назар ташланса, бу масала ниҳоятда мураккаб экани маълум бўлади. Негаки соф ижодий метод йўқ.

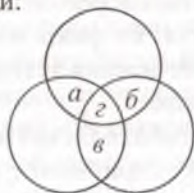
Баъзида адабиётшунослар эътирофидан адибнинг иқрори фарқланиши мумкин. Масалан, ўз ижодини романтик кайфиятда бошлаган, «Бовари хоним»дек реалистик роман ёзган француз адиби Гюстав Флобер ўзини умрининг охиригача романтизм оқимида мансуб дея ҳисоблади.

Баъзида бир тоифа адабиётшунослар томонидан аниқланган муайян адибнинг ижодий методи иккинчи бир тои-

фа адабиётшуносларнинг мезонларига мувофиқ келмайди. «Тинч Дон», «Очилган қўриқ» каби романлар ҳамда қатор реалистик ҳикоялар ёзган М.Шолохов ижодини рус адабиётшунос олимларидан фарқли ўлароқ, чех олими Иржи Франек «реалистлардан кўра модернистларга яқин» дея баҳолади.

Эҳтимол, Абдулла Қодирийнинг ижодий методи масаласига «замон» тушунчасидан келиб чиққан «модернизм» йўналишини ҳам татбиқ этиш лозимдир. Ҳа, Абдулла Қодирий романтик эди, Абдулла Қодирий реалист эди, Абдулла Қодирий модернист ҳамдир.

Чунончи рус олими А.С.Бушмин методлар, адабий оқимлар тўғрисида фикр билдириб, оралиқ чегарани ажратиш қийинчилиги ҳар доим бўлган ва бундан кейин ҳам бўлишини айтади. Асл эстетик воқеликда методлар орасига аниқ чизиқлар тортиш мушкул бўлса-да, романтик, реалистик ва модернистик ижодий методлар уйғунлигини қуйидаги чизма орқали ифодалайди:



«Икки ёки учта адабий йўналишларнинг ўзаро учрашиши ва чатишиб кетишидан юзага келган аралаш сектор-майдонлар (а, б, в, г – Б.К.) кўпинча давомли, натижасиз ва баъзида кераксиз баҳс-мунозара предмети бўлиши ҳам мумкин. Бундай баҳс-мунозара фақатгина тарихий давр ўтиши билан ҳал этилиши мумкин (кўп ҳолларда эса жумбоқлигича қолаверади)».⁸²

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий романларининг методи устидаги назарий баҳсда ҳам айна ҳолат исботи кузатилди. Давомли баҳс-мунозара, эҳтимол, айрим назарий масалаларни хотирга олишда тозариш бўлгандир, аммо баъзида

⁸² Бушмин А.С. Методологические вопросы литературоведческих исследований. – Л.: Наука, 1969. – С.204.

ҳақиқатан ҳам, адиб ижодининг туб моҳиятига – умуман Қодирийнинг эстетик оламига номуносиб фикрлар айтилди.

Бу ўринда биз 70-йиллар бошидаги баҳсни батафсил таҳлил қилиб, оқ-қорага ажратиб, ҳакамлик этиб охириг хулосани бермоқчи эмасмиз. Чунончи, бу масаланинг барча жиҳатлари гўё қамраб олиниб нуқта қўйилган тақдирда ҳам яна очиқ тарафлари, баҳс учун майдон мавжудлигича қолаверади. Бу чинакам санъат воқелигига, ҳақиқий эстетик ҳодиса табиатига хос хусусият. Матннинг жозибаси, матннинг товланишлари, турли-туман аспект анализ ва синтезларига, турлича талқин ва таҳлилларга имкон бериши, адабий манба – «хомашё» бўлиши ҳам шу хусусиятдан келиб чиқади.

Қодирийшунослик тарихида адибнинг романлари талқин қилинар экан, айнан ижодий метод табиатидан келиб чиққан ҳолда образлар тизимига, тасвирий ва тавсифий ўринларга баҳо берилди.

Хуллас, Абдулла Қодирий асарлари ўз даврида ҳам, орадан ярим аср, ҳатто сал кам бир аср ўтгандан кейин ҳам талқинчилар учун энг актуал мавзу бўлган ва бўлажак ҳам. Бунда адибнинг поэтик олами, бадиий маҳорати ва бошқа бир қанча назарий-эстетик масалалари юзасидан эътиборли фикрлар айтилди. Ҳақиқатдан узоқ баҳслар – ўткинчи, чинакам адабий дурдоналар эса абадийдир.

Адабиётшунослар бадиий асарни поэтик талқин қилишда, уни эстетик ҳодиса сифатида тушуниши ва тушунтиришида кўпинча матн моҳиятига таянадилар. Шунда воқеликнинг бадиий талқини билан олимнинг илмий талқини бир қадар мувофиқ келди.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бадиий асарнинг илмий-назарий талқини – хоҳ у поэтик, психологик, хоҳ муайян назарий-методологик масала бўлсин – асл моҳиятни ойдинлаштирган тақдирдагина адабиётшунослик тарихида ўз илмий қийматини йўқотмайди.

АДАБИЙ ТАФАККУРНИНГ ЯНГИЛАНИШИ

XX аср адабиётшунослигида ижтимоий-сиёсий муҳит ўзгариши билан бадий адабиёт ва санъатда ҳам, илмий тадқиқот йўлларида ҳам ўзгаришлар юз берди. Фикр-мулоҳазалар, талқин, таҳлил ва баҳолар бир қутбдан иккинчисига кўчиб ўтди. Ўз вақтида арзимас асари учун ноёб истеъдод эгаси ўлароқ тавсифланган, санъат оламидаги таланти мадҳ этилган айрим ижодкорлар пайти келиб ўз ўрнига – диққат-эътибор тахтидан пастга тушди. Ва аксинча, бир вақтлар қандайдир душманликда, бадбинликда, дарвешликда айбланиб, ёзган асарларию шахсиятларига қора тамгалар босилган ва ҳатто аёвсиз танқид қилинган чин истеъдод эгалари эса адабий-илмий муҳитнинг кенг майдонига қалқиб чиқди. Табиийки, бундай телба-тескари шоҳ ва гадо ўйинлари баъзи олимларни гангитиб-довдиратиб қўйди. Қилган гуноҳлари учун очикдан-очик тавба-тазарруъ этганлари ҳам бўлди. Ўзининг нисбатан етук адабий-назарий фикрига, концептуал йўлига ва талқин принципларига эга адабиётшунослар бундай жараённи одатий қабул этди. Манфур, мустабид тузум шароитида ижодий эрксизлик туфайли эзопона тилда ёзган асарларидаги қарашларини моҳиятан давом эттиришди.

XX асрнинг 90-йилларида Русия марказий матбуотларида ошкоралик, қайта қуриш ва демократиянинг эълони ҳамда халқ кўзидан яширилган турли манбаларнинг чоп этилиши натижасида турғун қолиплар парчаланди. Русларда Л.Шестов, Н.Бердяев, В.Соловьёв, В.Розанов, Д.Мережковский, сингари файласуф ижодкорларга эътибор кучайди. Гоядор фалсафасидан бўшаган маънавий бўшлиқ ўрнини шўролар замонида нуқул танқид қилинган тасаввуф, фрейдизм, экзистенциализм, сюрреализм сингари илмий-фалса-

фий, адабий-психологик, иррационал назариялар эгаллай бошлади. Воқеликка, маданиятга, санъат ва адабиётга қарашлардаги бирхиллик ўрнида ижод эркинлиги, фикрлар хилма-хиллиги (плюрализм), шартакилик пайдо бўлди. Собиқ иттифоқ қўрғонида яшаётган халқларнинг ўз миллий тарихига, қадриятларига, урф-одатлари, диний эътиқоди ва ўтмишдаги буюк шахсларига қизиқиши ортди.

Адабиётшунослик соҳасида қатағонга учраган ижодкорлар мероси қайта баҳоланди. Хусусан, ўзбек зиёли адабиётшунослари миллий уйғониш даврига, Мунаввар Қори, Беҳбудий, Қодирий, Чўлпон, Фитрат ижодига, мумтоз адабиётининг туб моҳиятини ўзида жамлаган ислом дини ва тасаввуфга жиддий эътибор берди. Илмий-эстетик тафаккурдаги янгиланиш ва янгича талқинлар Чўлпон ва Фитрат меросини қайта ўрганиш жараёнида яққол кўринди. Баъзида маълум бир ижодкор фаолияти ёки аниқ бир асарининг турлича талқинлари майдонга келди. Бу хусусиятлар қодирийшунослик, чўлпоншунослик, фитратшунослик йўналишларида намоён бўлди. Айниқса, аввалига Чўлпон ва Фитрат адабий меросидаги, улар дунёқарашидаги шўролар сиёсатига мос жиҳатларга атайлаб урғу берилган бўлса, истиқлолдан кейин бу адабий сиймоларнинг халқнинг маънавий-маърифий савиясини юксалтириш учун ёзган миллий руҳидаги асарларига эътибор кучайди. Энг муҳими, ҳар бир олим муайян илмий муаммони ўзининг адабий-эстетик диди ҳамда ўзига хос ёндашуви асосида тушунтирди. Масалан, Фитратнинг маънавий-эътиқодий қарашларида исломий, туркчилик ва даҳриёна тушунчалари, «Шайтоннинг тангрига исёни» шеърининг драмаси баҳс-мунозара мавзуси ҳам бўлди; турлича талқинлар ёзилди. Ва бу масалада охириги хулоса чиқарилмади ҳам. Чунки Фитратнинг бутун асарлари тўла нашр қилинмади, унинг ўлими олдидан айтган охириги гапи эса маълум эмас.

«Шайтоннинг тангрига исёни»да Фитрат Тангрининг чораларига, унинг тупроқдан Одам Атони яратиб, ҳамма-нинг тепасига ҳоким қилиб қўйишга қарши, пастдан кўтарилажак ва бўлажак одамга қарши шайтоннинг исёнини

тасвирлайди. «Шайтоннинг тангрига исёни» бир дoston шаклида ишланган кичкина сахна асаридир. Лекин бунда Фитрат бир материалист сифатида диннинг томирларига болта урмайди. Унинг синфий илдизлари, эксплуататорлар қўлида эзиш қуроли эканини очиб бермайди. У динни ҳамон ўз нуқтаи назаридангина танқид қилади...».⁸³ Гарчи Ҳамид Олимжон 1936 йилдаги «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» номли мақоласида шундай фикрларни ёзган бўлса-да, собиқ шўро замонида бу асар диннинг илдизига болта урган – атеистик руҳиятли асар тарзида тушунилди ва шу боис нашр ҳам қилиб турилди.

«Шайтоннинг тангрига исёни» шеърый драмаси Фитратнинг энг яхши фалсафий даҳрийлик асари бўлиб, у эркин фикрли Шарқ мутафаккирларининг анъаналари йўлида ёзилган...».⁸⁴ Адабиётшунос Б.Дўстқораев 1993 йилда эълон қилган «Фитратнинг диний мавзудаги асарлари» мақоласида ана шу фикрининг исботи учун далиллар излади.

«Шайтоннинг тангрига исёни»ни олмониялик олима Ингеборг Балдауф «Ўзбек худосизлик адабиёти»нинг «ҳадди аълосига кўтарилган» намунаси сифатида талқин этади ва айни асар нафақат Абдурауф Фитрат ижодида, балки «умуман ўзбек атеистик адабиётида ягона чўққи сифатида танҳо қолаётир» деган қарашни илгари сурди.⁸⁵ Илм оламида ҳар ким ўзининг кўзқарашларини баён этиш, муайян асарни ўзича тушуниш ва тушунтириш ҳуқуқига эга. Далил, мантиқ ва исбот қатъийлиги бу ҳуқуқни ҳеч қачон суиистеъмол қилишга йўл қўймайди. Илмий тафаккурдаги бу компонентлар илмий фикр ва илмий асар қувватини белгилайди. Шу маънода «Шайтоннинг тангрига исёни»га оид фикрларда ҳам маълум асослар бор, албатта. Профессор Б.Қосимов ёзади: «Шайтоннинг тангрига исёни» – кичик драматик дoston. Айрим тадқиқотчилар унда атеистик

⁸³ Олимжон Ҳ. Беш томлик асарлар мажмуаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 5-том. – Б.119.

⁸⁴ Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. – Тошкент: Университет, 1993. – Б.51 – 64.

⁸⁵ Бу ҳақда батафсил қаранг: Баҳодир Карим. Ингеборг Балдауф айтадики... // ЎзАС. 1993 йил 2 июль.

оҳанглар кўрадилар. Бу бизнингча, тўғри эмас. Адибнинг ҳаёти ҳам, фаолияти ҳам бундай дейишга имкон бермайди. У динга эмас, аксинча, динсизликка, иймонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда у мутаассибликнинг ҳам душмани».⁸⁶

Б.Қосимов асарни рамзий тушунади ва ундаги рамзий образларни, ҳодисаларни ҳаётдаги маълум бир ижтимоий табақа ҳамда воқеликка боғлаб тушунтиради. Бошқа олимларнинг ҳам ўз нуқтаи назарлари бор бу масалада. Ҳар бир олим ўз илмий тадқиқ методига мувофиқ фикр юритиши герменевтик тафаккур табиатига, талқиннинг ўзига хос назарий жиҳатларига мос келади. Бунда фикр-мулоҳазаларнинг изчиллиги, мантиқий хулосаларнинг қатъийлиги ва ишончлилиги муҳим аҳамиятга эга.

Талқин табиатига оид бундай мисоллар чўлпоншуносликда ҳам кузатилади. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз»и ХХ аср ўзбек романчилигида ўзига хос ўрин тутди. Таассуфки, романнинг «Кундуз» қисми йўқолган (эҳтимол, айрим адабиётшунослар тахмин қилганидек Чўлпон ўша иккинчи қисмни ёзмаган ҳамдир). Мавжуд барча фикр-мулоҳазалар, талқину таҳлиллар «Кеча» билан боғлиқ. Ва бу асар талқинидаги икки хил мулоҳаза романнинг бош қаҳрамонини аниқлаш масаласида кўринади.

Профессор Озод Шарафиддинов «Чўлпон» номли китобининг «Кеча ва кундуз»га оид саҳифаларида ёзади: «Романнинг бош қаҳрамони – Зеби. Чўлпон бу қаҳрамонни жуда яхши кўради ва бу севгисини китобхонга ҳам юқтиришни истади. Чўлпоннинг Зебига муносабати қизга берилган таъриф тавсифларнинг майинлигида ҳам, услуб кўтаринкилиги-ю, тасвирларнинг эмоционаллигида ҳам яққол сезилиб туради...».⁸⁷ Дарҳақиқат, шундай. Чўлпоншунос олим таъкидлаганидек, «романнинг бошидан охиригача» Зеби образи китобхонга ҳамроҳ бўлади. Чўлпон ўз асарининг дастлабки саҳифаларидаёқ ўқувчисини Зебига йўлиқтиради. Ва айни чоғда:

⁸⁶ Қосимов Б. Маслақдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – Б.127 – 128.

⁸⁷ Шарафиддинов О. Чўлпон. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – Б.64.

*«Зеби, Зеби, Зебона,
 Мен кўйингда девона...
 ...Зеби, Зеби, Зебонам!
 Қайда қолдинг, дилбарим?..»*

мисралари билан, Зебининг ёди билан асар якун топади.

Иккинчи бир чўлпоншунос Д.Қуронов роман моҳиятига, «ниқоб» ортидаги саҳнага, «муаллифнинг яхлит дунё ва давр ҳақидаги қарашлари»га эътибор беради: «Чўлпоннинг «Кеча»да ифодалаётган қарашлари эса кўп жиҳатдан Мирёқуб образига боғлиқдир. Зеро, айти шу образ воситасида адиб ўзи асосий ҳисоблаган ижтимоий тўқнашувни бадиий талқин қилади, миллий буржуазиянинг сиёсий куч сифатида ўз-ўзини таниш жараёнини кўрсатишга эришади. Айтмоқчимизки, Мирёқуб воситасида ифодаланган қарашлар муаллиф қарашларининг асосини ташкил қилади, бошқалари уни тўлдирашга, аниқлаштиришга хизмат қилади. Шу маънода, бизнингча, «Кеча»нинг бош қаҳрамони Мирёқубдир».⁸⁸

Олимлардан бири айти романдаги бош қаҳрамонни Зеби, иккинчиси Мирёқуб деб ҳисоблар экан, ҳар иккиси ҳам ўзларида шаклланган эстетик тамойилларга, бадиий матнни тушуниш ва ҳис этишдаги ўз илмий қарашларига асосланади.

Умуман олганда, жаҳон илм-фани тарихидаги тажрибалар, ижодий эркинликнинг зарурати, бадиий адабиётга, аниқ бир асарга турлича нуқтаи назардан қараш мумкинлиги ва бунда матн асосий ўринда туриши, шунингдек, санъат оламидаги ҳар қандай эстетик ҳодисани ўринли-ўринсиз давлатнинг ижтимоий-сиёсий мафқурасига боғлаб талқин этиш жудаям тўғри эмаслиги – бу каби бир қатор омиллар янги талқинлар, адабиётни ўзига хос тушуниш ва тушунтириш эҳтиёжини, бадиий-эстетик тафаккурда янги ланиш жараёнини майдонга келтирди.

Юқорида қисман гувоҳ бўлганимиздек, фитратшунослик ва чўлпоншуносликда, айтиқса, келгуси саҳифаларда

⁸⁸ Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.62 – 63.

ёритажагимиз ХХ аср ўзбек адабиётшунослиги тарихи ичидан нур бўлиб ўтадиган қодирийшунослик соҳасида бу ҳолат янада яққолроқ кўзга ташланади.

80-йиллар иккинчи ярми – 90-йилларнинг биринчи ярми оралиги қодирийшуносликдаги туб бурилиш даври бўлди. Адиб таваллудининг 95 йиллиги олдидан, 95 йиллигига, 100 йиллиги олдидан ва 100 йиллигига бағишлаб ёзилган мақолалар, илмий мажмуалар ҳамда рисоалар майдонга келди. Энг муҳими, қачонлардир Абдулла Қодирийнинг дилбар романларини ўқий туриб, ундаги миллий пафосдан руҳланган, аммо барча ҳис-эҳтирослари дилининг туб-тубида сақланган олим ва адибларнинг баҳри-дили очилди. Таъқиб, таҳдид ва таҳликадан омонликда қалам тебратиш имконияти пайдо бўлган муҳитда улуғ адибга дахлдор қувонч ва сурур, ғам ва ташвиш, афсус ила надомат – барча-барчаси тўкиб солинди. «Бир авлод умри давомида Абдулла Қодирий тақиқланди ва таҳқирланди. Бу инсонга қарши, инсониятга қарши, халқларнинг маънавий мулки бўлган тарихи, маданияти ва ифтихор туйғусига қарши, тили, одати, дини, ихлос-эътиқодига қарши қилинган буюк жиноятнинг бир кўриниши эди...».⁸⁹ Бундай эътирофлар, ҳақиқат тантанаси баъзан шеърий йўсинда ифода этилди:

*«Азалий ҳақ гапни яширмақ нечун,
Завол йўқ энг асл истеъдод учун.
Агарда коинот тегирмон бўлиб,
Оламни янчса ҳам, қолгай у бутун».*⁹⁰

Айни замонда адабиётшунослик илми Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» каби гўзал романларига муносабат тарихини қайта идрок этиш, қайта баҳолаш, қайта талқин қилиш жараёнига қадам қўйди. Қодирийшунослик ўзининг янги майдони ва босқичига кирар экан, табиийки, айтилажак айрим янги фикрларни,

⁸⁹ Воҳидов Э. Қадримиз қадриятимиз // Совет Ўзбекистони. 1990 йил 12 январь.

⁹⁰ Орипов А. Адиб хотирасига // Совет Ўзбекистони. 1990 йил 12 январь.

аввало, мавжуд манбаларга муносабатдан келтириб чиқариши керак эди.

Шу ўринда Хондамир Қодирий «Ўткан кунлар»ни 1926 йилги, «Меҳробдан чаён»ни 1929 йилги нашрлари асосида 1992 йили қайта нашр эттирганини ва бу нашр охирига қиёсий изоҳлар илова қилганини таъкидлаш лозим.

Ўзининг ижодий-илмий фаолияти давомида Абдулла Қодирий асарларига мурожаатни қанда қилмаган адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов 90-йилларга келиб кўпгина кузатишларини «Қодирий – эрксизлик қурбони» ҳамда «Ўзбекнинг ўзлиги»⁹¹ китобларида жамлади.

М.Қўшжонов «Қодирий – эрксизлик қурбони» китобида адабий танқидчиликнинг улуғ адиб ижодига муносабатининг айрим қирраларини текширди. Ижоддаги, фикрдаги эрксизлик Қодирий ижодини талқин этишда нақадар ғайриилмий ёндашувларга олиб келгани устида қимматли фикрлар билдирди. Абдулла Қодирий ижодини ўрганганлар билан баҳслашди. Аслида баҳсдан холи ким бор? Ҳатто М.Қўшжоновнинг ўзи билан ҳам мунозара қилса бўлади. Дейлик, Ойбек хусусида М.Қўшжонов ёзади: «Демак, «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да ёзувчи Ойбек кўпроқ Абдулла Қодирий ижодининг фазилатларини кўради. Унга санъаткор сифатида қарайди. Мунаққид Ойбек эса адиб ижодини таҳлил қила туриб, кўп жиҳатдан ижодкорнинг ўша давр руҳига асосланиб мафкуравий камчиликлар топишга ҳаракат қилади...»⁹² Бу гаплар ҳам бир оз мунозара-эътироз уйғотади одамда. «Ёзувчи Ойбек»ни «мунаққид Ойбек»дан қайси хусусиятига қараб фарқлаймиз? Нега бу тарзда фарқлаш керак? С.Хусайн қарашларини ҳам шундай таснифлаш, уни ҳам икки С.Хусайнга ажратиш мумкин эмасми?

Адабиётшуноснинг мукамал шаклланган эстетик позицияси бадиий асарга эстетик воқеа, санъат намунаси, маъна-

⁹¹ Изоҳ: бу китобнинг «Отабек ва Кумушбиби» деб номланган биринчи боби олимнинг 1966 йилда нашрдан чиққан «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» рисоласининг бир оз таҳрир қилинган вариантыдир, иккинчи боб эса «Меҳробдан чаён» поэтикасига тегишли.

⁹² Қўшжонов М. Қодирий – эрксизлик қурбони. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.16.

виятнинг кўркам обидаси сифатида қарашга имкон беради. Агарда инсонда бу ички дид-фаросат, гўзалликни англаш, ҳис этиш, тушунишдек неъмат йўқ бўлса, адабиётдек покиза майдонга, сўз салтанатининг олтин қасрига кўзсиз қалб, қалбсиз кўз билан киришдан фойда йўқ.

М.Қўшжонов «Қодирий – эркисизлик қурбони» рисо-ласида улуғ адиб ижодига тегишли илмий-асосли фикр-ларга ҳам, нисбатан енгил, сиёсий муҳитга мосланган қарашларга ҳам тўхталади. Муаллиф янгича тафаккур шароитига мослаша туриб, бадиий адабиётдаги сиёсий ғоябозликни, андозабозликни, лафзсизлик ва ҳар томон-га оғишларни қоралайди. «Ҳар хил давр талаби билан ҳақиқатни турлича талқин қилавериш тарихийликка хи-лоф ишдир». Олимнинг бу гапи ҳақиқат ва адолат танта-наси истагидан келиб чиқади. Китобда нафақат Абдулла Қодирий, балки Фитрат ва Чўлпон масаласига ҳам диққат қилинади. Муҳим гап шуки, муаллиф кўпинча адабиёт-шуносликдаги Қодирий, Чўлпон ва Фитрат билан боғлиқ адолатсизликлар, бўҳтон ва туҳматларни муайян олим-лар исм-фамилиясини келтириш орқали исботлашга ури-нади; фактлар беради. Бундай илмий талқинни, мавжуд фактларга муносабатдаги дадилликни қандайдир чиркин ғаразгўйлик, кимнингдир шахсини ерга уриш ёки исм-фа-милиясини булғаш маъносида тушунмаслик керак. Балки ранг-баранг фикрлар айтиш мумкин бўлган шароит учун, ўзаро баҳс-мунозарага, ҳатто ҳақиқат сиёқида кўринган саробни тавсифлашга имкон туғилган муҳит учун шукро-налар айтмоқ лозим. Агарда муҳитнинг, илм-фандаги сўз эркинлигининг тантанаси бўлмаганда эди, М.Қўшжонов-нинг айни китоби типидagi асарлар ҳам, шунингдек, ай-нан «Қодирий – эркисизлик қурбони»га жавобан битилган Ҳ.Абдумасатовнинг «Танқидми, тош отиш?» китоби ҳам юзага келмаган бўларди.

«Танқидми, тош отиш?» муаллифи мумкин қадар ўша рисоладаги баҳс-мунозарага уч берадиган ҳар бир гапни таҳлил қилади. Айрим ҳолатларда М.Қўшжонов илмий фаолиятининг объектив баҳоларини беришга интилади.

М.Қўшжонов қарашларини табиати ва илмдаги ўз услубига содиқлига сабаб босиқлик билан баён этган бўлса, Ҳ.Абдусаматов рисоласида шиддат, жангарилик ва баъзан танқид этикасидан ташқарида фикр айтиш ҳолатлари сезилади.

Айрим мисоллар келтирамиз. Ҳ.Абдусаматов бир жойда М.Қўшжоновнинг: «Ҳ.Абдусаматов баъзи ўринларда адибга айб қўйишда 20-30-йилларнинг қораловчиларидан ҳам ўтиб тушди», деган гапини келтириб: «Шунчалик ҳам туҳмат бўладими? Ўғри бўлсанг ҳам, бузуқ бўлсанг ҳам, инсоф билан бўл деган нақл эсимга тушиб кетди» (27-бет), деб ёзади.

«Тўғри, кейинги вақтда М.Қўшжонов замонавийлашиб, дарёнинг бошқа қирғоғига эсон-омон ўтиб олди. Энди бошқа карнай билан жар солмоқда» (42-бет), «Ҳайронмиз танқидчимиз охириги вақтда ҳақиқатни бирёқлама, ҳатто бузиб талқин қилишга уста бўлиб кетяпти» (43-бет), «М.Қўшжонов санъаткор ижодини бирёқлама ёритишга, масаланинг туб моҳиятини бузиб беришга уста бўлиб кетяпти» (44-бет).

«Танқидчимиз Ойбекни иккига бўлиб танқид қилган эди. Бу албатта, ўринсиз, асоссиз эди. Лекин М.Қўшжоновни бу ўринда ҳам иккига ажратиб кўриш ҳақиқатни ойдинлаштиришга катта кўмак берган бўларди. Чунки кечаги М.Қўшжонов билан бугунги М.Қўшжонов бутунлай бошқа-бошқа. Эртага яна бошқача М.Қўшжонов пайдо бўлиб қолиши эҳтимолдан холи эмас» (52-бет).

Қолаверса, янгича муносабатлар, мавжуд воқеликка, босиб ўтилган тарихга қарашлар тубдан ўзгара борган шароитда адабиётшуносларимизда ўзлари ёзиб қўйган асарларига иккинланиш, ҳайрат билан боқиш ҳоллари ҳам зоҳир бўлди. Қодирийшунослик доирасида кечган ушбу мунозарага илм-фандаги табиий ҳодиса сифатида қараш жоиз. Айни чоғда, бундай тортишувлар – Жулқунбой ва Н.Тўрақул, Жулқунбой ва Ғ.Юнус, Қодирий ва С.Ҳусайн – қодирийшуносликдаги мавжуд баҳсларни эсга солади. Шу аснода адабиётшунослик тарихидаги талқинларга

нисбатан ибратли бир фикр туғилади. Агар муҳит, шароит ва муносабатлар ўзгариши билан ёзиб қўйилган илмий асарларда хатолар, камчиликлар, бирёқламаликлар, ғайритабиийликлар мавжуд бўлса, уни энг аввало кўзи тирик иймонли муаллифнинг ўзи ўнглагани, лозим кўрса, тавба-тазарруъ изҳор қилгани, виждони олдида тозариб олгани маъқулдир.

90-йилларнинг фикрий изланиш жараёнида мубоҳислар ўзаро нисбатан аёвсиз, баъзан бир-бирининг ютуқларини тан олиб, баъзан пашшадан фил ясаб, гоҳида субъективизмга берилиб, гоҳо илмий баҳс-мунозара этикаси чегарасидан чиқиб, ўз мулоҳазаларини баён этди.

Илмий рисоалар таҳлилида ҳам матн асосий ўринда туради. Ундан фикрларни кенгайтирувчи, баҳс-мунозарали ёки барча бирдек тасдиқловчи ўринлар бўлиши мумкин. Бадиий матн талқинида эса мазмун-моҳиятдан узоқлашиш, матннинг имманент хусусиятларидан келиб чиқмаслик бирёқламаликлар, субъективизм, сиёсий мафкурага мослашишга олиб келади. Матнни тушуниш ва тушунтириш талқин жараёнидир. Унинг илмий-методологик негизи учун муайян тизимлар, назариялар ишлаб чиқилган. Ўзбек адабиётшунослигида мазкур масала билан қизиқиб, ўз илмий кузатишларида қўллаётган олим Абдуғафур Расулов бу ҳақда ёзади: «Асар матни чегарасидан чиқиш, ёзувчига йўқ ердаги талабларни қўйиш зинҳор мумкин эмас. Бадиий асарларнинг қамрови кенглигидан, маъно миқёсидан четлаб кетиш хатоликларга олиб келади».⁹³ Ҳақиқатан ҳам, воқеликнинг бадиий талқинини илмий тилга кўчиришда, тушуниш, тушунтириш ва ҳис этишда матн моҳиятидан узоқлашиш англашилмовчиликни юзага келтиради.

«Меҳробдан чаён»нинг ёзилганига олтмиш йил тўлган маҳалда «Романнинг машаққатли йўли» номли мақоласи билан чиқиш қилган А.Расулов матн ва талқин орасидаги зиддиятларни, хатолик ва англашилмовчиликларни кўрсатди; қодирийшуносликдаги тадқиқотларга, дарслик ки-

⁹³ Расулов А. Илми ғарибани қумсаб... – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.53.

тобларга мурожаат этди. Хусусан, ижодий метод ва роман моҳияти юзасидан ўринли фикрлар билдирди. Мақолада «Меҳробдан чаён» қаҳрамонларини иложи борича янги талқин қилишга интилди. «Меҳробдан чаён» романининг текстида сермаънолилик, рамз, ишора ниҳоятда кучлидай туюлишини айтди. Ўзигача бўлган талқинлардан қониқ-маслик ва албатта, роман матнидаги ўша сермаъноликни, рамзни, ишорани, жозибани намоён этиш кайфияти сезилди. Бу бир қадам илгарилаш деган гап. Аммо мақола матнида эҳтиёткорлик ҳам сезилади: «Абдулла Қодирий янги даврнинг муносиб кишиси бўлишга интилди. Бошқача айтганда, ёзувчи дунёқарашида, тушунчаларида революцион ўзгаришлар рўй берди» (Шарқ юлдузи. 1989. № 7).

Орадан беш йил ўтиб, мустақиллик даврида олим яна «Меҳробдан чаён» романига мурожаат этади. «Тақдирлар талқини» номли мақоласи «Романининг машаққатли йўли» негизида ёзилган; бойитилган, муҳими, асарга «янги ракурсдан боқиш, янгиланган концепциядан ёндашиш» (А.Расулов таъбири) жараёнида юқорида келтирилган айрим жумлалар таҳрир қилинди. Мақолада олим гоҳ Отабек билан Анвар салоҳиятига, гоҳ Анвар билан Раъно ҳамда Насим дўстлигига, руҳий яқинлигига, баъзан Солиҳ маҳдум ва унинг мактабидан чиққан ўзбек адабиётидаги хасисларга, зиёлилар образининг қиёси ва баъзан «онҳазратнинг отган ўқлари» бўлмиш Гулшаннинг «жонли одам, тирик инсон» эканига диққатини қаратар экан, имкони борича янги тафаккур мезонлари асосида иш кўради. Адабиётнинг чинакам инсоншунослик эканини таъкидлаб боради. Ва, энг муҳими, ўрни келганда ота-боболаримизнинг диний-этиқодий қадриятлари негизини ҳам назардан қочирмайди. «Меҳробдан чаён» – санъат асари. Лекин афсуски, баъзи китобхонлар, кўпроқ ёшлар роман моҳиятига сингдириб юборилган эзгу гоҳ – дўстликнинг улуғланишига ишонмайдилар, уни афсона деб биладилар. Юз-юз эллик йилдирки биз узоқ асрлар мобайнида қон-қонимизга сингдирилган муқаддас туйғу, тушунчаларни бой бериб келяпмиз. Мусулмон мафқураси пайдо бўлибдики, дўстлик, иймон, одиллик,

ҳалоллик улуғланади. Пайғамбарнинг саҳобаларидан бири дўсти содиқ (Абу Бакр), иккинчиси одиллик (Умари одил) тимсолига айланиб кетган. Мусулмончиликда иймонлилик дейилганда содиқлик, одиллик, ҳалоллик, шафқатлилик англашилган, Абдулла Қодирий романида дўсти содиқлик асосий йўналиш сифатида тасвирланади».⁹⁴

Абдулла Қодирий романларига бундай янгича ёндашув, талқин ва таҳлиллар жамиятдаги туб ўзгариш – мустақилликдан, истиқлол давридаги ижод эркинлигидан, тозаришлардан дарак беради.

Мустақиллик даври қодирийшунослигида «Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси» (Университет, 1994) мажмуаси, Илҳом Ғаниевнинг «Рухий гўзаллик қисмати» (Бухоро, 1994), профессор Умарали Норматовнинг «Қодирий боғи» (Ёзувчи, 1995), «Ўткан кунлар» ҳайрати» (Ўқитувчи, 1996), «Қодирий мўъжизаси» (Ўзбекистон, 2010), профессор Собир Мирвалиевнинг «Абдулла Қодирий» (Фан, 2004), Шеркон Қодирийнинг «37-хонадон» (Davr press, 2011) каби китобларида Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига янгича ёндашиш яққол сезилади.

Жадидчилик, миллий уйғониш даври ижодкорларига муносабат тубдан ўзгарган, уларнинг адабий меросини қайта идрок этиш, янгидан баҳолаш ва янгича талқин қилиш жараёнлари бошланган мустақилликнинг илк йилларида профессор Умарали Норматов Абдулла Қодирий ижодини жиддий суратда қайта холис илмий назардан ўтказди. Адиб ижод оламининг, ҳаёт йўлининг турли қирраларини янгича идрок асосида намоён этадиган ўнлаб мақолалар ёзди; уларнинг жамланишидан юқорида тилга олинган китоблар юзага келди.

«Қодирий боғи» китобининг «Адиб қисмати» қисмида У.Норматов ёзувчининг ҳаёти ва ижодига тегишли манбаларни, архив ҳужжатларини, илмий тадқиқотлар ҳамда биографик маълумотларни қайта назардан ўтказди. Абдулла Қодирий дунёсини ҳам талантли ижодкор, ҳам ўз

⁹⁴ Расулов А. Тақдирлар талқини: Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси. – Тошкент: Университет, 1994. – Б.94.

замонасининг кишиси сифатидаги хусусиятларини теран тушунади. Адиб дунёқараши шаклланган муҳит об-ҳаво-си ҳароратига, таълим-тарбия масканларининг савиясига тўғри ташхис қўяди; бир қанча чигал масалаларга ойдинлик киритади. Олим муайян проблема устида фикр юритар экан, бир қирғоқни ташлаб, иккинчи қирғоқни забт этиб «замона қаҳрамони»га айланишни хуш кўрмайди. Балки ўз талқинларида ижод психологиясига, инсон табиатига хос барча хусусият ва майлларни инобатга олади.

У.Норматов Абдулла Қодирийнинг динга ва диндорларга муносабатини тушунтирар экан, маълум бир вақтлар оралиғида давр оқимидаги ижодкорга, сўнгра ўз ички бутунлигига қайтган шахс сиймосига урғу беради. Бир неча асарларида диндорлар образининг бадиий талқинида Абдулла Қодирий ниҳоятда холисликка боради. «Умуман, 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа холис муносабатда бўлган бошқа бирорта асарни, руҳонийларнинг бунақа самимий, ҳаётий образларини кўрмаймиз». Шубҳасиз, бу ўринда У.Норматов мулла Обидни ҳам назарда тутди. Қолаверса, китобдаги «Обид кетмон» ҳақиқати» мақоласида айни асар хусусидаги «паст-баланд гаплар»га барҳам бериш ниятида уни янгича тушунтиради. Обид кетмон образининг адабиётимиздаги «ноёб ҳодиса» эканига бизни ишонтиради. Илгариги қодирийшунослар тадқиқотларида учрамайдиган Обид кетмон образининг янги қирраларини ўртага ташлайди; покдомон, ҳалол, ҳақиқатгўй, иймонли бир инсоннинг теварак-атрофидаги «одамча»лардан ҳар жиҳатдан фарқланишини кўрсатади. «Обид кетмон»га ўз вақтида танқидчилар бежиз турли айблар тақашмаган, ахир. Яъни У.Норматов ёзади: «Шунинг учун ҳам динга, руҳонийларга нафрат руҳида тарбияланган ўша давр танқидчилиги бундай талқинни асло ҳазм қилолмайди; ёзувчи диннинг синфий «эксплуататор характери ни очишга уринмайди», «диннинг моҳиятини фош этишга уринмаган», повестда руҳонийларни синфий душман сифатида фош этиш эмас, «уларга муҳаббат, улар ҳам одам-ку» деган ачиниш туйғуси бор, «бу динни фош қилиш эмас, бал-

ки динга ва руҳонийларга ёрдам қилишдир» дея муаллиф шаънига таъна-дашном ёғдиради, дағдаға қилади...».⁹⁵

Дунё адабиётшунослигида «Гёте эстетикаси», «Л.Н.Толстой эстетикаси» ёки «Ф.М.Достоевский эстетикаси» сингари тушунча ва таъбирлар мавжуд. Зеро, муайян адиб ижодий дунёқарашидаги нафосатни, эстетик принципларни тадқиқ этишда жаҳон адабиётшунослигида адабий-илмий мактаблар бор. Шу жиҳат ўзбек адабиётшунослигида ҳам ўз ифодасини топиши лозим. Ушбу масала қодирийшуносликда «Адиб эстетикаси» тарзида қўйилди. У.Норматовнинг бу йўсиндаги талқинларида ҳам герменевтик тафаккур нафаси сезилади. Олим адибнинг адабий-назарий қарашларини талқин этиб, адиб эстетикасидаги, «адиб адабий-танқидий қарашларидаги бош гап – реализм масаласидир», «ҳақиқат, ҳаёт, ҳақиқатга садоқат – ёзувчининг ижодидаги бош шиордир...» деган хулосаларга келади.

Олим илгариги талқинлардан фарқли ўлароқ, «Ўткан кунлар» негизда «истиқлол қайғуси»ни кўради; асарга янги назар билан қарайди. «Ўткан кунлар» романида тасвир этилган социал муҳитнинг иккинчи – муҳим бир қиррасига урғу беради. Табиийки, шу ғоянинг илдизлари Абдулла Қодирий шуурида, асл маслагиде мавжуд эди. Умарали Норматов айни «истиқлол қайғуси», «мустамлака балосидан халққа сабоқ бериш» тезисини илгари сурганда бежиз оташин эркпарвар шоир Чўлпонни эсламайди. Шунингдек, Абдурауф Фитратнинг «Туркистонда руслар» мақоласидан иқтибослар келтиради. «Ўткан кунлар» романи ёзилган муҳитдаги психологик ҳолат, ижтимоий-сиёсий воқелик нақадар мураккаб бўлганини таъкидлайди. Бундай мураккабликларни қонга ботирилган Туркистон мухториятини ўз кўзи билан кўрган Абдулла Қодирийдек сиймоларгина соддалаштириб англаши мумкин эди. Юсуфбек ҳожининг огоҳликка даъватларида шу мазмун яширин.

«Ўткан кунлар» романининг маъно-мундарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий муаммолар

⁹⁵ Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – Б.36.

кўтарилган. Улар ичида, менимча, энг муҳими юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир». У.Норматов бу фикр исботи учун старли далил келтиради. Бироқ мазкур тарихий романда тарихий воқеа-ҳодисалар тасвирдан кўра оилавий-маиший саҳна тасвири катта қисмни ташкил этади. Романнинг иккинчи бўлимида (17 та фаслда) умуман тарих саҳнаси йўқ, балки ишқий-маиший саргузаштлар тасвири келади. 23 фаслни ўз ичига олган биринчи бўлимда олти боб, 17 фаслни қамраб олган учинчи бўлимда уч фасл тарихга тегишли. Аммо баъзан бошқа ўринларда (масалан, «Хон қизига лойиқ бир йигит» фасли) ҳам социал масалаларга муносабат кўринади. Бадий асар талқинида эстетик ҳодисани ҳис қилиш, ҳис қилинган жозибани, нафосатни ўзидаги мавжуд билимлар доирасида баён этиш муҳим аҳамият касб этади. Талқин талқинчи дунёқарашидаги жуда кўп омиллар билан боғлиқ ҳодиса. Кейинги пайтдаги Абдулла Қодирий романларининг турлича талқини илмий талқин табиатига хос яна бир аҳамиятли хусусиятни юзага чиқарди.

Айни бир асарни *ёш эътибори* ила каттагина фарққа эга бўлган икки олим, адабиётшунос икки йўсинда талқин қилиши мумкин.

У.Норматов «Ўткан кунлар»нинг янгича талқинида социал муҳитни янгича кузатса, адабиётшунос Муртазо Қаршибой роман негизида «Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» ни кўради. «Ишқ – адабий эҳтиёж, абадий мавзу»лигини таъкидлаган М.Қаршибой «Ўткан кунлар»да ишқий изтироблар теран тасвир этилганини бир-бир тушунтиради. Роман ичидан яшил ип бўлиб ўтадиган асосий сюжет воқеаси Отабек ва Кумушнинг ишқи. Композиция ҳам шу асосга қурилган. Бу икки покиза қалб орасидаги муҳаббатни М.Қаршибой илоҳий ишққа яқинлаштириб қўяди ва баъзан фикри исботи учун ислом динидан илмий асослар келтиради. Хулосани эса, «Худди шундай, «Ўткан кунлар» ҳам «бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» ҳақидаги ғуссали рўмондир», тарзида беради (Ватан. 1992 йил 28 октябрь).

Айнан бир адабий-эстетик воқеликнинг, аниқроғи, бадиий образнинг нисбатан икки хил талқинига яна бир мисол. «Меҳробдан чаён» романидаги Солиҳ махдум образи янгича баҳоланаётган, «янгича ижтимоий-иқтисодий концепциялар илгари сурилаётган шароитда баҳс объектига айланди. Адабиётшунос Азим Раҳимов «Солиҳ махдумда нима гуноҳ?» номли мақоласида (ЎзАС. 1990 йил 3 август) кўпроқ Солиҳ махдумдан фазилат излайди. Унинг илгаригиларга нисбатан янгиланган, самимиятга яқин талқинини беришни истайди. Солиҳ махдумни бундай «реабилитация қилиш» адабиётшунос Муртазо Қаршибойга маъқул келмайди ва «Солиҳ махдум фариштами?» мақоласи билан чиқади (ЎзАС. 1990 йил 2 ноябрь). Адабиётшунослик «муқим таянч нуқтаси – концепцияси»ни йўқотганини таъкидлаган муаллиф ўз қарашларида, романдаги инсон табиати, инсон қисматини янгича талқин этишда ўзи учун ислом дини асосларини илмий концепция даражасига кўтариб олади. Шу боис «Ҳаё – иймондандир», «Тангри наздида бандаларнинг энг яхшиси ўз аҳли-аёлига фойдаси кўп тегадиган кишидир», «Бир гуноҳ ишни кўрсаларинг, қўлларинг билан қарши бўлинглар. Қўлларинг билан қарши бўлолмасаларинг, тилларинг билан қарши бўлинглар. Мабодо тилларинг билан қарши бўлолмасаларинг, дилларинг билан қарши бўлиб туринглар. Аммо бу иймонларинг заифлигидан далолат беради» каби ҳадислар асосида ўз қарашларини исботлашга уринади. А.Раҳимов Солиҳ махдумни иложи борича зиёли, фазилатли қилиб талқин этишга интилса, М.Қаршибой кўпроқ иккинчи қирғоққа ўзини олади. Баъзан ислом шариятида жуда катта гуноҳ бўлиб тақаладиган, Абдулла Қодирийнинг ўзи қўллашдан андиша қилган айрим таъбирларни Солиҳ махдумга нисбатан шафқатсизларча ишлатиб юборади. «Агар Солиҳ махдум образининг бадиий мантигидан келиб чиқиб фикр юритсак, махдумнинг сал иймонсизроқ, иккиюзламачироқ ва мунофиқроқ эканини кўрамиз». Яна бир ўринда тўғридан-тўғри Солиҳ махдумни «иймонсиз одам» дея тавсифлайди. Ҳолбуки, шаҳодат калимасини айтган, Аллоҳ буюрган фарз ибодатларни адо этиб юрган,

аммо табиатида қусурли бўлган бир мусулмонга нисбатан бу сўз бирикмасини қўллаш тўғри бўлмаса керак. Ҳатто М.Қаршибой «Солиҳ маҳдум фариштамас, шайтон!» деган фикрни айтади. Солиҳ маҳдум портрети чизгисидаги «сий-рак мўй», «истараси иссиқ», «оқ тан» бўлганига бошқача маъно беради. Мақоланинг шу нуқтасига диққатни қаратган адабиётшунос А.Расулов ёзади: «Муртазонинг асосий қарашини тасдиқлаган ҳолда, мақоладаги битта нуқтага – «Солиҳ маҳдумнинг мадрасадаги кирдикорлари» хусусидаги фикрига тамоман қўшилмайман».⁹⁶

Илгари ўта хасис, зиқна тип ўлароқ талқин этилган Солиҳ маҳдумнинг бир йўла оппоқ – серфазилат зиёли тўнини кийиши ҳам ёки янги шароитда иймонсиз, мунофиқроқ, шайтон, ҳаёсиз сингари сифатлар билан тавсифланиши ҳам айни образнинг бутун жозибасини, эстетик қийматини очиб бера олмайди. Қолаверса, «Меҳробдан чаён» романидаги энг ёрқин, табиий, серқирра ва реалистик образ бўлгани учун ҳам Солиҳ маҳдумнинг кимлиги устидаги мулоҳаза-мунозаралар давом этаверади.

Муайян эстетик ҳодисанинг турлича талқини учун манба бўла олиши айни асарнинг бадиий қувватини кўрсатади. Бунга шубҳа йўқ. Таъкидлаш жоиз бўлган яна бир фикр шуки, ҳар бир адабиётшунос ўз билими, дунёқараши, ҳаётий тажрибаси, ўз имконияти, иймон-этиқоди доирасида фикр айтади. Ўзи англаган, ҳис этган ҳақиқатнинг қайсидир қиррасини тушунтиради. Шунингдек, эстетик ҳодисани тушуниш ва тушунтиришда интерпретаторнинг табиати, психик темпераменти ҳамда ёши қайсидир маънода роль ўйнайди.

«Қуш тилини қуш билади» деганларидек, Абдулла Қодирий қаламининг жозибасини, тасвирларидаги психологик ҳолатларнинг айрим қирраларини очиб берган асар сифатида Хайриддин Султоновнинг «Шоирона, дарвешона бир маъно» мақоласини кўрсатиш мумкин. Бунда зерикарли, бадиий асар вужудига бегона назарий гапларнинг қу-

⁹⁶ Расулов А. Тақдирлар талқини: Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси. – Тошкент: Университет, 1994. – Б.84.

руқ такрори йўқ. «Қодирийнинг маҳорат сирлари ҳақида» фикр юритар экан, Анвар билан Раънонинг муносабатларидан, Тойир аканинг хароба кулбасидан, Шариф, Раҳим ва Қобулбойларнинг қатъиятидан ва айниқса, баъзида «ўз қусурлари устидан ўзи ҳам кулишга қодир одам» – Солиҳ махдумнинг «табиатидаги ўзига хос жозибасидан сўз очади. Бошқача айтганда, реалистик роман жозибасини, биз ташналик ила талабида бўлган эстетик нуқтаи назардан ишонарли талқин этади. «Унинг (Солиҳ махдумнинг – Б.К.) қилиқларини кузатганингиз сари завқингиз ошиб бораверади, бироқ мийиғингиздаги табассум ҳеч вақт заҳарханда ёки ёвуз нафратга айланиб кетмайди. Беихтиёр ич-ичингиздан: «Э, буям худонинг бандаси-да» деган хаёл кечади. Чинакам санъаткорга хос жозибанинг қудрати ана шундай бўлади» (ЎзАС. 1991 йил 1 июнь).

Х.Султоновнинг бундай нозик, нафис талқинлари ёрдамида адабиётчилар баҳсидаги қандайдир мавҳумлик ёки бир ёқламаликларни аниқлаштириб олиш мумкин, албатта.

«Адабиёт» сўзи «адаб»нинг кўплигидир. Сўз санъатининг ушбу алифбосини барча яхши билади. Азал-азалдан адабиёт одоб-ахлоқнинг такомилга, комил инсон маънавий қиёфасининг юксалишига хизмат этган. Гарчанд кейинги йилларда бадий адабиётнинг тарбиявий хусусиятига кам эътибор берилётган бўлса-да, бу омилни сўз санъати негизидан ташқарида кўриш мумкин эмас. Эҳтимол, қандайдир асарларни тилга олиб, «бундаги воқеалар ибрати ёки қаҳрамонлар ҳаёти ўқувчида ҳаётга муҳаббат уйғотади» тарзидаги стереотиплардан холос бўлган ҳолда, бадий адабиётнинг инсон руҳияти ва кайфиятини мавжуд бошқа реалликларга ҳам мослаштириши мумкинлиги вазифасини инобатга олмоқ жоиздир. Масалан, инсоннинг ўлимга муносабати. Ўлим ҳар қандай тирик махлуқ, жонли инсон бошига эртами-кечми келиб қўнадиган ҳодиса. Дунё яралгандан бери, Одам Ато ва Момо Ҳаво яралгандан буён ўлимдан ҳеч ким қочиб қутулган эмас. Зотан, инсоннинг бу ўткинчи дунёни бир кунмас-бир кун тарк

этиб кетишига табиий кайфиятни, муносабатни, эҳтимол, адабиёт шакллантирмоғи лозимдир. Шахсан мен француз ёзувчиси Альбер Камюнинг «Бегона» асарини мутолаа қилганда ва айниқса, шарқ тасаввуф адабиётини ўқиганда, хусусан, Аҳмад Яссавий ҳикматлари мағзини чаққанда адабиётнинг «ҳаётга муҳаббат уйғотади» тарзидаги тарбиявий қийматидан ташқари «ўлимга кўникма ҳосил қилиш» тарзидаги хизмати борлигини ҳам ҳис этганман. Инчунун, бу алоҳида мавзу. Бу ўринда қодирийшуносликка алоқадорликда тарбиявий аҳамият хусусида сўз очилар экан, дунё илм-фанида адабий-фалсафий талқиннинг этик – одоб-ахлоқ йўналиши ҳам мавжудлигини эслаб ўтиш жоиздир. Ахлоқшунослар бадиий адабиётдаги инсон фазилати ва қусурлари билан боғлиқ ҳодисаларни тадқиқ этади. Масалан, Август Антонович Милтс исмли латиш профессори ўзининг «Виждон» номли мақоласида айна ахлоқий тушунчани адабий-фалсафий негизда тадқиқ этади. Унинг инсон ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини таъкидлайди.⁹⁷

XX аср ўзбек адабиётшунослигидаги ахлоқий талқиннинг айрим намуналари қодирийшунослик тарихида кўзатилади. Абдулла Қодирий қаҳрамонлари табиатидаги юксак ахлоқни, шарқона иззат-икром намунасини дастлаб адабиётшунос Афтондил Эркинов ўзининг «Сукут, сукут...» номли мақоласида (Ёшлик. 1987. № 5) Алишер Навоий қаҳрамонлари билан Отабек ва Анварларни қиёсан тадқиқ этиб, «Анварнинг сукути замирида мардлик, адаблилик, андиша ва ғурур яширинган», «Фарҳод, Анвар ва Отабекнинг сукутлари андиша, адаблиликнинг оқибатидир» каби хулосаларга келган бўлса, кейинчалик иқтидорли адиб Хайридин Султонов айнан адиб романларини соф этик-эстетик нуқтаи назардан талқин қилиб, «Андиша» номли махсус мақола ёзди. Жуда кўп олимлар илғамаган фазилатларни бир фокусга жамлади, маржондек бир ипга тизди. Зотан, Х. Султоновнинг айна мақоласи қодирийшуносликда, айтиш

⁹⁷ Милтс А.А. Совесть: Этическая мысль. – М.: Политическая литература, 1990. – С.274 – 296.

мумкинки, кичик бир воқеа бўлди. Х.Султонов «Андиша» мақоласида шарқона ахлоқ мезонлари асосида Абдулла Қодирий романларига назар ташлайди. Отабек, Анвар, Юсуфбек ҳожи, Кумушбиби ва Раъно сиймоларини бир-бир тадқиқ этади, улар табиатида собит иймонни, «инсон шарафининг гултожи бўлмиш андиша, ор-номус, уят каби муқаддас туйғуларни» кўради.

«Андиша, уят, ор-номус, виждон тушунчалари Қодирий романларининг маънавий устунларидир», дея ёзади муаллиф. Шунингдек, Х.Султонов Абдулла Қодирий романларининг умрбоқийлигини, жозибаторлигини таъминлайдиган баъзи унсурлар хусусида ижодий жараёни англаб, адибнинг бадиий сўзга ўта масъулият ва эҳтиёткорлик билан ёндашганини ҳис этган ҳолда кузатади. Бу кузатишларда жаҳон адабиётининг номдор вакиллари билан қуруқдан-қуруқ, йўлигагина қиёслашнинг ўзи йўқ. Фикрлар ҳам дунёнинг қайсидир бурчагидаги қандайдир бир ажнабий шахсларнинг асарларидан ўринли-ўринсиз қатма-қат кўчирмалар олинмасдан, камёб илмий атамалар атайлаб исроф қилинмасдан ифода этилади. Муҳими, муаллиф бизни ўзининг ноёб топилмаларига романларнинг ўзи орқали, адабий матндаги сирланган нуқталарни очиш воситасида ишонтиради. Ҳайратлантиради.

«Андиша»да «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»даги қаҳрамонлар андишасигина эмас, балки ўша машҳур қаҳрамонлар дунёсига кўчиб ўтган Абдулла Қодирийнинг инсон ва санъаткор сифатидаги юксак маънавияти юзасидан ҳам гоят ўринли мулоҳазалар айтилади.

Х.Султоновнинг бу кузатишлари ва этик талқинларига қўшимча қилиб шунини таъкидлаш жоизки, Абдулла Қодирий бошқа ёзувчилардан ҳам ўша юксак инсоний туйғу қонуниятлари асосида иш кўришни талаб этган эди. Хусусан, «Ёзғувчиларимизга» номли мақоласида адиб қуйидагиларни ёзади: «Аммо шу қалам олишдан илгари бир мунча *андиша* лозимдир; шошмаслик керак. «Шошган қиз эрга ёлчимас» мақолини балки эшитганингиз бордир. Ўн карра ўлчаб, бир мартаба кесмоқ яхши... Сўз сўйлашда ва улардан

жумла тузишда узоқ *андиша* керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб».⁹⁸

Инчунун, андиша туйғуси, «ўн карра ўлчаб, бир марта кесмоқлик» ҳар қандай инсон учун, ҳар қандай қалам соҳиби ва айни пайтда, адабиётшунос-талқинчилар учун ҳам жуда зарурдир.

Шу ўринда қодирийшунослик тарихида адибларимизнинг фикр-мулоҳазалари алоҳида ўрин тутишини айтиб ўтиш лозим.

Талантли ёзувчи Тоҳир Малик «Ибрат мактаби» мақоласида: «Гарчи «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» севги қиссасига ўхшаса-да, унинг замирида Ватан тақдири, Ватан қайғуси ётади» (ЎзАС. 2003 йил, 19 сентябрь) деган фикрларни ёзиб, адиб романлари моҳиятини Ватанга боғлайди.

Ўзбек адабиёти тарихидаги нодир дурдона, чўнг эстетик ҳодиса бўлмиш «Ўткан кунлар» романини гоҳ тарихий-ижтимоий ҳодисаларга боғлаб бир қирғоққа, гоҳ ишқ-муҳаббат чизиғига урғу бериб, иккинчи қирғоққа олиб кетиб қолишлар илмий талқинда ўзини оқламайдиган воқеликдир. Герменевтик тафаккур табиатига хос муҳим хусусият бадиий матн моҳиятига муносиб, мувофиқ холис илмий талқинлар ёзишдир. Бу илмий фикр ифодасида муайян тизимга, маълум бир метод ва методологияга, мантиқ измига таяниш талқиннинг нақадар илмий ва ишонарли бўлганини кўрсатади.

Умуман олганда, янгича тафаккур, янгича талқинларга янги давр имкониятининг маҳсули тарзида қараш лозим. Бироқ занжирланган филнинг занжири бўшатиладигандан кейин ҳам қозиқ теграсида тўхтовсиз айланиб турганига монанд ҳолатни, яъни айрим эски фикрли адабиётчилар ҳали ҳам бир жойда айланаётганини ҳазм қилиш қийин.

Баъзан эстетик воқелик ҳис этилмасдан бадиий асар қаҳрамонларини гуруҳлаш, туркумлаш кўзга ташланиб қолади. Гоҳ ёзувчини алқаб, қаҳрамонни қоралаб, гоҳ санъатнинг мумтоз қоидаларини топтаб, қайсидир қаҳрамон-

⁹⁸ Қодирий А. Ёзувчиларимизга. Кичик асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1969. – Б.186 – 187.

ларни оқлаб қалам сурилади. Яқин кечмишда муайян метин назарий қолипга айланган анъанавий «ижобий» ва «салбий» сифатларни қўллашга бир оз истиҳола қилган ҳолда, уларнинг синонимларига мурожаат этиб, эскича фикр, эскича талқинлар доирасида тентирашлар сезилади. Ҳолбуки, санъат образли воқелик, рамзлар тилидир. «Унутилган тил»ни (Э.Фромм таъбири) қайта идрок этиш янгича тафаккур учун улкан имконият ҳисобланади.

Бадиий асар қаҳрамонларини қоралаш-оқлаш йўналиши «рамзлар тили»ни жўнлаштиради, камалакдек сержило санъатнинг юксак мартасини пасайтиради.

Табиийки, ҳар талқинчининг ўз эстетик диди, назарий билими, таянч дунёқараши бўлади. Талқинда умумназарий, ижтимоий-сиёсий омиллардан ташқари, адабиётшунос-талқинчининг индивидуал назари ҳам, шахсияти ва ҳатто баъзан жинсияти ҳам муҳим саналади.

Фикрий хилма-хиллик юзага келган муҳитда бадиий асарларни янгича талқинига эътибор кучаяди. Ҳатто адабиёт тарихида аниқ, реал илмий талқини, асар гоёсига, умумпафосига муносиб таҳлили мавжуд ҳолатларда ҳам гоҳида, гарчи бир оз сунъийроқ туюлса-да, бошқача фикр айтиш истаги пайдо бўлади. Бу истак меваси эҳтимол қандайдир эътирозга, баҳс-мунозарага ёки қўллаб-қувватлашлар ва «воқелик чегараларига ҳужум» (Фахриёр таъбири) эканини уқтиришга сабаб бўлиши ҳам мумкин. Шу маънода Абдулла Қодирий ижоди юзасидан янгидан-янги талқинларни, уларнинг тасдиқланиши ёки инкор этилишини, улар устида баҳс-мунозаралар бўлишини илмдаги табиий ҳол ўрнида қабул этмоқ жоиз. Зотан, адиб ижод боғидаги оғочларнинг илдизлари бақувват, мевалари тотлидир. Бу улуг сўз неъматидан баҳрамандлик қалбга ширин безовталиқ олиб киради. Бу безовталиқ муайян фикр либосини кийгунча, фикр аниқ шакл ва моҳият касб этгунча йиллар ўтади, ўйлашнинг адоғи кўринмайди, поэтик маъно чегараларига етиб борилмайди. Абдулла Қодирийнинг эстетик, руҳий дунёсига муносиб талқин ёзиш истаги кўнгилни тарк этмайди.

* * *

Ўзбек адабиёти, умуман, жаҳон адабиёти тарихи кузатилганда бир ҳақиқат аён бўлади: ёзувчи-шоир асосан ўз дунёсини, ўз ҳис-туйғуларини китобхонга маънавий озуқа – мулк сифатида тақдим этади.

Назаримда, Абдулла Қодирий романларининг умрбоқийлик асосларини, энг аввало, адиб шахсиятидан, дунёқарашини шакллантирган заминдан, адабиётдаги абадий мавзуларни маромига етказиб тасвирлашидан, сўзнинг руҳиятга таъсиридан ва шу сингари кўзга кўриниб-кўринмай турган ҳамда ҳисга таъсир этиб-этмай турган қатор унсурлардан излаш керак.

Муҳаббат – адабиётнинг абадий мавзуси.

Бу хусусда жамики ижодкорлар қалам тебратган. Адабиёт тарихида бу мавзунини четлаб ўтган ёзувчи, шоир ёки драматургни топиш амри маҳол. Абдулла Қодирий романларида инсон қалбининг энг ноёб жавҳари бўлмиш айна туйғу покиза либосларга бурканади.

Отабекнинг Кумушга муҳаббати, Зиё шоҳичи таъбири билан айтганда, «бир ишқ, ҳам чин бир ишқ» эди, шубҳасиз. Кумушнинг «Сиз ўшамми?» деган мажзуб саволи, кутилмаган бахтнинг нафаси қизлар дунёсини ўз оғушига олди; уларни мафтун этди. Романдаги муҳаббат фожиаси тасвирланган саҳифаларни ўқиган йигиту қизлар баробар ҳўнг-ҳўнг йиғлайдилар: ҳар эслаганларида чуқур хўрсиниб, хомуш тортадилар. Инчунун Отабек ва Кумуш муҳаббатида илоҳий бир робита ҳам бор эдиким, уларнинг муҳаббати кейинги йилларда ишқи илоҳий ўлароқ талқин этилиши ҳам шундан.

Нима бўлганда ҳам, Абдулла Қодирий романларида ошиқлар қалбининг садолари юксак бир оҳангга гараннум этилгандир. Модомики, бадий адабиётда марказий ўринни инсон эгаллар экан, унинг ҳис-туйғулари, руҳи, умр мазмуни, ҳаёт ва ўлимга қарашлари ифода этилар экан, тақдир ёки тақдири азал деган бир жумбоқ ҳам адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси бўлиб қолаверади.

Тақдир...

Ислом арконида тақдир иймон шартларидан бири ҳисобланади.

«Оламда ҳар бир бўладиган нарсаларни ва қилинадиган ишларни Аллоҳ таолонинг азалда тайин ва муқаррар қилиб қўймоқлигидир». Аҳмад Ходий Мақсудийнинг «Ибодати исломия» асарида тақдирга ана шундай таъриф берилади (– Тошкент: Меҳнат, 1991. 18 – 19-бет). Зотан, ислом дини эътиқоди асосида шаклланган шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, ўзбек классик адабиёти тарихида тақдирга тан бериш мотивлари кўп учрайди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур:

*Неким тақдир бўлса, ул булур таҳқиқ билгайсиз,
Эрур жанги жадал, ранжу риёзат барча беҳуда,*

деса, шоҳ Машраб:

*Балх шаҳрида қонимни тўкар эмиш Маҳмудхон,
Тақдири азал бўлса, найлай нага бермай экон,*

дея ожизлигини тан олади.

Биз кўп ҳолларда «Ўткан кунлар»ни мутолаа қилганда, нима учун Отабек Марғилондан уйланади, нега икки марта уйланади, нима сабабдан Кумуш ўлди, Зайнаб жинни бўлди деган саволларни хаёлдан ўтказамиз.

Аслида роман жиддий кузатилса, адиб ўрни-ўрни билан барча жумбоқларни тақдир ҳукмига боғлаб ўтганлиги яққол кўринади.

«Ўткан кунлар»нинг дастлабки саҳифаларидаги суҳбатдаёқ Ҳасанали Отабекнинг уйланиши хусусида шундай бир изоҳни сўзлайди: «Бек учун бир неча жойларга қиз айтдирмак исталинган бўлса ҳам, аввал тақдир битмаганлик, ундан кейин бекнинг уйланишка бўлгон қаршиликларидан шу кунгача тўй қила олмай келамиз. Улуғ хўжамизнинг қатъий ниятлари бу сафардан қайтгач, бекни уйландиришдир».⁹⁹

⁹⁹ Абдулла Қодирий. Руманлар. Ўткан кунлар, Меҳробдан чаён. – Тошкент: Ф.Фулум, 1992. – Б.11 (Кейинги кучирмаларда саҳифа рақами кўрсатилади).

Бошқа бир саҳифага назар соламиз.

Отабекнинг ишқидан хабар топган Ҳасанали Зиё шоҳичиникига маслаҳатга келади, сўнгра биргалашиб Мирзакарим қутидорнинг уйига совчи бўлиб борадилар. Қутидорнинг бўлажак жавобидан жиндай хавотирга тушган Ҳасанали: «Тақдир битган бўлсин-да», – дейди. Зиё шоҳичи эса: «Иншоаллоҳ битар, шундоғ йигитни куявликка қабул қилмаган бир кишини биз одамға санамаймиз», – деган гапни айтади (35-бет).

Орада ҳол-аҳвол сўровлар, дастурхонга мулозамат бўлиб, сўнгра «сўз ўнқови» келганда Зиё шоҳичи мақсадга кўчади: «...Шариат ишига шарм йўқ дейдилар ўртоқ, агарчи сиз билан менга бир мунча оғирроқ бўлса ҳам, яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир куни тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифа (покиза қиз)га рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ ҳам чин бир ишқ туғуладир...» (36-бет).

Бундаги «тақдир шамоли» бирикмаси романнинг бутун воқеа-ҳодисалари-ю қаҳрамонларини ўзаро мустаҳкам жипслаштиргувчи ўзак воситага ўхшаб кўринади.

Роман айнан шу «тақдир шамоли»нинг тафсилотлари-ю тавсифлари ва тасвирлари йўлида дунёга келади. Зотан...

Агар «тақдир шамоли» бўлмаганда, Отабек Кумушга рўбарў келмас эди...

Агар «тақдир шамоли» юрмаганда, Отабек Кумушга уйланмас эди...

Агар «тақдир шамоли» елмаганда, Марғилон билан Тошкент орасидаги ширин ва аччиқ саргузаштлару Ўзбек ойимнинг орзу-ҳавас йўлидаги ўжарликлари юз бермас эди...

Агар «тақдир шамоли» эсмаганда, Кумуш билан Зайнаб кундош ҳам бўлмас эди...

Агар «тақдир шамоли» ... Ҳаяжонга жилов солиб, совчилар суҳбатига қайтайлик.

Бу нозик масала Мирзакарим қутидорни бироз ўйга толдиради, Офтоб ойимни мутлақ эсанкиратиб қўяди. Ўзининг

яккаю ёлғиз дилбандидан айрилиб, жудолик азобига тоқат қилолмаслигини сўйлаганда: «Сўзларинг тўғри, хотин, – дейди ўйланиб Қутидор, – лекин тақдир битганидами, нима бўлса ҳам, бу йигитка қарши кўнглим жизиллаб турадир...» (37-бет).

Хуллас, тақдир икки ёш кўнгилнинг озода висоли тарзида битилган эди. Воқеалар ривожига юз тутади. Бир ўринда Отабек туҳматга қолиб, Ўтаббой қушбеги томонидан сўровга олинади:

«–Ўзингиз тошкандлик бўлатуриб, нима мажбурият остида Марғилондан уйландингиз? ...Жавоб берингиз?

– Тақдир, тақсир» (60-бет).

Бошқа сўзга, ўзгача жавобга ўрин йўқ. Юсуфбек ҳожидек комил мусулмон кишининг тарбиясини олган Отабеккина турли важларни кўрсатиб, билжираб ўтирмасдан шундай қисқа, лўнда, мантиқли ва аниқ жавоб бериши мумкин эди.

Романнинг иккинчи бўлимида «Кумушнинг сўз ўйини» деган фасл бор.

Кумуш Тошкентга келганидан кейин бўлиб ўтган можароларни, унга аралашган кишилар ва улар йўлига кимлар тўсиқ бўлганини рамзий бир суратда Зайнабга сўйлаб беради. Отабекнинг қувланишига, аразлашувларига Ҳомид сабабчи эканини айтади ва хулосалаб Кумуш:

«– У ҳам эмас, бу ҳам эмас, – деди, – ҳаммаси Худонинг тақдири.

Отабек:

– Ана энди тўғри айтдингиз.

Кумуш:

– Икки ўртада дум қидириб қулоқдан ҳам ажралғон пуқуқ ойимнинг ҳоли ҳам Худонинг тақдири!» (265-бет).

Бу охириги сўз бевосита Зайнаб ҳаётига тегишли эди, бироқ Зайнаб уни тузукроқ илғай олмай қолади. Суҳбат мавзуси бошқа ёққа бурилади, Отабек кулимсирайди.

Абдулла Қодирий қаҳрамонлари табиий равишда тақдири азал ҳукми остида ҳаракат қиладилар. Баъзи ўринларда адиб ўз қаламининг ожизлигини тан олиши ҳам шундан бўлса ажабмас.

Ёзувчи қаҳрамонларини судрамайди, мажбурламайди, улар якунга ўз табиатлари мантиғига кўра табиий борадилар. Шу жумладан ўлим остонасига ҳам.

Агар шундай бўлмаганда эди, тақдири азал ҳукмидан қочиб қутулолмаган Кумушбибининг жасади устида ёзувчининг ўзи юм-юм йиғламаган бўлур эди.

Айни тақдир тушунчаси билан боғлиқ ўринларни адабнинг «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонлари оламида ҳам кузатиш мумкин.

Солиҳ маҳдум ва Нигор ойим... «Хотинлар маҳдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан гийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар, кейиндан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг маҳдумдек зикна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниб «пешана-да айланай қолу бало» дейишар эдилар» (317-бет).

Кўчирма биз илгари сураётган тезис мафҳумасини тасдиқлаб тушади. Шу боис ортиқча изоҳга берилмасдан кузатувда давом этамиз.

Анварнинг болалиги тасвир этилган саҳифаларга синчиклаб назар соламиз. Опаси Нодира ночорлик оқибатидан уни Солиҳ маҳдум эшигига етаклаб келган бир саҳна. Ёрдам илинжида остона ҳатлаб келган Нодирага Моҳлар ойим шундай илтифот кўрсатади: «Йиғламанг, жувон, йўқлик қурсин, йўқлик. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ. Ҳамма гап тақдири азалдан...» (337-бет).

Табиатан мўмина-муслималиги шундай кўриниб турган ойдин юзли Моҳлар ойимнинг бу сўзларини оддий одабий таскин ёки халқнинг кунлик урфли ҳаётида ихтиёрсиз равишда қўлланадиган жумлалар сифатида қабул этиш ўринсиздир. Чунки Қодирий сўзни танлаб ишлатади.

Анварнинг мирзабоши бўлиб тайинланиши Сафар бўзчи таъбири билан айтганда «Худонинг бериши»дир; Абдураҳмонга омад кулиб боқмаслиги ҳам тақдирнинг иши. Қолаверса, ўз маърузаларида «ҳаммабоп бўлишдан кўра хонбоп» бўлишга интиладиган Абдураҳмонча ўз қисматидан норози кўринади; ўз тақдирига ўзи лаънат ҳам ўқийди.

Роман якунидан бир оз олдинги саҳифаларда тасвирланган Солиҳ маҳдумнинг «хонга падари аруслик» кайфи ила маст юрган; Раънонинг хон совчиларидан хабар топиб, йиғлаб-йиғлаб хушсизланган, Нигор ойимнинг чуқур андишалар гирдобида Анварнинг кўзига тик қарай билмаётган бир ҳолатини эсга олайлик. Шунда Анвар билан Нигор ойим орасида охирги марта шундай сасли ва сассиз суҳбат бўлиб ўтади: «Нега йиғладингиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган кўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди» (458-бет).

Анварнинг гап оҳангида исён йўқ, ризолик, тақдирга тан беришга ўхшаш кайфият бор. Анвар ўзининг Раънодан буткул ажралган ҳисоблайди, қизни шу зайл овунтирмоқ истади: «Сенинг мурассаъ (қимматбаҳо тошлар билан безалган) халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо муншийси (Аллоҳнинг иродаси, тақдири) шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасига қўпол бир нарса келтириб тикди... Табиий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполликни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполликни қабул қилишда қаттиқ энтикдим, бироқ йиғламадим...» (460-бет).

Романдаги жамики кўзлар (ҳатто юқорида сўзларини келтирганимиз «Раънонинг эгаси»нинг кўзлари ҳам) Раънони хон ҳарамида кўрар эдилар. Бечора Нигор ойим: «Тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан...», дея нафасини ичига ютади. Султонали мирзонинг хотини: «Тақдири азал, айланай», деб унга ҳамдард бўлади (464-бет).

Бироқ романдаги «рамз»ли хатдан ва айниқса, «Жасур қиз» фаслидан кейин ҳолат – обстановка буткул ўзгаради. Албатта, бу жараёндаги воқеа-ҳодисалар натижаси ўқувчига маълум.

Романдаги ана шу «бахтли ечим» кимгадир ғайритабиий, кимгадир романтик ва қаҳрамонлар тақдирига адибнинг ўзи ҳукм ўқигандек таассурот бериши ҳам мумкин.

Эътибор берайлик: роман дунё юзини кўрган маҳали «тақдирни қўл билан яратур инсон» дея ҳайқира бошлаган бир адабий авлод ҳам адабиёт майдонига сафланаётган эдиким, баҳарҳол Абдулла Қодирийнинг ечимини ўша авлод овозига жўрлик ўлароқ талқин этиш тўғри бўлмаса керак.

Қолаверса, бадий адабиётнинг – айнан санъат маъносида – даргоҳи кенг; адабиёт ҳаётда бўлган ёки бўлиши мумкин воқеа-ҳодисаларни ҳам, ҳаётда бўлмаган ёки бўлиши мумкинмас нарсаларни ҳам гоҳида қамраб олаверар экан.

Шу маънода Абдулла Қодирий асарларининг қаҳрамонлари тақдирида асосан – аксар ҳолатларда илоҳий бир ҳукм овози жаранглайди; баъзан элас-элас ёзувчининг саси ҳам эшитилгандек бўлади.

* * *

Ўзбек адабиётшунослигидаги адабий-илмий талқинлар ва таҳлиллар доираси кенгаймоқда: жаҳон адабиётшунослигидаги ўткинчи ва етакчи тамойилларга қизиқиш кучайди. Бадий асардан фақат ижтимоий маъно излашдан чарчаганимиз ва бу усулда нафис адабиётни жўнлаштириб қўйишимиз эҳтимоли кучайгани сабабидан йўллар изламоқдамиз. Зотан, айна ҳолат 60-йиллари француз адабий муҳитида ҳам юз берганидан ва натижада уларда психологик, биографик, структурал таҳлиллар кучая борганидан хабардормиз. Бизда ҳам ҳозир шунга яқин бир кайфият бор. Мана саксон йилдирки (1931 йилги Сотти Ҳусайннинг «Ўткан кунлар» китобидан бошлаб), муҳтарам олимларимиз «Ўткан кунлар» юзасидан кўп қимматли фикрлар билдирганлар. Бир томондан қаралса, роман ҳажмидан бир неча бор катталашиб кетган илмий талқинларда гўё ҳамма фикр-мулоҳазалар айтиб бўлингандек кўринади. Аммо боқий ва тирик асар жозибаси уни фақат йиллар ва асрлар суронидан эмас, балки турли-туман танқидлару зарурати бўлмаган олқишлар доирасидан ҳам омон олиб чиқаверади. Шу сабаб унга мурожаат учун асос ҳам топилади.

Ривоят. Набира бобосидан сўрайди:

– Бу ҳаёт нима?

Бобо:

– Азон ила намоз орасидир.

– Бу нима деганингиз, бобожон? Умр шу қадар қисқами?

– Ҳа, шу қадар қисқа, аммо бу азон ва намоз нима эканини биласанми?

Албатта, набира бунинг маъносини билмас эди.

– Азон – бу намозсиз азондир, яъни одам туғилган пайтда қулоғига азон айтилади, бироқ намоз ўқилмайди. Намоз – бу азонсиз намоздир, яъни инсон ўлганда жаноза намози ўқилади, аммо азон айтилмайди. Мен шунини назарда тутдим, тойчоғим!

Ривоят мазмуни шундай ва негадир мен Абдулла Қодирӣнинг «Ўткан кунлар»ини, чексиз замон қаршисида бир неча сонияга ўхшаган инсон умрининг сувратини абадийлаштирган романни шу ривоят ичига жойлангандек кўраман.

Биласизки, «Ўткан кунлар»дан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Қаҳрамонлар сиз билан бир ҳаводан нафас олади, уларнинг юрак уришлари эшитилгандек бўлади: гўё Отабек билан ёнма-ён юрасиз, зиёфатларда бирга ўтирасиз. «Сиз ўшами?» деган ҳаяжонли саволни хотира деворига муҳрлаб қўясиз. Юзларидан нур ёғилиб турган Юсуфбек ҳожининг нурҳикмат ўғитларидан баҳра оласиз. Кумушнинг аччиқ қисматини кўриб, беихтиёр кўзларингиз ёшланади. Зайнабга «бечора» дейсиз, «мажнуна» дейсиз. Хуллас, асардаги салобат ва маҳобат, ёзувчининг ички манералари ва маҳорати сизни ўзига ром этади. Негаки, романда жон бор, тириклик бор, унда «икки эшик ораси»даги умр моҳияти мужассам.

Романда бор-йўғи беш-олти йиллик воқеа-ҳодисалар қаламга олинади, аммо китобхон мутолаа жараёнида ундаги ҳар бир қаҳрамоннинг бутун умрини нисбатан тўла-тўқис ва теран тасаввур қила олади.

«1264 инчи ҳижрия, давлат ойнанинг 17 нчиси, қишқи кунларнинг бири, қуёш ботқан, теваққилдан шом азони эшитиладир...»

Романнинг мазкур муқаддимасига ҳар ким ўзича маъно беради. Бу ўзига хос «бисмиллоҳ» дея изоҳлайди бир ёзув-

чи. Бундаги қиш кунига, қуёш ботишига, шом кирганига диққат қилади яна бир қаламқаш. Униси ҳам, буниси ҳам тўғридир, эҳтимол.

Аммо биз ўша жумладаги азонга эътибор бердик, унга туғилиш, сержозиба қаҳрамонлар учун айтилган илоҳий калималар дея маъно бердик. Шайтонларни қувлаш маросими дея тушундик. Азон – биринчи эшик оstonаси дедик. Эҳтимол, уни энди туғилаётган роман жанри учун янграган илоҳий садо ўлароқ қабул этиш ҳам мумкиндр.

Зотан, бобонинг набирага берган ўғитига кўра, ҳаёт ниҳоятда қисқа – азон ва намоз оралиғидир.

Оралиқ масофа чексизликка нисбатан бир сония, бир сонияга нисбатан чексиздир. Бу оралиқда инсон умри, Отабек, Кумуш, Зайнаб, Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим ва бошқа қаҳрамонлар умрининг моҳияти мужассам. Зотан, бу оралиқда бахт ва бахтсизлик, висол ва айрилиқ, ғам-тишвиш ва сурур ёнма-ёндир.

«Ўткан кунлар»нинг илк саҳифасидан азон овози эшитилса, охириги бетларида Кумушнинг ўлим тўшагида ётган ҳолатининг, азонсиз намоз-жаноза маросимининг тасвири берилади. Дафн маросимида, жанозага «Тошканднинг ҳар бир маҳалласидан деярлик кишилар» қатнашгани айтилади. Шунингдек, роман «Хотима»сида Отабекнинг жангда, ўрис билан бўлган тўқнашувда қаҳрамонлик кўрсатиб ўлгани ҳақида хабар берилади. Отабек шаҳидлар силкига тизилади.

«Юсуфбек ҳожи хатми Қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди».

Роман шу жумлалар билан якун топади.

«Ўткан кунлар» шакл эътибори билан ҳам, мазмун ва моҳият эътибори билан ҳам азон ва намоз оралиғидаги микроламнинг макросувратидир. Бу маҳобатли манзаранинг кичик бир ривоят ичига жойланиши кимгадир сунъий ва ёки жўнлашгандек таассурот бериши мумкин. Начора, турли китоб ва мақолаларда бир неча чала-ярим қайта сўзлаб берилган роман сюжетини такрорлашни истамаганим ва умуман, бадий асарга янгича ёндашувлар юзага келишини орзулаганим учун ўзимча шу юқоридаги «кашфиёт»ни ёздим.

* * *

Адабий замон ва макон тушунчалари бадиий асарнинг поэтик талқини учун муҳим аҳамият касб этади. Адабиётшуносликда «хронотоп» атамаси билан юритиладиган айна тушунчаларнинг қамрови ҳам, бадиий асар қурилмасига, мазмун-моҳиятига оид турли назарий унсурлар билан боғланиш нуқталари ҳам жуда кенг.

Бадиий асар ичкарасида воқеалар юз берадиган, қаҳрамонлар ўзаро тўқнашадиган, учрашадиган адабий макон ва замон чинакам санъаткорлар ижодида поэтик қатор, имманент тизим ҳолатига келган бўлади. Бу ижодкорнинг истезододи, санъаткорлиги, фаҳм-фаросати, услуби, воқеликни «юргизиш» манерасига ҳам дахлдор масала, албатта.

Тарихий-биографик романларда замон ва макон чегаралари танланган тарихий шахс-қаҳрамон ҳаёти солнома-сига кўп жиҳатдан мувофиқ келади. Бу табиий ҳол. Аммо адабиёт оламидаги тарихий асарлар турли асослар устига қурилади.

Абдулла Қодирий роман ёзишга киришар экан, мозийга назар ташлайди. Мозий эса замон ва макон жиҳатдан чексиз ҳамда абстрактдир. Адиб «мозий»га аниқлик киритароқ «яқин ўткан кунлар», «хон замонлари» бирикмаларини илова қилади. Зеро, биринчи ўзбек романи «Ўткан кунлар»нинг номланишида замон-вақт ифодаси мавжуд.

Аслида инсон ақли билан чегараланган замон – вақт эра-лар, асрлар, йиллар, фасллар, ойлар, ҳафталар, кунлар, соатлар... – бутунликни, астрономик қаторни ташкил этади. Ижод ақли тасвираётган воқеа-ҳодисаларининг ишончлилик қувватини ошириш учун шу астрономик вақтдан турли йўсинда ўз дунёқараши, маҳорати, фаҳм-фаросатига қараб фойдаланади. Бошқачароқ айтганда, бадиий асарда замон-вақт физикавий мазмундан адабий-фалсафий моҳиятга кўчади.

Абдулла Қодирий вақтдаги «Ўткан кунлар» мавҳумотини романнинг биринчи сатрларидаёқ парчалайди. Воқсалар саҳнага чиқаётган замон аломатини аниқ битиб қўяди: «1264 инчи ҳижрия, далв ойининг 17 нчиси, қишқи

кунларнинг бири, қуёш ботқан, теварақдан шом азони эшитиладир...».¹⁰⁰ Романнинг бошланиши шундай, айти чоғда, адибнинг асар ичидаги вақтни ифодалаш принциплари ҳам ушбу жумлада мужассам топган.

«Ўткан кунлар»даги давр қамровини белгилаш учун роман охирига назар ташлаймиз. Кумуш ўлган, унинг мозорига «тошдан ўйиб ясалган лавҳа» қўйилган. Ўқиймиз: «... Кумушбиби бинти Мирзакарим Марғилоний тарихи таваллуди 1248 вафоти 1269 ҳижрий, жумад-ул аввал...» (374-бет). Гарчанд Қаноатшо Авлиё отадан Юсуфбек ҳожига мактуб йўллаб, Отабекнинг шаҳидлиги хусусида (роман «Хотима» сида берилишича) ҳижрий 1277 йил кузида хабар берган бўлса-да, «Ўткан кунлар»даги воқеалар ҳижрий 1269 йили яқун топади. Демак, роман ичкарасида тахминан беш-олти йиллик замон бор.

Бу орлиқда 1265, 1267 каби ҳижрий йил саналари қайд этилади. Улар асосан романдаги мактублар охирида берилган. Масалан, Юсуфбек ҳожи Отабекни Тошкентдан ҳам уйлантириш ниятини билдириш учун Қутидорга хат йўллайди; ёзувчи унинг охирига «12 нчи савр (22 апрель – 21 май) ойида 1265 ҳижрияда ёзилди» саналарини қўяди.

Сюжет воқеаларини кульминация ва ечим томон ҳаракатлантираётган ёзувчи ора-орада «бир ойлаб кечикиш», «бир ярим ойлаб вақтни Марғилонда ўтказиш», «орадан икки ойлаб фурсат ўтиб кетди», «ўғлини энди уч ойлаб қўзғалмай қолиши», «беш ойлаб Оқ масжид сафаридан юриб келгач», «ғайри машруъ талоқ хати текканига олти ойларча фурсат ўтиб кетган эди», «бу воқеъага ўн саккиз, ўн тўққиз ойлар ўтиб кетган эди» тарзидаги жамланган, чамаланган адабий вақт белгиларини қўллаб боради.

Абдулла Қодирий баъзан адабий вақт-замон ифодаси учун муайян йил фаслига мурожаат этади. Бунда адиб кўпроқ, айрим қодирийшунослар тўғри таъкидлаганидек, қаҳрамон руҳиятига вақт-фасл манзарасини сингдириб юборади.

¹⁰⁰ Абдулла Қодирий. Рўманлар. «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён». – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – Б.3. (Кейинги кўчирмаларда саҳифа рақами курсатилади).

Масалан, Отабек ота-она орзусига кўра уйланмоқчи. Марғилонга жўнаган. Бироқ оёғи тортмайди. Бу галги совға – «совуқ хабар». Йўлда кетаркан, «отининг бошини ўз ихтиёрига қўйган». Атрофида эса баҳор фаслининг ажиб нафаси. «Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; кўк-қизил, оқ-қора, сариқ-зангор, пушти-гўлас ва аллақанча ранглик чечаклар билан устларини бежаб, қиши билан тўнгиб аранг етишкан ошиқларига янги ҳаёт, янги умид бердилар...» (138-бет).

Қўш ҳайдаётган деҳқон ашуласидаги: «Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!» сатрлари гўё Отабекнинг истиқболидан сўйлайди. Кўкда порвоз этаётган, эркин қанот қоқаяётган қалдирғочлар ҳолати Отабек руҳиятига монанд эмас. Романнинг «Қоронғу кунлар» фаслида яна кўклам тасвири берилади. «Баҳорнинг бу кунги сиҳирлик кунни Отабекни ҳам қитиқлади». Али билан Мингўриққа қимизхўрликка чиқди. Аммо Отабек руҳиятида кемтик бор: «Отабек табиъатнинг шу кўркем ва латиф кўринишига мафтун бўлиб, бир оз ётқандан кейин «ул ҳам бўлса эди» деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди» (284 – 285-бет).

Баҳор фаслининг ҳар икки ҳолатдаги манзараси ҳам Отабек кайфиятига зид-контраст равишда берилса, бир ўринда куз фаслининг чизгиси Кумушбиби руҳиятига параллел келади: «Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугаланган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди... Ҳаво очиқ бўлиб, қуёш тузиккина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ, бу кунги қора совуқ қуёш кучини-да кескан эди.

Ўрта эшиқдан Кумушбиби кўринди. Бурунги тўлалиги кетиб озғинланган...» (209-бет).

Албатта, Қодирий йил фаслларини замон – вақт ифодаси учун, янада муҳимроғи, қаҳрамон руҳий кечимини тегинроқ, ёрқинроқ намоён этиш учун онда-сондагина бериб ўтади.

«Ўткан кунлар»нинг биргина жойида ҳижрий-қамарий йил ҳисобининг бешинчи ойи – «жумад-ул аввал» ёзилади.

Бошқа саҳифаларда «27 нчи далв», «17 нчи савр», «17 нчи жавзо», «саратоннинг иккинчи куни...» сингари шамсий ҳисоб ой номларига кўзимиз тушади.

Инсон ўз ақлича чегаралаб, номлаб олган ибтидо ва интиҳосиз замон тушунчасининг муайян чекли бўлагини кун – йигирма тўрт соатлик вақт ташкил этади. Албатта, бу ҳисоб учун қуёш ҳаракати, яна ҳам тўғрироғи, Ернинг ўз ўқи теграсида айланиши асосдир.

Кунлик воқеа-ҳодисалар тасвири-тавсифида ижод аҳли чексиз замоннинг айни парчасига жуда кўп мурожаат этадилар. Ва аксар ҳолатларда қуёшнинг чиқиши ва ботиши ёки соат милларининг югуришини вақт белгиси-аниқлиги учун илова қиладилар.

Абдулла Қодирий романларида кунлик вақтнинг «қуёш ботган», «саҳар пайти» ёки «бу кун соат ўн иккида...», «ҳозир соат кечки еттилар бўлиб қолган...», «кечки соат тўртларда...» тарзидаги ифодаси онда-сондагина кузатилади.

Гоҳи айни тарздаги ифода ёнида кичик бир изоҳ келади: «...қуёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир», «саҳар вақти туриб чой ичадилар. Субҳ намозини ўқиб, арава қўшилди», «Кечки соат тўртлар, асрдан бироз эртароқ ҳукумат аскарлари билан халқ орасида уруш бошланди...»

Вақт аломатининг ифодаси учун «шом азони» (шом вақти), «субҳ намози» (бондод вақти), «асрдан бир оз эртароқ» (аср вақти) шаклидаги кичик бир изоҳ, аниқроқ қилиб айтганда, кунда фарз ўлароқ беш маҳал адо этиладиган намоз вақтлари Абдулла Қодирий романларида жуда юксак маъно касб этади, яъни адабий замоннинг поэтик тизими-қатори даражасига кўтарилади; деярли ҳар доим кунлик вақт белгиси, тилшунослар таъбирича, пайт ҳолининг ифодасида намоз вақтлари асосий ўринни эгалайди.

Адиб тарихий даврнинг манзарасини, бутун зиддиятларию жозибасини, айнан ўша тарихий замин ва замонда истиқомат қилаётган инсонлар шуурида мужассам топган ўлчамлар билан тасвирлаб, адабиёт бўстонидаги умрбоқийлик гулшанидан ўрин олишга мушарраф бўлади. Бу фикр исботи учун романда исталганча далил топилади.

Айнан шу услубдаги нозик ва латиф йўллардан ўтиб, бутун борлиғи билан «Ўткан кунлар» ичига кириб кетган ўқувчи ёзувчининг мазкур нафис поэтик деталларини сезиб-сезмай мутолаасида давом этаверади.

Айрим мисолларга қарайлик. Марғилонга йўлда тўрт марта тўхтаб етадиган Отабек «бу гал олтинчи қўнишда етди. Теваракдан аср азони эшитиладиган вақтда отдан қўнди...» (140-бет).

Отабекнинг дили қоронғу. Ўз дарди ўзига юк, ўз ёғига ўзи жизғанақ. «Хуфтон намозидан сўнг янгиланган ташвишларини бир оз унутдирар умиди ила пойчороғ ёнига ўлтуриб, Фузулий девонини варақлар эди...» (15-бет).

«Қувланиш» фаслига назар соламиз. Бу ҳодиса қай маҳал содир бўлган экан-а? Буни адиб қай йўсинда реаллаштирди экан? Мана ўша эпизоднинг бошланиши: «Уёқ-буёқдан шом азони эшитила бошлаган эди. Маълум отлиқ (Отабек – Б.К.) Қутидорнинг дарбозасида отини тўхтатди-да, ўнг оёғини узангудан узди. Шу вақтда шом намозидан қолмас учун шошилишиб Қутидор ҳам йўлақдан чиқиб келди...» (185-бет).

Сўнгра қувланиш баёни. Отабекнинг ҳуши бошидан учади. «Отабек эсини бошига йиғиб михланган еридан кўзгалғанда, шом намози ўқилиб биткан, кишилар уйлари-га қайта бошлаганлар эди...» (184-бет). Унинг шу фурсатда қанча вақт ўзига келолмай туриб қолганини англаш қийин эмас. Қувланган Отабек Марғилонга неча бор баъзан «шом билан аср оралиғида» жимгина келади; бесамар кетади...

Умуман, романда биз иддаосида бўлган тезис тасдиғи учун мисоллар етарли. Бир ўринда Ҳасанали «...шошиб-пишиб қазо бўлаёзган аср намозини ўқиш учун жойнамоз» ёзади. Вақтни кўраимиз, романнинг ўнлаб ўринларида «шом билан хуфтон ўртасида...», «Шомдан сўнг...», «Кун асрдан оғиб шомга яқин...», «...ҳаммалари масжидга чиқиб пешин ўқиб кириш учун кўзгалдилар», «Субҳ азони айтилиб...» сингари кунлик вақт аломатининг ифодасига оид таъбирлар учрайди.

Дарвоқе, энг муҳими, Отабек билан Кумушнинг илк учрашув саҳнасини эслайлик. Бу учрашув қачон, қандай са-

баб асосида юз берди? Адиб бу мажзуб ва беғубор илоҳий фурсат учун қандай воситани қўллади? Ўқиймиз: «Отабек Марғилон келганининг иккинчи куни пойафзал бозорида бўлган эди. Аср намозининг вақти ўтиб борганликдан ул шундаги дўконларнинг бирисидан таҳорат олиш учун сув сўради. Кўчадаги сув ариқнинг тегидан сой оқар, шунинг учун ундан фойдаланиш қулай эмас эди. Дўкондор унга сувнинг қулай ўрнини кўрсатди: «Мана бу бурчакдаги дарвозадан ичкарига кирсангиз ариқнинг юза жойини топиб таҳорат олурсиз», деди. Отабек дўкондорнинг кўрсатишича, қутидорнинг ташқарисига кирди. Шу вақт тасодифан нима юмуш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгувчи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтагон чингилин йититга беихтиёр қараб қолди...» (61-бет).

Бундай «учрашув» ва «тасодиф»лар ҳам ишқий-саргузашт романлар хронотопида жуда муҳим нуқта саналади. Зотан, «Ўткан кунлар»дек дилбар бир роман ҳам, юқориди айтилганидек, «тақдир шамоли» измидаги тасодифий учрашув импульсининг маҳсулидир. Қодирий бу тасодифий учрашувни маҳорат билан уюштирди. Отабек сеҳрланди, гўё «чин бир ишқ»нинг лаззатли тўрига илинади. Турган жойида узоқ қотиб қолади. Ёзувчи бу ҳолатга «кўб кутди, аср намозини қазо қилиб куч билан Қутидор уйдан чиқди», дея изоҳ беради. Ҳа, Отабек аср намозини қазо қилган эди.

Яна бир мисол. Роман «Хотима»сидан олдинги «Ой куни яқин эди» фасли. Кечга томон Кумушнинг дарди кучаяди, доя хотин чақирилган, «ўқтин-ўқтин» «дам-бадамга» айланади. Ҳожи хурсанд ва хафалиги номаълум қиёфада «Далойил ул-хайрот» номли китобни ўқиб ўтиради, ичкарига гоҳ-гоҳида қулоқ тутади. Ҳожи билан Ҳасанали масжиддан шомни ўқиб уйига қайтгач, Ойбодоқ уларга кечки овқатни беради. Ичкаридан хабар йўқ, овқат ҳам томоқдан ўтмайди. Отабекнинг дастурхон устида йўқлиги сезилмайди ҳам.

« – Хуфтанга айтилдими? – сўради Ҳожи.

– Эшитмадим... Чиқа берсак ҳам бўлар, – деди Ҳасанали...» (366-бет).

Шу маҳал ичкаридан хотинларнинг қий-чуви эшитилади. Ойбодоқ «суюнчи» олади. Ҳожи билан Ҳасанали «шундан кейин хотиржам бўлган ҳолда хуфтан» намози ибодати учун масжидга чиқадилар. Қодирий чақалоқнинг туғилиши пайти шом билан хуфтон оралиғидаги вақтни, айни чоғда, шу вақт ичидаги босимни, хурсанд ёки хафаликнинг мужмал кайфиятини, руҳиятдаги огирлик ва енгилликни ғоятда маҳорат-усталик билан тасвирлайди.

Кузатишимизча, Абдулла Қодирий романларида кунлик замон қисмларининг намоз вақтлари негизда белгиланиб, ифода этилиши индивидуал услуб, поэтик тизим ҳолатига келганлиги аниқ кўринади. Бунга адиб шууридаги табиий сезим ва туйғуларнинг ифода тарзи, иймон-эътиқодли бир қалам соҳибининг баён усули сифатида қараш ўринлидир. Қолаверса, муҳит колоритини – замон ўлчамларини фаолиятдаги қаҳрамонлар тасаввурича ифодалаш романнинг таъсир қувватини, сиқотлик даражасини оширади ҳам. Бизнинг бунда ёзганларимиз, эҳтимол, кимгадир илмий жиҳатдан жўн, назарий нуқтаи назардан жуда содда ва роман ичидаги оддий замоннинг оддий тавсифига ўхшаб туюлиши мумкин. Ва яна кимдир замонавий жаҳон адабиётида замон ва макон тушунчалари аллақачон зоҳирдан ботинга, жисмдан руҳга, ташқаридан ичкарига, кўнгилга, қалбга, ботиний шуурга, онг ости сезимига кўчиб ўтганлигини иддао қилар, эҳтимол. Начора, бандаи ожизлигимиз ва кўпгина жаҳон миқёсидаги алжирашларни ҳали ҳам тузукроқ англай олмаганлигимиз боис «Ўткан кунлар»имиз жозибасидан узоқлашолмай турибмиз.

* * *

Ижод аҳли муайян ғояни, дилини безовта этган ҳис-туйғуни бадиий шаклда ифода қилиш учун турли воситаларни қўллайди. Кимдир бир зарб билан мўъжазгина шеър битиб, кўнглини бўшагади; ором олади. Айнан сунъийлик ва зўрма-зўраки чиранишлардан узоқ бундай асарларнинг умрбоқийлигини муаллифларнинг ўзлари ҳам яхши билади. Яна кимдир бевосита қалбининг ороми учун аллақандай

ҳодисани насрий йўсинда тасвирлайди. Бадиияти, композицион бутунлиги, сюжет чизиқларининг параллелизми, воқелик тасвиридаги ички манера, симметрик ҳолатлар ва энг муҳими, қаҳрамонлар дунёсига, уларнинг руҳий, маиший, умуминсоний қиёфасига жиддий эътибор беради. Табиийки, яққол кўзга ташланган ва муаллифнинг кўнглига яқин бўлган асл қаҳрамонлар бошқалар қалбидан жой олади.

Ҳар доим эсга олинадиган, айниқса, ўзининг оригинал дунёсига эга қаҳрамонлар янги назарий фикр айтиш учун имкон яратади. Бу тоифа қаҳрамонлар ўзбек адабиёти тарихида мавжуд, албатта. Қайсидир ёзувчи ўша қаҳрамон учун ўнлаб саҳифалар қоралаб мукамал қиёфасини чиқишга эришса, бошқа бири кўпчилик эътиборига тушган қаҳрамонларни майда штрихлар ёрдамида қандайдир бадиий асосда маънавий-руҳий жиҳатдан нисбатан мукамал ҳолатда саҳнага олиб чиқади.

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романида Юсуфбек ҳожини айнан ҳожилиги эътибори билан юксак бир мақомга кўтариб қўйгандир. Бу қаҳрамон маиший-ижтимоий жиҳатдан ақл-заковати, фаҳм-фаросати, гўзал одоби, муомала-муносабати, қўйингки, барча-барча фазилатлари билан ажралиб туради. Бу нурюзли сиймо талъатидан таралган ёғду бутун роман борлиғига ойдинлик бағишлайди.

Ҳожилик сифати Юсуфбекнинг дин арконларининг тўқис адо этгувчи ҳалол-покиза бир инсон эканлигини англатади. У умрининг баҳори кетиб, шоми яқинлигини, ҳисоб-китоб фурсати келишини юрак-юракдан ҳис қилади. Шу боис Юсуфбек ҳожининг: «Парвардигоро, кексайган кунларимда доғини кўрсатма», деган муножотлари ўта табиий эшитилади. Шунингдек, солиқ йиғиш масаласида эгнига кимхоб чопон ёпилган Ҳожи халққа қилинаётган жабр-зулмни кўриб, қонхўрлик ва зулмга рози эмаслигини: «Мен қонхўрлик учун Худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим; олдимда ўғлим бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадиган виждон бор, дин бор, диёнат бор», деган мулоҳазалар орқали ифодалайди. Комил инсон қиёфасидаги бу қаҳрамон халққа ҳам,

ўз эътиқодига ҳам хиёнат этишни истамайди. Зеро, «халқ Юсуфбек ҳожидан бир зарра ёмонлиқ ёки бўлмагур бир кенгаш эшитмаган...» Душманлар ҳам унинг айнан мансаб борасида «ниҳоятда таъмасиз» эканини, «халқ манфаатини кузатгувчи бир одам экан»лигини эътироф этади.

Романнинг биринчи бўлимида бу шахс ижтимоий фаолиятдаги инсон қиёфасида берилса, иккинчи бўлимида оилавий муҳит доирасида тасвирланади, учинчи бўлимда эса шу икки муҳит уйғунлигида ҳаракат қилади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, романда Ҳожи қатнашган саҳналар кўпчиликни ташкил этмайди. Аммо Юсуфбек образининг маънавий қуввати романдаги бошқа қаҳрамонларни ўз аурасига тортади. Ҳожи қатнашмаган саҳналарда ҳам унинг ўткир нигоҳи сезилади; воқеликда ростлик ҳукмронлик қилади. Бу қаҳрамоннинг салобати бор: оз гапиради, кўп эштади, кам кулади, мусибатдан дарҳол кўзи ёшланади.

«Юсуфбек ҳожининг қизиқ бир табиати бор: хотини билангина эмас, умуман, уй ичиси билан ҳар қандай масала устида бўлса-бўлсин узоқ сўзлашиб ўтирмайдир... Ҳожи бир неча вақт сўзлагувчини ўз оғзига тикилтириб ўлтургандан сўнг, агар маъқул тушса «хўб» дейдир, гапга тушунмаган бўлса «хўш» дейдир, номаъқул бўлса «дуруст эмас» дейдир ва жуда ҳам ўзига номаъқул гап бўлса бир илжайиш билан кифояланиб, мундан бошқа сўз айтмайдир ва айтса ҳам уч-тўрт калимадан нарига ошмайдир». Иккинчи бўлимнинг «Ота-она орзуси» деган фаслида романнавис Ҳожи табиатига хос ана шундай индивидуал чизгилар бериб, қаҳрамон салобатини орттиради.

Юсуфбек ҳожи – йирик шахс. У ўзаро маҳаллий зиддиятларнинг зарарини яхши билади, қипчоқни қириш ишини қоралайди, аксинча, уларни «чин ёвға бериладиган куч» учун иттифоқчи санайди. Ноўрин исёнга отланаётган оломонга қарата: «...Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрис бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга ётган кўраман», деган сўзларни айтади. Бироқ Ҳожи-

нинг истагига қарши ўлароқ қирғин бўлиб ўтади. Бунинг устига-устак Отабек ҳам бу ишда отасининг қўли борлигидан шубҳаланиб унинг кўнглига озор етказди. Юсуфбек ҳожи ўзини оқлаб масаланинг туб моҳиятини тушунтиргандан сўнг айтган қуйидаги гаплари бу инсоннинг чиндан ҳам улуғлигини яққол кўрсатади: «Мен кўп умримни шу юртининг тинчлиги ва фуқоронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қила олмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядиган бўлсак яқиндирки, ўрис истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрус бўйиндириғини кийдирган бўлармиз. Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлига тутқун қилиб топширгунчи – биз кўр ва ақлсиз оталарга Худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғузхона қилишга ҳозирланган биз итлар Яратғувчининг қаҳрига, албатта, йўлиқармиз! Темур кўрагон каби доҳийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Фаробий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъунамо қилгонлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи албатта Тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларни етим, хонадонларни вайрон қилгувчи золимлар-қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир ўғлим!..»

Ота ва ўғил суҳбати жараёнида айtilган бу гаплар катта ижтимоий моҳиятга эга. Ҳожининг бу масалаларда ўз қараши, ўз гапи бор. Шунинг учун унинг гаплари Отабекни «уялғаннамо ерга» қарашга мажбур этади. Ёки бошқа эпизодларда айнан Юсуфбек ҳожининг ади назари баъзан Ўзбек ойимни гангитса, баъзан «нур ичига чўмилгандек бўлиб кўринган сиймоси», «ойим деб хитоб» қилишлари, «беозор

ва муассир сўзи» Кумушнинг «қайин отамни ўз дадамдан ҳам яхши кўраман» деган холис эътирофига сабабчи бўлади.

Ёзувчи уюштирган бир мажлис-зиёфатда Юсуфбек ҳожи Юнус Муҳаммад охунд оғзидан Расулulloҳ (саллаллоҳу алайҳи васаллам)нинг: «Иза васадал амру ила ғайри аҳлиҳи фантазир ас-соата» (яъни агар бир қавмнинг иши ноаҳл одамга топширилган бўлса, бас, ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил) деган ҳадисини эшитиб: «Вой бўлсин биз бадбахтлар ҳолиға», дейди. «Бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпараастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтмиш бешка етиб бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби Ҳаққа бевосита йўналтирганимни ва кўнгил кўзим очилиб қилгон саждамни хотирлай олмайман. Бу алданишим эрса, Ҳақ тарафидан бир танбеҳ, бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлғоним учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можораларидан этак силкиб гўшаи охира-рат тадорикини қилмоғим учун ғанимат кўринадир». Бу тарзда ўзини-ўзи тергаши, руҳий мулоқотлардан қониқмаслик, ўзига маломат қилиш, умрбоқий ҳикматлардан тўғри хулосалар чиқариш – фақат Юсуфбек ҳожи табиатиғагина хосдир. Зотан, ичи бутун бу инсон маърифатли шахсдир.

Шу ўринда муҳим бир фикрни айтиб ўтиш ўринлидир. Ёзувчи Юсуфбек ҳожи мартабасини маълум бир ишоралар, рамзлар воситасида юксакликка кўтаради. Уни бир ўринда чин дилдан «Қуръон» ва «Далойил» мутолаасига берилган киши сифатида тасвирлайди. Бугунги маърифатли ўқувчи учун Қуръони каримнинг қандай китоблиги ёки мазмун-моҳиятини изоҳлаб беришга ҳожат йўқ. Бироқ Абдулла Қодирий асарларида тез-тез тилга олинадиган «Далойил» хусусида эса икки оғиз сўз жоиз.

Асримиз аввалида Қозон матбаахоналарида босилган ва юртимиз зиёлилари орасида машҳур бўлган «Далойил ул хайрот» муаллифи Муҳаммад Ибн Сулаймон Жазулий исмли кишидир. Китоб ёзилишининг қизиқ бир тарихи ва уни ўқиш шартлари ҳамда одоблари бор. Биринчидан, комил бир машойихдан изн лозим. Иккинчидан, уни ўқувчи киши сийиш-ичиш, савдо-сотик каби амалларда ҳаромдан ҳазар

этиши керак. Учинчидан, ўзи ҳам, кийим-кечаги ҳам пок бўлиб, уни ўқишда хатога йўл қўймаслиги лозим. Тўртинчидан, тажвид (тўғри талаффуз) қоидаларига амал этиши ҳамда ўқиладиган дуо ва тасбеҳларнинг маъносини имкони борича билиши керак. Бизнингча, умуман шунга ўхшаш барча талабларни Юсуфбек ҳожи комил бир инсон сифатида тўла-тўқис адо қилган. Акс ҳолда, дуолар, тасбеҳ ва савоблардан таркиб топган «Далойил»ни ўқишга Юсуфбек ҳожи жазм этмаган бўлар эди.

Абдулла Қодирий бундай муътабар китоблар кадр-қийматини яхши билган, албатта. Демак, китоб моҳияти ортидаги сир-синоатни, умуммоҳиятни англаб олиш ўқувчи кўзи ўнгида «Далойил» ўқиётган Юсуфбек ҳожи сиймосининг яна ҳам серфазилат, маънавий-руҳий дунёсининг янада бўртиқ кўринишига сабаб бўлади. Чунончи, Абдулла Қодирий асарларида машҳур китоблар воситасида қаҳрамонларни етилтириш, ўша рамз ва ишоралар ёрдамида уларни тавсифлаш усули мавжуд эстетик ҳодисадир. Масалан, адибнинг Анвар ва Раънодек жиддий, Қалвак маҳзумга ўхшаш ҳажвий қаҳрамонлар дунёси ҳам китобларга дахлдор ҳолатда намоён қилинади. «Ўткан кунлар»да эса Отабек «Бобурнома» ўқийди, Фузулийни варақлайди; Кумуш «Фузулий яхши китоб» дейди. Юсуфбек ҳожи «Қуръон» ва «Далойил» мутолааси билан машғул бўлади.

Умуман олганда, ижодкорнинг бадиий нияти ижроси учун гоҳида машҳур китобларнинг восита бўлиши жаҳон адабиёти тарихида мавжуд воқелиқдир. Масалан, И.В.Гёте «Ёш Вертернинг изтироблари» асарида ўзининг яхлит бир бадиий-ижтимоий ғоясини Г.Э.Лессинг қаламига мансуб «Эмилия Галотти» трагедияси воситасида ифода этади. Асарнинг охириги эпизоди: Вертер ўлган, шу жойда турли ижтимоий-маиший азоб-уқубатлар тасвирини қамраб олган «Эмилия Галотти» китоби очиб қўйилади. Санъат тилини тушунадиган кимса бу рамздан ўзи учун етарли хулоса чиқара билади. Шунингдек, А.С.Пушкин, Л.Толстой, Ф.Достоевский ёзган асарлар ҳам бундай хусусиятдан мустасно эмас.

* * *

«Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»дек чўнг санъат намуналарини синчиклаб ўқиган киши уларни абадийт кошонасига олиб кирган жиҳатларга қайта-қайта дуч келаверади. Ҳайратланади. Роман матнида кўнгилни ўзига ипсиз боғлайдиган ажойиб жозиба, дилларга завқ берадиган лирик оҳанг бор. Албатта, ушбу насрий назм табиатига хос фазилатларни англаш учун оддий товушлар уйғунлигидан тортиб, муайян сўз, сўз бирикмаси, гап ва жумлалар, бадиий нутқ – умуман матн поэтикасига дахлдор унсурлар бирма-бир кузатилиши керак. Бу изланишлар қайсидир тарзда бажарилган ҳам. Аммо адиб эстетик дунёсининг, романлар бадиий қуввати, умрбоқийлиги ва назокатининг сир-асрори бошқа омилларга ҳам боғлиқдир.

Агар муаллиф воқеаликни санъат тилида холисона тасвирласа, бундай асар аср ошади, умри узаяди; кўркамлиги ҳар кимни мафтун этади. Бу хусусият Қодирий романларига бегона эмас, албатта. Шу билан бирга кўпгина ўзбек романларида учрамайдиган, роман матнидан ташқарида келадиган қодириёна айрим изоҳ ва шарҳлар борки, уларни бир сидра назардан ўтказиш фойдадан холи бўлмайди.

Роман матни ташқарисидаги бу манбалар Абдулла Қодирий дунёқарашини, тарихий воқеликка эстетик муносабатини кўрсатади. Умумматндан ташқарида романнавис баъзан маълум бир сўз ёки сўз бирикмасига, тарихий шахслар ёки жой номларига изоҳ берса, баъзан муайян эпизодик воқеа учун қўшимча маълумотлар ёзишни лозим кўради.

Ёзувчининг бадиий воқеликни холисона тасвирлаш таъмоийллари тарихий шахсларни таништириш ёки маълум бир ижтимоий-маиший масалани баён қилиш жараёнида яққолроқ кўзга ташланади. «Ўткан кунлар»да Мусулмонқул баджаҳл, ваҳший табиатли киши сифатида тасвирланган. «Ғариб бир бечора»нинг чақимчилик-туҳматона руҳда ёзган мактубини ўқиётиб, «киприксиз қисиқ кўзларида ўт» чақнаган, ниҳоятда тутоқиб «Чилим?» деб бақираётган Мусулмонқулнинг нақадар «йиртқич»лигини унинг Ҳасанали келтирган нажот хатини ўқиб бўлиб Ота-

бекка қараб «уятсиз равишда илжайиши», Худоёрхоннинг ҳам «йиртқич қайнотаси чангалидан қутулғонини табрик қилғондек Отабекка кулиб» боқиши тасвири берилган нуқталардаги сифатлашлар аниқ намоён қилади. Бироқ Абдулла Қодирий Мусулмонқулнинг Отабек табиатидаги мардликка, жасоратга қойил қолиб: «Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки, гуноҳинг бўйнингда», деган гапидан кейин матндан ташқарида қуйидаги бир изоҳни ёзади. «Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқулодда юраклик эди. 1853 м. тарихида Мусулмонқул қўқонлиларга асир тушиб, уни тўпдан отиб ўлдириш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқузалар. Иккинчи томондан тўпка ўт беришни кутадилар. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдилар: «Энди қалайсан, чўлоқ?» Мусулмонқул кулибкина жавоб берадир: «Алҳамдулиллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўлтурибман!» (Муал.). Роман ичкарасидаги мансабда ўтирган Мусулмонқул билан «ҳошия»да қисқача таърифи берилган тутқун, аммо мард Мусулмонқул орасидаги фарқни сезиш, бу образни айти изоҳ асосида янада теранроқ тасаввур этиш қийин эмас. Ёзувчи Мусулмонқулни дунёси алғов-далғов бўлиб турадиган, баъзан кибрга кетиб, баъзан ўзига келадиган бир инсон сифатида беради. Бундай холис таъриф-тавсиф матндан ташқарида Ўтаббой образи учун ёзилган изоҳда ҳам кузатилади. «Ўтаббой қушбеги қипчоқ бекларининг тузукларидандир. Бу киши Марғилонда 1263 – 67 ҳижрий йиллар орасида бек бўлиб турди. Мусулмонқулнинг азлидан сўнг унинг ўрнига мингбоши (ҳарбия ва бош вазир) бўлиб белгуланди. Марғилонда Ўтаббойдан қолғон осор ҳам бор». Романнинг бошқа бир саҳифасида Нормухаммад қушбегини адиб отаси: «Юртни тинч тутти, кўб яхши одам эди, худо раҳмати», деб хотирлаганлигини «ҳошия»да ёзади. Бундай ўринлардаги ёзувчининг муносабатини англаш, роман ичкарасидаги умумпафосдан бир оз ўзгача моҳиятни илғаб олиш мушкул эмас. Ҳолбуки, давр танқидчилари юқори табақа вакилларининг ҳар доим оғзи қон, инсонлик қиёфасини йўқотган, қиличи қонсирган жаллодлар сифатида тасвирланишини талаб этар эди.

Абдулла Қодирий ўша тарихий шахслар ҳаётининг муайян даврини – эҳтимол «кир ва қора» даврини – тасвирлар экан, улар табиатига хос инсоний сифатларга, эл-юртнинг уларга берган баҳоларига бефарқ қарамади.

Кўп адабиётшунослар томонидан салбий тип сифатида талқин қилинган Худоёрхон образининг бадиий талқини нисбатан ўзгача экани маълум. Айнан ана шу хусусиятни эътиборда тутган ёзувчи «Меҳробдан чаён» романида ўз қаҳрамони тилидан айтилаётган фикр билан баҳсга киришиб изоҳ ёзади. «Оғача ойим» бўлимида Гулшанга хоннинг хотини: «Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз...», дейди. Адиб ўзи сўзлатаётган бу қаҳрамон нутқидаги шу гапни изоҳталаб ҳисоблайди; «Шарифатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладиган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизакликка кечирилганларни ҳам унда қўшиб ҳисоблайдир». Шу билан бирга ёзувчи Розия ойим айтганларига асосланиб хоннинг ўтгиздан ортиқ хотинлари ҳақида умумматндан ташқарида салкам икки бетлик маълумот беради. Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» учун манбалар тўплаб юрган пайтида Қўқонга бориб ёши тўқсонларга етиб қолган, бир замонлар «хоннинг суюкли хотини» бўлган ўша Розия ойим билан учрашади. Худоёрхоннинг ҳарами, хоннинг айрим ёш қуллардан бир нечасини ўқитгани, баъзиларини мансабларга ҳам кўтаргани тўғрисидаги маълумотларни шу кампирдан олади. Хон хотинлари хизматида юрадиган «ёш югурдак қулча»лар ўн икки ёшга етгач ҳарамдан чиқарилиб бошқа ишга ўтказилган. Эрлиги олинган (бичилган) иккита қул – Эшмат саркор билан Тошмат саркор ҳам ҳарамга «хондан ташқари» кирган эмас. «Розия ойимнинг айтишига қараганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмағон экан. Бундан оғинашиладирким, Худоёр ҳарами тўғрисида ёзғувчи ўрусларнинг қул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда кўрсатишлари муболағадир». Мабодо, адибнинг нияти тарихни фақат кирли, қора рангда кўрса-

тиш бўлса, Худоёрхон ва бошқа тарихий шахслар «ҳимо-я»си учун, уларнинг маърифати, адолати, мардлиги хусусида махсус изоҳларни ёзиб ўтирмас эди. Шунингдек, бошқа шаръий масалаларда ҳам баъзан мантдан ташқарида: «Чўри хотинларда кишидан қочиш расми йўқ эди» (Тўйбека тўғрисида), «Хотинлар орасида қулдан қочиш йўқ эди» (Ҳасанали билан боғлиқ бир масалада) каби жумлаларни ёзиб ўтадики, ушбу изоҳлар ҳам адиб маънавий-маърифий, аниқроғи, «хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча, ҳукмлар ҳам шаръиатча» бўлган замонлар манзарасини теран тасаввур этганини кўрсатади.

Тарихий романларда воқеалар кечадиган макон аниқлигининг аҳамияти муҳим. Қодирий ўз романларида тилга олинган айрим жой номлари китобхон учун изоҳталаб эканини яхши англаган. «Ўткан кунлар» аввалида айтилганидек, Отабек савдогарлик қилиб Шамайга борган. Бироқ «Шамай» изоҳталаб жой номи. Бу шаҳарни муаллиф: «Семипалат шаҳри, хон замонларида Туркистон савдогарларининг ўрис билан олиш-бериш – савдо шаҳарлари бўлғондир», деган тарзда китобхонга таништиради. Шунингдек, «Кировчи», «Оқ тепа», «Минг ўрик» каби жойлар ҳақидаги маълумотлар ҳам роман «ҳошия»сидан ўрин олган.

Абдулла Қодирий ўз асарлари билан ўзбек адабий тилини бойитди; шевага оид сўзлардан унумли фойдаланди. Адиб халқ тилида қўлланадиган «чип» сўзи учун «ғов, баррикада маъносида», «қирчиллаш» сўзига «Одатда қорга айтилади. Масалан, қаттиғ совуқда ёққан қор қирчиллайди. Шундан олиб, айтилган йигитларни қирчиллама йигит дейдилар» тарзида матндан ташқарида изоҳлар ёзди. Бошқа бир саҳифадаги диалогда келган «эшик» сўзини «Фарғонада ҳовлини эшик дейдилар» ёки яна бир диалогдаги «Ўғулми, ҳолва?» саволининг иккинчи қисми жавобини: «Тошкандда «қиз туғди» ўрнига «ҳолва туғди» дейдилар», деб изоҳлайди. «Меҳробдан чаён»да Худоёрхон: «Эналаринг арапқа текканма?» дейди мирзоларни койиб. Абдулла Қодирий шу «эналаринг» сўзининг охириги «нг»

товуши устида тилшунос сифатида фикр юритади: «нг» ва «нғ» товушларининг махражлари – артикуляция ўрни хусусида сўзлайди. 20-йилларнинг ислоҳ қилинган алифбосида юмшоқ «нг» билан қаттиқ «нғ» товушларини фарқлайдиган махсус шакл йўқлигидан куюнади. Таркибида «нғ» товуши бўлган сўзлардан бир неча мисол келтиради ва ийманибгина: «Бу йўғон «нғ» ҳам «ғ» ҳарфининг устига нуқта қўюлиб ёзилсамикин...», деган таклифни беради. Адиб ўзбек тилининг табиий хусусиятларини, жамики фазилатларини қадрлаш устида бош қотирган; шунинг учун ҳам тилдаги бундай муаммоли фонетик ҳодисага махсус тўхталади.

Шуни ҳам айтиш жоизки, араб ва форс тилларидан сабоқ олиш қодирийлар замонаси кишиларига оддий анъана бўлгани учун романлар матнида учрайдиган шу тилларга оид кўпгина сўзларни махсус изоҳлашга, таржима этишга эҳтиёж бўлмаган. 1992 ва 1994 йилларда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бир муқова ичида қайта нашр этилган «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари тилида учрайдиган, бугунги китобхон тушуниши нисбатан қийин бўлган «ашроф» (эътиборли кишилар, улуғлар), «мусоҳиб» (суҳбатдош), «бесар» (боши айланган, ақлсиз), «масбур» (сабр қилувчи), «суи зан» (гумон, тахмин, шубҳа) каби ўнлаб сўзларга ношир томонидан изоҳ берилган. Абдулла Қодирий ёзган махсус изоҳ ва шарҳлар ёнига «муал.» тарзидаги белги қўйилган.

Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи учун ўзи ёзган изоҳ ва шарҳлари кўп. Булар қаторига «Ўткан кунлар» романи аввали ва охиридаги иккита «Ёзғувчидан» деб ёзилган изоҳларни, «Меҳробдан чаён» аввали ва охиридаги «Рўманинг мавзуи тўғрисида» ҳамда «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» ёзилган изоҳларни, шунингдек, Сотти Ҳусайнга жавобан «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар»ини ҳам киритиш ҳам мумкин. Абдулла Қодирий томонидан ёзилган бундай изоҳлар роман қадр-қийматини оширади, қамровини кенгайтиради; шунингдек, адибнинг ижод дунёсини теранроқ очиб беришга, руҳий кайфиятини ҳис этишга ёрдам беради.

Эътибор берилса, қодирийшуносликда янгидан-янги талқинлар майдонга келаётгани маълум бўлади. Масалан, Н.Каримовнинг «Икки соҳир – икки жавоҳир», Сирожиддин Аҳмаднинг «Ўткан кунлар»да абадий муаммолар», Х.Дўстмуҳаммаднинг «Жон Мильтон ва Абдулла Қодирий: «Ареопагитика»дан «Диёри бакир»га қадар», Д.Қуროновнинг «Душманни танитган дўст», А.Улуғовнинг «Ғаддор ёки мактубларни ким битган?», У.Жўрақуловнинг «Ўзбек ойим нега оғма?» ва бошқа қатор мақолаларда адиб дардини англаш, тушуниш, тушунтириш; таҳлил жараёнида дунё адабиёти билан солиштириш ва ўзбек романининг умрбоқийлик асосларини излаш давом этаётган қодирийшунослик ҳолини, талқинчи олимларнинг герменевтик тафаккури табиатини кўрсатади.

Умуман олганда, мустақиллик йиллари қодирийшунос олимлар ўз адабий-илмий талқинларида Абдулла Қодирийнинг поэтик оламига чуқур кириб бориб, бадий асарлари моҳиятини, кўркам сўз қудратини намоён қилишди. Айни чоғда, Абдулла Қодирий ижоди бундан кейинги ўзбек адабиётшуносларининг ўз миллий менталитетидан келиб чиқадиган социопсихологик, психобиографик, психопэтик, семиотик, статистик, лингвопэтик, интертекстуал, структурал талқинлар учун ҳам объект бўлишига шубҳа йўқ.

БАДИИЙ АСАР ВА БИОГРАФИК МАЪЛУМОТ

Ҳар бир ижодкор-санъаткор – ўзича бир олам. Улар бири иккинчисини такрорламайди, бири бошқасидан фарқланади. «Ҳар бир санъаткорнинг ўз мамлакати бўлади ва шу мамлакатда яшайдиган, истиқомат қиладиган ўз фуқаролари бўлади» (доц. Талъат Солиҳов фикри). Шу маънода қалам аҳлининг ўз ижод оламига муносиб дунёси, эътиқод таъянчлари мавжуддир. Ёзувчи ва шоирларнинг, умуман, санъаткорнинг таржимаи ҳолини-биографиясини асарларидан, айни чоғда асарларини таржимаи ҳолидан айрича тасаввур этиш мушкул. Зотан, дунё адабиётшунослигида масаланинг шу жиҳатини бўрттириб, уни муайян тизим ҳолатига келтирган биографик метод ҳам бор. Рус олими Юрий Боров бадиий асарга айни метод татбиқини «бадиий асарни ёзувчи шахси орқали ўқиш услуби» деб атайти ва: «Санъаткорнинг индивидуал тақдири унинг ижодини талқин этишда калит вазифасини ўтайди», деб қўшимча қилади.¹⁰¹ Албатта, адабиётшуносликдаги бу методга кўра ижодкорнинг маиший ҳаёти, шахсияти, биографиясига ижодининг энг муҳим, энг асосий белгиловчи хусусияти сифатида қаралади. Бироқ бу метод шўро адабиётшунослари томонидан кенг ишланмади ва айнан «психобиография», яъни ёзувчининг психологик биографияси тарзида амалиётга татбиқ этилмади. Бироқ воқеа-ҳодисаларнинг бадиий талқинида ижодкорнинг руҳий кечинмалари, ҳаётий тажрибалари инъикос қиладик, бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор эта билмайди. Ёзувчи биографияси эса қайсидир йўсинда унинг асарларида ўз ифодасини топади. Ва қайсидир даражада санъат асарининг оригиналлигини таъмин этади. Ёзувчи ҳаётидаги ўзгаришлар, руҳий кечинмалар, дунёқарашидаги силкинишлар фонид

¹⁰¹ Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. – М., 1981. – С.56.

бадий асарни талқин қилиш ўзининг ижобий самарасини беради, албатта.

Масалан, адабиётшунослар «Ҳинд сайёҳи», «Мунозара», «Раҳбари нажот» каби асарлар ҳақида Абдурауф Фитратнинг руҳий-маънавий дунёси, эътиқодий қарашлари, унга таъсир этган микромуҳитни теран ўрганмагунча тўғри хулосаларга кела олмайди. Айни чоғда, орадан ўн-йигирма йил ўтиб ёзилган «Меърож», «Заҳронинг иймони», «Зайд ва Зайнаб» типигаги ҳикоялари талқинида ҳам Фитрат ижодига психобиографик ёндашув лозим.

Ижод аҳлининг ҳаётини чуқур билиш кутилмаган талқинларни юзага келтиради. Абдулҳамид Чўлпоннинг 1922 йилда ёзган «Алданиш» номли шеъри бор. Унда:

*«Беш йиллик ёнишим бир йил учунми?
Эркалаб ўтгувчи бир ел учунми?»*

*Кўзимга кўринган саробми эди,
Мен шунга ишониб тоғларми ошдим?
Севгимнинг богчаси харобми эди,
Шу богча ичида йўлми адашдим?»*

*...Қўлимни тегиздим... Одам эди-ку,
Кўзимда ўйнаган бир нур эди-ку,
Сезгим-да соғ, тетик, бардам эди-ку,
Бўйнимга қўл солган бир ҳур эди-ку»,*

деган мисралар бор.

Чўлпоншунос Дилмурод Қуронов бир оз истиҳола билан «ошиқ ва машуқ»ни, «шеърнинг зоҳирий ва ботиний қатламлари»ни 1917 йилги ўзгаришларга боғлайди.¹⁰² Чиндан ҳам, айни ижтимоий-сиёсий ўзгариш юз берган вақт билан шеър ёзилган вақт орасида беш йиллик давр бор. Қолаверса, шеърда ҳам ўша «беш йил» тилга олинади. Шу боис «Алданиш»ни қатъий равишда ижтимоий таҳлил этганлар

¹⁰² Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.30.

ҳам бўлди. «...Шоир октябрь тўнтаришининг алдамчи тузоғида беш йил жони қийналганини англади, унинг барча орзулари сароб бўлиб чиқди».¹⁰³

Худди шунга ўхшаш Чўлпоннинг Миср маликаси Клеопатрага доир шеърлари талқинида қадимги дунё тарихига саёҳат этган олимлар ҳам бор. Ҳолбуки, Чўлпоннинг биографиясини жиддий ўрганган адабиётшунос Наим Каримов шоирнинг Клеопатрага бағишланган асарларининг ҳам, «Алданиш» шеърининг ёзилишини ҳам татар миллатига мансуб Обида исмли аёлга боғлайди. «Шоир ана шу гўзал қизнинг муҳаббатини қозониш учун беш йил ишқий азобларда қоврилган, уни деб Моҳирўядан воз кечган, дўстларидан узоқлашган эди...»,¹⁰⁴ деб ёзади олим. Айни чоғда, шоирнинг шахсий ҳаётидаги изтироблар, ишқий саргузаштлар, «руҳ манзаралари» вайронагарчиликка айланаётган «давр манзаралари»га ҳам мутаносиб эканини таъкидлайди. «Шоир қалбида, шахсий ҳаётида рўй берган воқеа тарихий даврда содир бўлаётган воқеалар билан мутлақо уйғун эди.

Теварак-атрофда бўлгани сингари, шоир қалбида ҳам шу тарзда вайронагарчилик бошланди».

Баъзан биографик маълумотлар бадиий асар талқинини бутунлай қутилмаган янги ўзанларга солиб юбориши мумкин. Ижод мевасини муаллифнинг маънавий-руҳий тафаккур дунёсидан айрича тасаввур этиш қийин. Идрок қуввати кучсиз, хаёлот олами маҳдуд, маънавий-ахлоқий табиати тубан ва истеъдодсиз кишилар бетакрор бадиият дурдоналарни, ўлмас-абადий қаҳрамонларни юзага чиқаришига ишониб бўлмайди. Зотан, бадиий асар матнида, руҳиятида, пафосида қайсидир даражада (тўғрироғи, асосан) муаллиф-ёзувчининг ўзи марказий ўринда туради. Унинг турли ижтимоий-сиёсий, маънавий-маиший, илоҳий-ишқий маса-

¹⁰³ Солижонов Й. Эрк кўйчиси // «Чўлпон: ҳаёти ва ижодий мероси» республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2000. 2 – 3 июнь. – Б.17.

¹⁰⁴ Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б.52.

лаларга қарашлари ўзи тасвирлаётган сиймоларнинг маънавиятида акс этади. Шу маънода бадиий асар матнини психобиографик йўсинда тушуниш ва тушунтириш ижобий натижалар бериши шубҳасиздир.

«Ҳол таржимасидаги сакталик ва сохталиклар» хусусида фикрлар билдирган адабиётшунос А.Расулов ёзувчи биографияси билан унинг асари орасидаги узвий боғланиш, руҳий яқинлик аҳамиятига алоҳида эътибор беради: «Ёзувчи ҳолати билан ижоди орасида узвий боғлиқлик бор... Ҳар қандай асарда ёзувчи руҳи, ҳоли, қалби акс этади. Асарлар синчиклаб ўрганилса, улар ёзувчи ҳолати, руҳияти ҳақида кўп нарсалар сўзлаб беради».¹⁰⁵

Зотан, аллома адибнинг Юсуфбек ҳожи, Отабек, Анвар, Кумуш, Раъно сингари қаҳрамонларида инъикос этган бебаҳо маънавий қадриятлар Абдулла Қодирий маънавий-руҳий дунёсида мавжуд эди, албатта. «...Артист бўлганимда эди, Отабек ролида ўзим ўйнардим...Негаки, Отабек характери мендан яхши билгувчи йўқ...»,¹⁰⁶ деган истаги асосида ҳам ўша руҳий бутунлик сезими бор.

Қолаверса, ушбу ҳолатга ўхшаш эътирофлар, далиллар дунё адабиётшунослигида мавжуд ҳодиса. Француз адибларининг кўплаб бадиий-эстетик биографиясини ёзган Андре Моруа (1885 – 1967) Бальзак ижоди, унинг «Горио ота» романидаги Растиньяк образи устида тўхталар экан, бу образ ҳаммадан кўпроқ Бальзакнинг сифатларини ўзига олганини таъкидлайди. Далиллар келтиради.¹⁰⁷

Ҳабибулла Қодирийнинг «Отам ҳақида» китоби Абдулла Қодирий биографиясини ойдинлаштиришда муҳим асар ҳисобланади. Китоб қуйидаги манбаларга таянади:

- 1) Қодирий асарларидаги маълумотлар;
- 2) Баъзи «қолдиқ ҳужжатлар»;
- 3) Абдулла Қодирий ҳақидаги замондошларининг хотиралари;
- 4) Ўғилнинг ўз отаси ҳақидаги хотиралари.

¹⁰⁵ Расулов А. Илми ғарибани кўмсаб... – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б.27.

¹⁰⁶ Қодирий Х. Отам ҳақида. – Тошкент, 1983. – Б.113.

¹⁰⁷ Қаранг: Андре Моруа. Оноре де Бальзак // Жаҳон адабиёти. 1999. №9.

Муаллифнинг ўзи китоб аввалида ёзиб қўйганидек, бунда «чуқур таҳлил ва илмий мулоҳазалар» берилмайди. Айни чоғда, бу манба Абдулла Қодирий таржимаи ҳолининг «тугал баёни» ҳам бўла олмайди. Шуни ҳам айтиш жоизки, 70-йилларда ёзилган ва нисбатан тўлдирилиб, 1983 йилда иккинчи марта нашр этилган бу китобда сўз эркисизлиги, сиёсий-мафкуравий шароит таъсири ҳам сезилади.

Бундан қатъий назар, гарчи қўлида тугал архив ҳужжатлари, адибнинг «кундалик хотира дафтари», бировлар билан шахсий ёзишмалари мавжуд бўлмаса-да, Ҳабибулла Қодирий отаси олдидаги фарзандлик бурчини чин юракдан адо этди.

«Калвак маҳзум...», «Тошпўлат тажанг...» ҳажвий асарлари талқини учун муайян аҳамиятга эга бўлган фикрларни муаллиф баён қилишда кўпроқ ўша қаҳрамонларнинг прототиплари хусусида сўзлайди. Зотан, Абдулла Қодирийнинг бу типдаги Исоқ домла, Полвон, Салим ўғри, Зокир ўғри, Носир ўғри, Бадир ўғри каби ўнлаб «ошно»лари, бир гуруҳ «улфат»лари бўлганини ёзади.

Ҳеч шубҳа йўқки, бундай «манба» – «объект»лар ижодкорнинг қалб призмасидан, тафаккур оламидан ўтгандан сўнггина чин бадиий қаҳрамонга айланади.

Абдулла Қодирий қаҳрамонларининг маънавий-ахлоқий дунёсини адибнинг эстетик оламидан айрилган ҳолда тасаввур этиш қийин. Аммо ижодкор «ўз гапи»ни айтишда қандайдир «туртки»га, ҳаётдаги қайсидир кишилар қиёфасига таянган бўлади. Шу маънода «Отам ҳақида» китобида адибнинг ўғли прототипларга оид асосли, ишончли тахминларни илгари суради. Масалан, адибнинг Усмонбой исмли замондошининг ўзига хос фалсафасини, ташқи кўринишларини баён эта туриб: «Усмонбойнинг юриш-туриши, кийиниши, гап-сўз, қиёфаси қисман бўлса-да, Юсуфбек ҳожи образида акс этгандай...», деб ёзади. Юсуфбек ҳожи сиймоси учун асос бўлган иккинчи бир шахсни муаллиф Абдулла Қодирийнинг Эшонгузар маҳалласидаги таниши «мулла Алижон исмли домла» дея тахмин этади. «Домланинг ички дунёси ҳам нурга тўлган каби эди. Гапни ўйлаб, босиқ, содда, ёқимли сўзлардилар. Сўзларида мантиқсиз

ортиқча иборалар мутлақо бўлмас, тингловчи гўё ҳузурлар-
 нар, яна-яна тингласам дер эди. Бундай оталар гарчи кўп
 учраса-да, негадир айниқса бу кишини мен Юсуфбек ҳожи
 образига жуда-жуда ўхшатаман. Муаллиф албатта Юсуф-
 бекни сиёсий бир арбоб, маълум табақанинг вакили қилиб
 тасвирлайди, Алижон домлада гарчи бу томонлар кўринма-
 са-да, ҳар ҳолда бошқа жиҳатлари, менимча, руҳан ва жис-
 ман Юсуфбек ҳожига тимсолдекдир».¹⁰⁸ Қолаверса, Абдул-
 ла Қодирий Алижон домлани жуда қаттиқ ҳурмат қилган,
 унга эҳтироми жуда юксак бўлган экан.

Бадий асар учун жамиятдаги муайян шахслар прототип
 вазифасини ўташи табиий. Бироқ бадий қаҳрамонлар би-
 лан ҳаётидаги маълум бир шахслар орасига тенглик алома-
 ти қўйиш бу адабиётшунослик илмига муносиб эмас. Аммо
 ёзувчининг ҳақ-ҳуқуқларини, қаҳрамонларини юзага чиқа-
 ришдаги усулларини ҳеч бир кимса чегаралашга ҳаққи йўқ.
 Зеро, бадий образ воқеликдаги кимларгадир ўхшаб кети-
 ши ҳам, мутлоқ фарқланиши ҳам мумкин.

Биз «Отам ҳақида» китобида хотиралар, ҳужжатлар би-
 лан бир қаторда муаллифнинг қуйидаги тахминларига ҳам
 дуч келамиз.

«...Шуниси аниқки, муаллиф асарларидаги кўпгина
 шахслар, воқеалар ва ўринларни ўзи яшаган муҳитидан,
 маҳалласидан танлаган». Ҳ.Қодирийнинг тахминича, Тош-
 пўлат тажанг ва «Ўткан кунлар» романидаги Мутал полвон
 учун Мирза қассоб исмли қўшнилари, Ҳомид образи учун
 Мирсобир бойвачча деган қўшнилари, Ўзбек ойим учун
 Жосият бибиси прототип вазифасини ўтаган.

Ҳ.Қодирий «Меҳробдан чаён» романидаги Абдураҳ-
 мон домла учун Абдулла Қодирий билан болаликда бирга
 ўйнаб, ўсиб улғайган, Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб
 келган мулла Тўлаган исмли мунофиқнусха бир кишининг
 прототип бўлганини ёзади.

«Жосият бибимнинг шу сўзларини хотирлайман:

– Мулла Тўлаган Абдуллани динсиз, ўрис деб гап тарқат-
 ди. Мана, охир ўзи ким бўлди?

¹⁰⁸ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент, 1983. – Б.98 – 99.

Бибимнинг бу сўзларидан мулла Тўлаган бир маҳаллар Қодирийга қарши иғво ҳам қўзғотгандек кўринади... Шу йўсин икки дўст ораларидаги иноқлик аста-секин совуқчиликка, бора-бора сабабини англаш қийин бўлган ҳасад-рақобатга айланади. Мадраса кўрмаган бир кимса кун сайин матбуотда обрў қозонсин-да, ўн йиллаб мадрасада ўқиб келган шундай катта мулла маҳалла имоми бўлиб юрсин!...»¹⁰⁹ «Отам ҳақида» китобида мулла Тўлаган хусусида анча батафсил маълумот бор. Ҳ.Қодирийнинг бу фикрларини ўқий туриб, беихтиёр мулла Абдураҳмон билан Анвар мирзо орасидаги конфликт эсга келади. Мулла Абдураҳмоннинг муфлислиги, тубанлиги Анвар мирзонинг кўнглини ўқситиб, ўзини дор остигача етаклаганидек ҳаётидаги, жамиятдаги мулла Тўлаган тоифасидаги «чаён»лар Абдулла Қодирийнинг қалбига озор етказгани, ҳатто 1926 йил бир неча ой қамалишига сабаб бўлгани аниқдир. Зотан, Қодирий иккинчи романини ўша қамоқдан кейин ёзди ва Абдураҳмон домла қиёфаси орқали мулла тўлаганларга чексиз нафратини сочди. Шу боис Абдураҳмон домланинг ифлос ўтмишига доир натуралистик тасвирлардан ўзини тия олмади. Ёзувчи романидаги бундай ҳодисаларнинг бадиий талқинини тушуниш ва тушунтиришда биографик маълумот муҳим аҳамият касб этади.

Абдураҳмонга зид образ – Анвар, ҳаётда эса мулла Тўлаган билан тескарилашиб қолган киши – Абдулла Қодирий. Қодирийнинг болаликда қийинчилик билан таҳсил олгани, Расулмуҳаммадбой эшигида мирзалик қилиб, сўнгра бойнинг ўз таклифи билан унинг қизига уйлангани қайсидир даражада Анвар ҳаёти билан боғлиқ (Анварнинг Солиҳ маҳдумга ёрдамчи бўлгани, сўнг Раънога уйланиши каби) воқеаларни эслатади. Буни қарангки, Абдулла Қодирий ўз тақдиридан башорат қилгандек мирзо Анварни дор тагига олиб боради ва «ўз марҳамати» ила ўлимдан қутултириб юборади. 1937 йилги машъум тузумнинг қаҳратонлари адиб қалбини музлатди, аммо адибни унинг бўйнига солинган сиртмоқдан, гарданига юкланган туҳматлардан, афсуски,

¹⁰⁹ Курсатилган асар. – Б.130 – 131.

ҳеч ким қутқариб қололмади. Абдулла Қодирий шаҳидлар силкига тизилди.

Адабиётшунос Р.Тожибоев ўзининг «Мирзо Анвар ким?» номли мақоласида (Ёшлик. 1989. № 1.) Мирзо Анвар образи учун Худоёрхон саройида мирзабоши бўлиб хизмат этган, сўнгра Тошкентга сургун қилиниб ўша ерда қатл этилган Мирзо Мунаввар исмли тарихий шахс прототип вазифасини ўтаган деган ўринли тахминни илгари суради. Тадқиқотчи уларнинг исмлари бир ўзакдан келиб чиққани, мирзабошиликлари, Тошкентда яшашлари каби барча мувофиқликларни таъкидлаган ҳолда ёзади: «Бизга маълумки, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Амир Умархоннинг канизи» (афсуски, бу асарнинг тақдири бизга номаълум) романларини яратиш жараёнида Қўқон хонлиги тарихига оид китобларни, тарихий манбаларни пухта ўрганган». Адабиётшуносликдаги бундай ўринли тахмин ва талқинлар адибнинг маънавий-маърифий дунёсини тушунишда ҳам, бадиий-тарихий асарни тарихий воқелик билан қиёслаб ўрганишда ҳам ўз қийматига эга. Бироқ бадиий асардаги аниқ тарихий шахслар сиймосидан фарқли ўлароқ тўқима, жамланма образларни қийсидир айтган гапи ёки ташқи кўриниши ёхуд бошидаги дўпписига қараб, ҳаётдаги қайсидир шахсларга мутлоқ боғлаб қўйиш сўз санъати табиатига номуносибдир.

Архив ҳужжатларининг илмий-адабий муомалага олиб кирилиши бир томондан, ўзбек адабиётидаги муайян адабий сиймоларнинг таржимаи ҳолларидаги қоронғи нуқталарни ойдинлаштиришга хизмат қилса, иккинчи томондан, қатағонга учраган адабий авлод билан ундан кейинги авлод орасида қандайдир зиддиятлар, мажбурият остида бўҳтон руҳли қоғозларга имзо қўйиб беришлар ҳам бўлганини кўрсатади.

90-йилларда архив манбалари асосида ёзилган қодирийшуносликка тегишли китобларда ҳам шу икки ҳолат кузатилади. Набижон Боқий қаламига мансуб «Қатлнома» (– Тошкент: Фафур Фулом, 1992.) асари шу жиҳатдан эътиборга молик. Асар «ҳужжатли қисса» деб аталган ва унга «Аб-

дулла Қодирийни кимлар, қандай йўсинда, қаерда, қачон ва нима учун қатл қилган эдилар?» деган тагсарлавҳа қўйилган. Дарҳақиқат, «дилбар адибимиз Абдулла Қодирийнинг аччиқ қисмати акс этирилган 976225-сонли» жиноятнома ҳужжатларини қамраб олган «Қатлнома»дан юқоридаги саволларга қайсидир даражада жавоб топиш мумкин.

Н.Боқийнинг «Қатлнома» китоби соф илмий асар эмас. Унда моҳир публицист нигоҳи бор, унда киноя, пичинг, кесатиқ ва жиддий тергов жараёни манбалари ёки «англатма»лардаги фактлар билан уйғунлашиб кетади. Илмий-публицистик услубга хос хусусият кўпроқ кўзга ташланади.

Асар бошида сталинизм балоси ҳукмронлик этган замонлар зикр қилиниб, унинг интиҳоси қўйидаги йўсинда берилади: «Ниҳоят, қаҳратоннинг қаҳри кесилди. Аммо унинг заҳри қолди.

«Улуғ йўлбошчимиз, доҳиймиз, падари бузрукворимиз, лашкарбошимиз... балою баттаримиз, қонхўримиз ва ҳоказо ўртоғимиз» айни баҳор айёмида: «Дадажон!» дедию шилқ этиб тушди. Ўлди. Ҳаром ўлди, итвачча!

Боғданми, тоғданми, илиқ шабада эса бошлади: шабадаки, олислардан қон ҳидини олиб келарди, кўнгилларни ағдар-тўнтар қиларди...».¹¹⁰

Бу «илиқ шабада» Абдулла Қодирий авлодларига бедарак кетган оталари хусусида сўраб-суриштириш журъатини беради. Адибнинг жиноятномасига 1956 йил 9 январь куни Масъуд Абдуллаев томонидан СССР бош прокурори номига ёзилган ариза-шикоят тикиб қўйилган. «Илиқ кунлар» об-ҳавосидан нафас олинаётган бу даврда ҳали қўрқув чекинмаган эди. «Тройка» – расмий учликнинг талаби, зуғумлари остида расмий қолипда туҳматномалар ёзиш, афсоналар тўқиш, тергов жараёнида уриб-янчиб ёлғон гувоҳлик беришга мажбурлаш 30-йиллар муҳитининг оддий ҳодисаси эди.

Шу маънода архив ҳужжатларини титкилаётган Н.Боқий шоир Фафур Гулом томонидан Абдулла Қодирий ҳақида

¹¹⁰ Боқий Н. Қатлнома. – Тошкент, 1992. – Б.6 (Кейинги кучирмаларда саҳифа рақами кўрсатилади).

дастлаб 1938 йили, сўнг 1956 йил 16 январда берилган кўрсатмаларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашади. Фафур Гуломнинг ҳолатини тўла тасаввур этади; унинг шайнига қора доғ туширишни истамайди. Чунки «Агар мантиқ бўйича фикр юритилса, истеъдодсиз кимса бошқаларнинг ноёб истеъдодига – омонатига хиёнат қилиши лозим. Фафур Гулом эса истеъдод борасида асло қисилмаган эди: у кемтик кўнгли билан куйлаганда ҳам дунёни тўлдириб кетган шоир ҳисобланади. Ҳар ҳолда Фафур Гулом энг жирканч шайтоний қутқу-ҳасад туфайли қўлини булғамаган...» (30-бет)

Абдулла Қодирийнинг қатли арафасидаги ҳаётига оид манбаларни оммага тақдим этаётган Н.Боқий холислик билан фикр юритади. Айниқса, миллатимиз қалбидан чуқур ўрин эгаллаган Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Мақсуд Шайхзода хусусида ёзганда уларнинг руҳий ҳолатини, кўнгил оғриқларини, тилсизланиб қолганлигию умрини ботинан азобда кечирганини уқтиради. Ҳар доим «буюк ғоядор» ўз ниятлари-режаларини амалга оширишда ўзбек миллатининг номдор ижодкорларидан фойдаланиб, уларнинг «тилини қисқ» қилиб қўйишга интилганини эътиборга олади.

«Қатлинома»да бевосита Абдулла Қодирий «иши»га оид Насрулла Охундий, Қурбон Берегин, Мўмин Усмонов, Назрулла Иноятов, Ғози Олим Юнусов каби шахслар билан боғлиқ манбалар, кўргазма ва юзлаштириш баённомалари кўп учрайди. Айни чоғда, муаллиф адибга умуман алоқасиз, аммо давр-замон қиёфасини намоён этадиган «қизиқарли кўчирмалар»ни ҳам ёзиб ўтадики, бунда ўқувчи қатлгоҳдан қон ҳиди келаётганини ҳис этади.

Муаллиф Абдулла Қодирий жиноятномасини варақлар экан, баъзан ишга алиб қахрамонларини аралаштиради, уларнинг нутқидан, суратидан иқтибослар келтиради.

« – Ҳақсиз жазо! – деб Отабек кулимсираб қўйди...» (10-бет). Эҳтимол, бу Абдулла Қодирий нидосидир.

« – Кимки қасддан битта мўмин бандани ўлдирса, унинг жазоси жаҳаннам бўлади ва ўша жойда абадий қолади! – дерди бир четда тасбеҳ ўгириб ўтирган Юсуфбек ҳожи.

– Иншааллоҳ!» (10-бет).

Ёки Фафур Гуломни «нуроний бир чол» қиёфасида кўрган муаллиф уни хаёлан Юсуфбек ҳожига хос сўзлатади: «Ўринсиз тўкилган бегуноҳ қонлар устига қурилган жамиятни қайта қуришга сира ақлим етмайди. Мабодо, у жамият қайта қурилса, сон-саноксиз шаҳидлар гўрида тик турадилар ва мадфун Туркистонимизни кофирхонага айлантириб қўйган биз итларни қарғайдилар!!! – деб юм-юм йиғларди» (33-бет).

«Қатлнома»да ҳужжатлар талқини жараёнида бундай чекинишлар, шеърый ёки бевосита адиб ижодига доир илмий манбалардан кўчирмалар кўп. Умуман олганда, «Қатлнома» XX аср инсоният бошидан кечирган мудҳиш сталинизм сиёсатини тасаввур этишга, хусусан, Абдулла Қодирий ҳаётининг сўнгги саҳифалари билан танишишга имкон беради.

Дарвоқе, адиб ҳаётининг сўнгги кунлари хусусида Ҳабибулла Қодирий ҳам архив ҳужжатлари асосида «Қодирийнинг сўнгги кунлари» номли хотира қисса ёзган эди (Ёшлик. 1989. № 4, 5, 6, 7). Муаллиф таъкидлашича, мазкур асариди «Отам ҳақида» китобига кирмай қолган, ўша 70 – 80-йиллар сиёсати боис киритилиши мумкин бўлмаган «кўпдан-кўп қизиқарли кўрган-кечирган, билган» воқеа-ҳодисаларни қаламга олади. Хотира қиссанинг ички тизими (структураси)да учта муҳим нуқта бор:

1. Абдулла Қодирий хусусида илгари айтолмай қолинган «қалтис» хотиралар.

2. Архив манбалари асосида адибнинг сўнгги кунларига доир ҳужжатлардан кўчирмалар.

3. Сталинизм сиёсатининг қодирийлар хонадони, хусусан, муаллиф бошига ёғдирган бало-офатлар баёни.

Қиссада бу уч масала ёритилар экан, ҳар доим Абдулла Қодирий сиймоси биринчи планда туради, воқелик унинг кўнгли, вужуди орқали ўтказилади.

Қиссадаги Ҳабибулла Қодирийнинг ҳам маҳбуслик даври, лагерь ҳаётининг тасвири-тавсифи берилган саҳифалар китобхон диққат-этиборини ўзига оҳанграбодек тортади. Сталинизм сиёсати нақадар даҳшатли экани, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонлар арзмаган баҳонаи сабаб туфайли озодликдан маҳрум этилгани қиссада ўзининг ёрқин ифодасини

топган, албатта. Зотан, инсон қалбининг оғриқларини кўрсатган бу асар юрак қони билан ёзилган, унда чин дилдан чин бир ҳақиқат битилган. Асар устида ишлаётган муаллиф қуйидаги фикрларни бежиз айтмаган: «...Мен шу пайтга қадар қалам тебратиб, унча-мунча нарсалар битдим. Аммо ҳеч қачон ҳозир битаётган асарим каби ўзимда ёзишга, кўнглимдагиларни бўшатишга бу қадар кучли эҳтиёж сезган эмасман. У мислсиз оғир дард бўлиб, вужуд-вужудимни ўртамоқда. Шу дард, шу армонни қоғозга туширмагунча, ёзиб битирмагунча бу дунёдан кетолмайман, жон беролмайман...»

Дарҳақиқат, қиссадаги энг жозибали, энг жонли ва қизиқ саҳифаларни муаллиф эҳтирос билан ёзган. «Ижодкор туйгулари жўшган, фикрлари ойдинлашиб, дард кўзёшга айланган маҳалда ёзмоғи керак. Фикр шу даражада етилмоғи жоизки, у қалбингизни ёндирсин, сизга тинчлик бермасин – шунда ёзинг. Мазмун эса ўз-ўзидан келади. Хуллас, дард билан, юрак қони билан, куйиб-ёнаётган қалб амри билан ижод этмоқ лозим».¹¹¹ Рус олими И.Гариннинг ёзишнинг изтиробли ҳаловат хусусидаги ушбу фикрларига монанд ҳолат, аввало, улуғ адиб Абдулла Қодирийнинг ўзида, шунингдек, Ҳ.Қодирийнинг ижод жараёнида ҳам қайсидир даражада юз берганига ишониш мумкин.

Дарҳақиқат, хотира қиссадаги энг жиддий, кўпчиликнинг ҳайратига, безовталигига сабаб бўлган нарса архив манбаларининг адабий муомалага киритилган ўринларидир. Бу тарихий-биографик маълумотлар кимгадир хуш ёқади, кимгадир шартакилик, маданиятсизлик бўлиб кўринадиди; кимнидир нохуш бир кайфиятга туширади. Нима бўлганда ҳам, ҳукмрон давр сиёсати юқорида санаб ўтилган қатор донгдор ижодкорларни майиб қилгани, ижод эркини бўғибгина қолмай, ўз устозларига уюштирилган туҳмат ва бўҳтонларнинг эгасига айлантиргани ҳақиқат. Хусусан, А.Қаҳҳордек жасур ёзувчи тўғрисидаги янги маълумотлар, айниқса, Ғафур Ғуломдек ўктам шоир билан КГБ ходимларининг Абдулла Қодирий борасидаги мулоқотлари ҳар

¹¹¹ Гарин И. Пророки и поэты. – М., 1992. – С.10.

кимни манфур сиёсатнинг нақадар «ҳийлакор тулки» экани устида фикр юритишга мажбур этади.

Н.Боқийнинг «Қатлнома»сидаги тергов фактлари Ҳ.Қодирий асарида ҳам бор. Аммо муайян бир ҳужжатга муаллифларнинг муносабатлари, талқинлари бир оз фарқли. Н.Боқий муҳитни, инсонни, кишанни тушунишга ҳаракат этади. Ҳ.Қодирийда бир оз гинахонликка, хафаланишга ўхшаш кайфият сезилади. Эҳтимол, адибнинг бунга асоси ҳам бордир.

Хотира қиссада Фафур Гуломнинг олижаноблигини намоиш этадиган бир фактни Ҳ.Қодирий холислик учун эслаб ўтади. 1956 йили 11 октябрда Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи съезида Абдулла Қодирий оқланади. Бундан қувонган, шодликдан боши осмонга етган Ф.Гулом Қодирийлар хонадонига съезднинг эртаси кунидек биринчи бўлиб кириб келади ва уларни муборакбод этади.

«Қодирийнинг сўнги кунлари»да Абдулла Қодирийнинг инсоний қиёфасини, мардлиги ва жасурлигини кўрсатадиган ўринлар кўп. Ҳ.Қодирий 1937 йили куз фаслида Маннон табиб билан бўлган мулоқотни эсга олади. Табиб ёш Ҳабибулладан ҳол-аҳвол, кимнинг ўғли эканини сўраб-суриштиргандан сўнг айтади: «...Ўзинг тушунадиган бола кўринасан, гапимни ҳеч кимга айтма, дадангга бориб секин айт, у албатта ўзини Тошкентдан четроққа олсин... Тожикистон томонларга бориб, тоғ-тош қишлоқларда соқол-муртини ўстириб, эшакарава миниб бир тирикчилик ўтказиб юрсин. Бир кун манови алғов-далғовлар босилиб, «омон-омон» бўлганда яна қайтиб келар. Бу сўзимни дадангга албатта айт, жон болам! Буларнинг арқонни узун ташлаб қўйганидан хотиржам ўтиравермасин. Дадангни ҳам албатта қамашади. Ҳозир турмалар тўлиб кетган, отангни қамашга жой ҳам йўқ! Ўзим ана шу табибчилигим учун яқинда ўн бир ой қамалиб чиқдим, ўз кўзим билан кўрдим, билдим...»

Албатта, бу гапни Ҳабибулла дадасига етказади. Шунда Абдулла Қодирий анча вақт ўйланиб ўтиради, сўнг сўзлайди: «Менинг ҳеч гуноҳим йўқ! Гуноҳсизни қамамасалар керак. Йўқ гуноҳни бўйинга олиб ватанни тарк этиш, халқ

кўнглига шубҳа солиш, аллақайси жойларда бўйин эгиб, сарғайиб юриш... Йўқ, бўлмайди!..»

Бу мулоҳаза, қатъият, жасорат улуғ адиб табиатига хос ва айни чоғда, унинг адабий қаҳрамонлари характерига мувофиқдир. Зотан, Отабекнинг туҳматга қолиб, терговга тортилиш эпизодларидаги жасурлиги, Анварнинг бегуноҳ дўстини ўлимдан қутқариш учун ўз оёғи билан дор остига бориши қайсидир маънода «хўрликдан ўлим тансиқроқдир», «Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «их» дейдирган йигит эмасман», шунингдек, қатъиян «Йўқ, бўлмайди!» деяётган Абдулла Қодирий сиймосини беихтиёр хаёлга келтиради.

«Қодирийнинг сўнги кунлари»да Ҳабубулла Қодирий бутун кўнглидаги дарду аламларини, энг муҳим ва зарур хотираларини баён қила олдимиз? Юрагида армонлари қолмадимиз унинг? Бунга жавобни «37-хонадон»дан топиш мумкин. Шеркон Қодирий ёзади: «Дадамиз Ҳабибулла Қодирий 1988 йил 31 декабрь куни тунги соат 11 лардан ошганда дунёдан кўз юмдилар. Эртасига аср намозидан сўнг у кишини қабрга қўйдик. Бизда бир одат бор: эркаклар мазордан қайтгач, аёллар билан сўрашадилар. Ўшанда онам мени бағриларига босиб: «Отангнинг юзларини бир оз ерга қаратиб қўйиш керак эдимикин? Кўпгина гапларини айтмай ичларида олиб кетдилар. Зардоблари бу дунёда қолармики», деб йиғлагандилар».¹¹² Ташвишсиз одам – ўлик. Армонсиз одам йўқ. Шеркон Қодирий ўз хонадонлари бошидан ўткан кунлар тарихини, отасининг юрагида қолиб кетган «зардоб»ларни қоғозга туширди. Назаримда, бу хонадон бошига тушган аччиқ қисмат бундан кейин ҳам авлодлари қўлига қалам тутқзади.

Профессор У.Норматов «Қодирий мўъжизаси»¹¹³ китобининг «Отага таъзим», «Адиб ҳақида қайдлар» саҳифаларида берилган таҳлиллари адиб асарларига унинг ҳаёт йўлидаги жуда муҳим «дарича»лар орқали қарашдек таассурот қолдирди. Зеро, жаҳон адабиётшунослигидаги мавжуд методлардан бирида айнан ана шу тамойил, яъни

¹¹² Қодирий Ш. 37-хонадон. – Тошкент: Davr press, 2009. – Б.5.

¹¹³ Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010.

муайян бир ижодкор асарларини таржимаи ҳоли воситасида тадқиқ этиш етакчилик қилади. Кимдир «Отам ва большевик» ҳикоясига ёки «1819 йил ёдгори»га эътибор берган бўлиши мумкин, аммо ҳар икки йирик романи матнида келган, бевосита адибнинг отаси тилга олинган эпизодларни биров эслайди ё эсламайди. У.Норматов эса шу кичик эслатмалардан улкан бир маъно – адибнинг отасига эҳтиромини кашф этади.

Кичик сарлавҳаларга ажратилган «Қайдлар» қисқа, лўнда, маълумотларга бой. Унда «Ўткан кунлар» таъқиқланган замонда ҳукм сурган қўрқув салтанатининг бутун даҳшатларини англаш, кутилмаган саволдан «ҳатто таҳликали зилзила пайти ҳам бетиним юриб» маъруза ўқийдиган доцент Зикриё Мирҳожиев домланинг «таққа тўхтаб» қолганидаги аҳволини ва савол бергувчи талабанинг дом-дараксиз кетганини ҳам тиниқ тасаввур қилиш мумкин. «Қозон сафари воқеаси»да кўпчилик учун янги бўладиган маълумотлар бор. «Қайдлар»даги таҳлилларнинг ҳаётий воқеа-ҳодисалар билан уйғунлиги ўқувчининг диққатини ўзига тортади. У.Норматов ёзувчининг асарларини ва архив ҳужжатларини, мавжуд илмий тадқиқотлар ҳамда биографик маълумотларни қайта назардан ўтказади. Абдулла Қодирий дунёсини, ҳам истеъдодли ижодкор, ҳам ўз замонасининг кишиси сифатидаги хусусиятларини теран тушунади ва теран тушунтиради. Китобига кирган «Фигон» мақоласида Ҳабибулла Қодирий қиссасини «ўта шафқатсиз, мардона ҳақиқат руҳи билан йўғирилган» асарлар қаторига киритади.

Тўғри, «Қодирийнинг сўнгги кунлари» – ўзига хос ғуссени қисса. Унда бевосита адибнинг ўзига, унинг қамалини ва оқланиш жараёни тафсилотларига доир жуда муҳим нуқталар борки, албатта, улар адиб шахсиятини теранроқ англашга, асарларини чуқурроқ тушунишга, адибнинг ҳаёт йўли билан ижодий йўлини бир бутунликда олиб тадқиқ этишга ёрдам беради. Агар адибнинг ҳаётига, ижодига жиддий назар ташланса, ўзлигига, ўзига ва ўз миллатига садоқат яққол кўринади. Жуда кичик, гўё арзимас бўлиб

қўринган биографик маълумотлар ҳам баъзида айни жараёнда катта ва жуда муҳим маъно касб этади.

Абдулла Қодирийнинг донишманд қаҳармонларидан бири «умр – отилган ўқ эмиш» дейди. Ҳар ўтган кун, ҳар ўтган давр тарихга, хотирага айланиб боради. Хотиралар эса орадаги масофа ортиб боргани сари совийди, хира тортади, ёддан кўтарилади. Энг қизиғи, агар ижод аҳлига оид хотиралар сунъий, ғайритабиий тўқилган бўлса, гарчанд зар муқовали китоблар ичига жойлаб қўйилса ҳам, барибир эсдан чиқар экан. Чунки ўтган ижодкор зотининг инсоният хотирасига табиий равишда муҳрланиши учун энг аввало ўқувчилар излаб, талпиниб, топиб, суюб, ўйланиб, ичкиб, қувониб, йиғлаб ўқийдиган асарлари, адабий дурдоналари бўлиши лозим экан.

Ўзбек миллати манглайига битилган Абдулла Қодирийдек истеъдод эгаси орадан асрлар ўтса ҳам халқ хотирасидан ўчмаса керак. Бунга асос берадиган энг муҳим омил – адиб ёзган гўзал санъат асарлари. Аслида, ёзувчи маънавий дунёси асарларида акс этади ва аксинча. Романларида аксланган Абдулла Қодирийнинг юрак уришларини, қаҳрамонлари дунёсини англашда адиб тўғрисида ёзилган «Отам ҳақида», «Қодирийнинг сўнгги кунлари» (Ҳ.Қодирий), «Ўтганлар ёди» (М.Қодирий), «37-хонадон» (Ш.Қодирий), «Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида» (Муаллифлар жамоаси) каби хотиралар китоблари очқич вазифасини бажаради. Бу манбалар Қодирийнинг табиати, асл маслағи, иймон-эътиқоди, ижод лабораториясининг айрим қирраларини очишга хизмат қилади. Зотан, турли хатлар, қўлёзмалар, кундаликлар, шахсий архив манбалари қаторида ижодкорнинг яқинлари ва замондошлари ёзган хотираларнинг психобиографик нуқтаи назардан ёзувчи қалбини тушунишдаги қадр-қиймати беқиёс. Олмон олимлари учун И.Эккерманнинг «Гёте билан гурунглари» асари бебаҳо хазина, улуғ адибнинг маънавият хазинасига кириш учун сеҳрли калит саналади. Бир маҳал рус адибларидан А.П.Чехов билан М.Горький ўзаро суҳбатларида олмонларга ҳаваси келиб, Лев Толстойнинг доно фикрлари

исроф бўлаётганидан, унга фидойи котиб етишмаганидан афсусланади. Дейлик, Гёте, Толстой, Қодирийдек буюк истеъдодлар ёнида фидойи эккерманларнинг пайдо бўлиши ҳам сўз санъатининг бахт-саодати саналади.

Дунё адабиётидаги жуда кўп адиблар умрининг охириги паллалари батафсил ёзиб қолдирилган. Маълумотларга кўра, И.Гёте умрининг сўнгги лаҳзаларида кўпроқ ёруғлик ва тоза ҳаво сўраган экан. Л.Толстой эса «Нима қиларимни билолмай қолдим» деганича фоний дунёни тарк этади. Хўш, Абдулла Қодирийнинг сўнгги кунлари, охириги нафаслари юзасидан қандай маълумотга эгамиз? Шу пайтгача ҳужжатли, аниқ тафсилотли маълумот йўқ эди. 1937 йил 31 декабрда уйдан олиб кетилгани, терговлар, сўнгра 1938 йил 4 октябрида отилгани хусусида умумий маълумотлар бор эди, холос. Назаримда, Профессор Умарали Норматов «Қодирийнинг сўнгги илтижоси» мақоласидаги (Шарқ юлдузи. 2013. №1) хотиралар силсиласи асосида тиклаган маълумотлар Абдулла Қодирий умрининг охириги лаҳзалари юзасидан тасаввур уйғотади. Ундаги келтирилган хотиравий манзара ўлимга ҳукм қилинган «Меҳробдан чаён» романи бош қаҳрамони Мирзо Анвар ҳолатига оид бир эпизодни ҳам эсга солади. «Дор остида Анварнинг қўли ешилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди... Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнани ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаъат намоз ўқиди...» Абдулла Қодирий ўз суюкли қаҳрамониغا ўлим олди-дан, дор остида шундай бир қонуний ҳуқуқни «берган» экан, ўзи ҳам ўлими олдидан татар командирдан, аввало, ўз «қонуний ҳаққи»ни сўраши, иккинчи тарафдан, «қайралаётган пичоққа бутунлай парвосиз, қўрқувсиз» қараши жуда ишончли ва табиий кўринади.

Масъуд Қодирий оғзаки хотираси асосида мақолада баён этилган воқеа, машъум вазият тафсилоти – маҳкум адибнинг сув сўраши, таҳорат олиб икки ракаъат намоз ўқиши, тақдир ҳукмига бўйин эгиши ва тупроқдан ташқарида кўмилмай бир оёқнинг кўриниб туриши – барча-барчаси аниқ, тиниқ, ҳаяжонли ва табиий бўлиб, етук бир фожиа-

вий пафосли ҳикоя ўқигандек таассурот қолдиради. Чунки ҳақиқатгўй адиб тухмат ва хиёнатларга бардоши, руҳан тўққиз ой давомида азобланганига қиёсан жисмоний ўлим қаршисида мардона тура олиши мумкин эди. Аллоҳ зикри билан калимаи шаҳодатни айтиб жон таслим этиш, жаннатдан умидворлик иймонли одам табиатига хосдир. Шу маънода Қодирий умрининг сўнгги лаҳзалари тўғрисида ҳар қандай бошқа, турли версиялар бўлмасин, домланинг ушбу мақоласида баён қилинган воқеа табиий ва мантиқийлиги билан ўз қийматига эга. Бу воқеий ҳикоя адиб мухлисларининг аввал юрагини зирқиратиб, кейин руҳиятини хотиржам қилади. Қолаверса, У.Норматов келажакда бунга кўра ишончли манбалар топилиши эҳтимолни инobatга олиб, холислик юзасидан, ўз узрини айтади ва бошқалар учун ҳам эшикни очиқ қолдиради. Умуман, мақолани ўқиган ўқувчи «инсон учун дунёда ўлумдан қўрқунч нараса йўқ»лигини жуда теран ҳис қилган Абдулла Қодирийнинг мардлиги ва жасоратига иқрор бўлади.

* * *

Ижодкор таржимаи ҳоли туғилган ё вафот этган йилдангина, асарларининг ёзилган санаси ёки қандайдир мукофотлар олганига оид маълумотлардангина иборат бўлса, бундай «тарих», бундай биография анча жўн, зерикарли ва ҳатто бадий ижод жараёнларидан, ижодкор руҳиятидан узилган бўлади. Негаки, ёзувчи-шоир ҳаётидаги энг майда воқеа-ҳодисалар ҳам баъзида унинг асарларида руҳий-психологик суратда ўз муҳрини қолдиради. Дунё адабиётшунослигида бадий асарга ижодкорнинг яшаш тарзи, шароити, муҳити, ишқий саргузаштлари, эътиқодий таянчлари, ҳаётида кечган турли ҳодисалар, кундаликлари ва шу каби бир қанча унсурлар призмасидан қарайдиган биографик метод кўпинча муваффақиятга эришиб, ўз натижаларида камалакнинг етти рангини кўради. Жаҳон адабиёти тарихида ҳар босган қадами, ҳар олган нафаси қоғозларга муҳрланган донгдор санъаткорлар ҳаёти солномасини учратиш мумкин. Юқорида айтилганидек, И.В.Гётенинг котиблари олмон шои-

рининг охирги нафасигача, охирги сўзлари ва умуман ўлим ҳолатининг тафсилотларигача батафсил ёзиб қолдирганлар.

Таассуфки, бизда бадий асар моҳияти билан бевосита боғлиқ ҳодиса – таржимаи ҳолни тавсиф этиш ёки бирор бир ижодкор портретини ёзиш ҳали шу кунга довур оддий хронологик маълумотлар қайдларидан кўп ҳам юқори кўтарилгани йўқ.

Гарчанд қодирийшуносликда «Отам ҳақида», «Қодирийнинг сўнги кунлари», «Қатлнома» сингари биографик йўсинда ёзилган китоблар мавжуд бўлса-да, улуф адиб ҳаётининг кўпгина саҳифалари очилмаган; чалкаш фактлар, ғайримантиқий талқинлар ҳам учрайди.

Қодирий отилган, Қодирий «халқ душмани» сифатида судланган, сал илгари Қодирий «аксилинқлобий ҳаракат» қилганликда айбланиб ҳам судланган; Қодирий Масковда ўқиган...

Бу ўринда шу охирги жумла муҳим.

60-йилларидаги айрим адабиётшунослик манбаларида адибнинг ўқиш даври 1925 – 1926 саналари билан кўрсатилади («Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки» – Тошкент, 1962 йил, 159 – 160-бетлар). Шунингдек, 1990 йили олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган адабиёт тарихи дарслигида ҳам айни сана такрорланади.

Ҳолбуки, адибнинг «Кичик асарлар»ига кирган «Таржимаи ҳоли»да ҳам, шу манбага суяниб ёзилган Ҳ.Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида ҳам адиб ҳаёти, ижодининг Масков даври 1924 – 1925 йил экани тўғри қайд этилади.

Ҳ.Қодирийнинг «иккита ўн икки варақли, кўк муқовали тўла конспект дафтар»дан ўқиб олган («Отам ҳақида», 50-бет) ва хотирасида қайта тиклаб ёзган тахминий маълумотларидан бошқа, афсуски, Абдулла Қодирийнинг таълим-таҳсили хусусида тафсилий маълумот йўқ. Ўқиш-ўрганишга ихлос, хоҳиш ҳар кимда бўлиши табиий. Жумладан, таниқли ёзувчи бўлиб етишганларда ҳам. Бироқ ҳар доим иқтисодий масала муаммо бўлиб келган. Айниқса, қалам учидан келадиган даромад эвазига кун кечирадиган ижодкор зотига.

Хўш, улуғ адибимиз Абдулла Қодирий Масковга қайси маблағ ҳисобидан кетган эди?

«Туркистон» газетасининг 1924 йил 15-сонидан ўқиб, кўчириб олганимиз қуйидаги мухтасар хабар айтиш саволга жавоб бўлади, адиб биографиясининг қоронғи бир саҳифасига ойдинлик киритади. «Тақдир этарлик бир иш» деб номланган хабар-мақола муаллифи Шокирбеков фамилияли киши шундай ёзган: «Эски шаҳар вақф бўлинмаси Жулқунбойни ўз таъминотига олиб, Масковга ўқушқа юборди. Жўнатиш олдидан беш ойлиқ маошини қўлига нақд беруб, бир ойлиқ мукофот ҳам берди. Иқтисодий идораларимизнинг шундай қадр қилиб қилғон ҳимматларига офарин деймиз ва ўртоғимиз Жулқунбойга муваффиқият тилаб, ўзи узоқ кетса ҳам, қаламининг яқинда туришини умид қиламиз».

Бор гап шу. Демак, Абдулла Қодирий «эски шаҳар вақф бўлинмаси» ҳисобидан, унинг иқтисодий ёрдами билан Масковга ўқишга кетган экан.

Таъкидлаш керакки, Туркистонда илгаридан фаолият кўрсатиб келаётган вақфлар 1923 йили Тукистон шўролар жумҳурияти ижроқўмининг 173-сонли декрети билан маориф комиссарлиги таркибига киритилади. Бу иқтисодий ташкилот таркибида иккита – диний ҳамда маданий ва маориф ишларига белгиланган вақфлар иш юритади. Айтиш вақфлар, шунингдек, «Кўмак» ва «Нашри мориф» хайрия уюшмаларининг ёрдамида ўша йиллари Русияда беш юздан ортиқ, Германияда юзга яқин, Бокуда ўттиз бешта ўқувчи таҳсил олади (маълумотлар 1923 йил 1 февралда «Туркистон» газетасида босилган И.Хидиралиевнинг «Вақфлар тўғрисида бир неча сўз» мақоласидан олинди). Қолаверса, Қодирийнинг Масковда ўқишининг харажатларини ўз зиммасига олган вақф идорасида ёзувчининг кўнглига яқин Ҳожи Зуфарий, Мунаввар Қори, Заҳириддин Аълам каби ҳаммаслак кишилари ишлар эди. Воқсан, Шокирбековнинг тилагига, «Муштум»га берилган ваъдага кўра Жулқунбой «ўзи узоқ кетса ҳам», юрт матбуотида «қаламининг яқин туриши»нинг имконини топди. Хат йўсинида мақолалар юбориб турди. Жулқунбойнинг Масковдан туриб ёзган

битикларида ёлғизланиш, бегонасираш, муҳитга кўника олмасликка ўхшаган кайфият сезилади. Айни чоғда, у ерга ўқишга борганлар ҳолидан, бекорчилигидан, олиф-тагарчилигидан муштумона шевада ёзади. «Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулиллоҳ, улар ҳам ўйнаб-кулиб юрийдилар. Субҳи шом, балки алад давом таҳсили улум кўидадирлар. Аммо болаларингиз орасида беғоя ва беамал ошиқ ўйнаб, ит уриштириб, кўйнак-иштон йиртиб юрганлари йўқ деб айта олмасам ҳам, лекин бор дейишга ҳам тилим бормайди...»

Жулқунбой шу зайл қалам суради. Чамаси баъзи ўқувчи-талабалар таҳсилидан кўнгли тўлмайди, маърифат тилагида келган айрим ёшлар маржаларни етаклаб, бузгунчилик кўчаларига киради: эҳтимол, кийимини ўзгартирар, аммо миллат қайғусида, миллий фикрда ўзгариш кўрилмайди. Шунингдек, она кўксини кўмсаб тургувчи, она сути оғзидан кетмаган, жиддий қилиб айтганда, миллатга хизмат нелигини англамаган, фикран етилмаган гўдак-болалар ҳам ўқишга юборилганки, бунинг фойдасидан зарари кўп. Бундай қуруқ исрофгарчилик учун куюниб ёзилган сатрлар «Миллий ашулачимиз фалончи Италияда ўқиб қайтдимиз?» номли пичингда ҳам кўринади... Жулқунбой Масковдан йўллаган «Тўртинчи хат»ининг «Қари қиз пешонангга йиғла!» деган жойида ёзади: «Оғзимни қапа-қапа очиб, рутубат миқробларидан уч-тўрт юзини наҳорга танаввул қилгач, устидан «қир-қир» қилиб йўталиб ҳам қўйдим. Баъдазон юзимни қиблага қаратиб, Масковнинг шундай болонишин еридан уй олиб, менга ўхшагон нимжонларни рамақижонлик даражасига етказишга таважжуҳ қилгон ваколатхонамиз ҳақиқа дуойи холис учун қўлимни очдим...» Хуллас, илм талабида юрган баъзи кимсаларнинг яшаш шароити ҳам кўнгилдагидек эмас; оғир шароитга, етар-етмас таъминотга тоқат қилиб, илм олиш учун ҳазрати «Айюб Собир»нинг сабрлари лозим. Қодирий Масковдалиги пайтида бу каби ҳолатларни ўз кўзи билан кўрди; шунинг ичида яшади ва «Муштум»га ҳангома, пичинг, тажоҳили орифона йўсинида ёзиб, журнал сипоришларини қондирди. Албатта, хиз-

матидан атайин рухсат олган ёзувчининг нияти «уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди». Аммо... Зид фикр давоми учун далил: «Масковдан 1925 йилнинг июн ойида ёзги таътилга Тошкентга қайтдим. 25 – 26-йилнинг таҳсиллиги Масковга бораман деб тайёрлағон вақтимда Алимов мени олиб қолди...» (Демак, адибнинг ўқишда юрган даври роппа-роса бир йилга – 1924 йил июнидан 1925 йил июнь ойларига тўғри келади). Қизил матбуот арбоби Комилжон Алимов, эҳтимол, Абдулла Қодирийни матбуотда бирга ҳамкорлик қилиш таклифи билан «олиб қол»гандир. Иккинчидан, кейинчалик ёзувчи ижодининг қора нуқталари ўлароқ хотирага олиниб, танқид этилган «Масков хатлари» ҳаммага ҳам хуш ёқаверган бўлмаса керак. Негаки, унда ҳақиқатни кулгили йўлда айтиш, мавжуд ижтимоий, адабий ҳаётга, маданий-маърифий таълим тадбирлари жараёнига нисбатан танқидий руҳ кучли эди. Шуниси ибратлики, Қодирий ўзгача бир муҳитда ҳам ўз услубига, ўз қаламига содиқ қолади: руҳиятдаги тирик назар, уйғоқ қалб ўз маншабидан асло узоқ кетмади.

* * *

Хуллас, ёзувчининг биографик маълумотларини унинг ижодий жараёнига уйғунликда талқин этиш зарурати мавжуд ва бунинг илмий ифодаси муайян илмий тизим тусини олиши керак.

Бадий-эстетик биографиялар ёки ижодий портретлар ёзишда дунё адабиётшунослигининг, шарқ мумтоз адабиётшунослигининг тажрибаларига таяниш лозим.

Иждокор биографиясида, хусусан, Абдулла Қодирий таржимаи ҳоли тавсифида унинг ўз қўли билан ёзган турли жанрдаги асарлари, замондошларининг хотиралари, фарзандлари томонидан битилган ҳужжатли, хотира асарлари ва, айниқса, архив ҳужжатларида муҳрланиб қолган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

ДУНЁ ОЛИМЛАРИ НИГОҲИ

XX аср ўзбек адабиёти намояндаларининг ижоди баъзан собиқ иттифоқ олимлари, баъзан рус олимлари томонидан ўрганилди; мақолаларида, хотираларида эътирофлари берилди. Бундаги эътирофлар, хусусан, қодирийшунослик доирасидаги фикр-мулоҳазаларда кўпроқ ўзбек романчилигининг майдонга келиши катта воқеа экани айтилади.

Масалан, татар олими Зариф Башир 1929 йили Қозонда нашр этилган «Ўзбек адабиёти» китобида: «Унинг (Абдулла Қодирий назарда тутилади – *Б.К.*) 1923 йилдан сўнг босилган «Ўткан кунлар» номли зўр бир романи уч бўлим бўлиб нашр этилди. Мундарижаси Худоёрхон диёридан олиб ёзилган бу романни ўқиган чоғингда, ўзингни бутунлай шу диёрнинг қаҳрамонлари орасида ҳис қиласан...», деган гаплар бор.¹¹⁴ Қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezовнинг: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 20-йилларда гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди...» деган эътирофини кўпчилик яхши билади. Аслида текис саҳрода тоғ ўз ўзидан пайдо бўлиб қолмаганидек, генетик нуқтаи назардан қараганда, ўзбек романи ҳам мавжуд мумтоз эпик тафаккурнинг янгича шароит берган маҳсулидир. Бир қанча бошқа эътирофлар ва мулоҳазалар бошқа қардош миллат ёзувчилари томонидан ҳам айтилган.¹¹⁵ Бундаги адиб новаторлигини, устозлигини улуғловчи фикрлар ўзбек адабиётшунослигида мавжуд қарашларга жуда ҳамоҳангдир. Шу боис, айнан қодирийшуносликка оид ўзгача талқинларни кузатиш ниятида хориж олимлари томонидан битилган манбаларни имкон қадар бир сидра кўздан кечирамиз. Зо-

¹¹⁴ Башир З. Ўзбек адабиёти. – Қозон, 1929. – Б. 15.

¹¹⁵ Қаранг: Иноғомов Р. Қодирий жаҳон кезади // Шарқ юлдузи. 1994. №3 – 4.

тан, собиқ совет мафкураси ҳукмронлик этиб турган йилларда Фитрат ва Чўлпондек забардаст адиблар хусусида хорижда қатор эътиборли мақолалар юзага келган эдиким, бу хусусда илмий жамоатчилик муайян тасаввурга эга бўлди. Мудҳиш қатағон қурбонлари бўлган бу ижодкорларнинг шон-шуҳрати 20 – 30-йиллардаёқ турк дунёсига маълум эди. Шу сабаб улар хусусидаги фикр-мулоҳазалар оқими бутун XX аср давомида тўхтамади.

Абдулла Қодирий сиймоси ҳам муҳожиротдаги туркий миллат вакиллари, шунингдек, Фарб ва Америка олимларининг назаридан четда турмади. 1929 – 1939 йиллар оралиғида Мустафо Чўқай ўғли раҳбарлигида Париж шаҳрида «Ёш Туркистон» номли журнал нашр этилган. Унда барча жаҳидларга жиддий эътибор қаратилганидек, баъзи мақолаларда Жулқунбойга ҳам муносабат билдирилди.¹¹⁶

Айнан шу «Ёш Туркистон»нинг 1931 йилги 18-сонида Азимзода исмли муаллифнинг Машҳаддан ёзган «Ўткан кунларимиз» сарлавҳали бир мақоласи борки, Абдулла Қодирийга муносабат бу ўринда анча жиддий ва айбнома руҳидадир.

30-йилларда С.Ҳусайн, М.Бузрук сингари ўзбек мунаққидлари адибнинг «миллатчи», «майда буржуазия» вакили эканини ёзган, романларидан шўроча талабларни қониқтирадиган манзаралар тополмай айблаган бўлсалар, Азимзода Абдулла Қодирийни ўз мақоласида «бўлшавикларга сотилғон» ҳисоблайди; адиб романларини ўқиб, унга шундай айбни юклайди. Дарвоқе, бир ўринда Ботуни большевикларнинг ишончли хизматчиси, Миртемирни эса «бўлшавиклар манфаати учун шеърлар ёзади», «бўлшавик малайларидан» деб айтади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бу мақоладаги мулоҳазалар чуқур илмий-эстетик талқинлар натижаси эмас, балки мавжуд ҳокимият билан бир оз муросага келиб ижод этаётган, таҳликалар ичида кун кечираётган миллий бир адибга нисбатан қуруқ асоссиз ҳужумлардир.

¹¹⁶ Ўқтой. Туркистон адиблари вазифаси // Ёш Туркистон. 1937. №95.

Азимзода қуйидагича ёзаверади: «Абдулла Қодирий бўлшавиклар учун хизмат қилиб турадир. Унинг «Меҳробдан чаён» деган китоби миллий рўмон эмасдир. Бу асарда бурунги хонларнинг айблари хаёлий ва муболағали бир суратда тасвир этилиб, эски анъаналар халафлар назаринда тақбиҳ этиладир; миллат ва миллият туйғуси алайҳинда бўлгон бу рўмон бўлшавиклар манфаати учун нашр этилмишдир...

Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» каби яна «Ўткан кунлар» деган рўмони бор. Бу асар-да бўлшавикларга пак мақбулдир».¹¹⁷

Азимзода фикрича, Абдулла Қодирий ўша романларини бирёқлама ёзган, чунки қаҳатчилик ҳукм сураётган ўша йилларда унинг «қалами кунлик озуққа» сотилган эмиш. Адиб ўз романларида ўтган кунларимизни қаро буёқларда берган, фақат ёмонлаган. Ҳолбуки, эски замонларда қадим Туркистонда улуғ бинолар, нақш, ипак санъати, оғоч, мис ва темир ўймакорликлари, тошқўмир ва қоғоз саноати ривожланган бўлган. Абдулла Қодирий ўтмиш хусусида рўмон ёзар экан, «бунларни кўрмамиш ва унга отаси-да сўйламамишдир». Бадиий асар билан реал тарихий асарнинг фарқига бормайдиган муаллиф фикрлари шундай. Ва ҳатто, бир ўринда: «Ўткан кунларимизни яхши билмасдан у ҳақда рўмонлар ёзишга жасорат этиш буюк хиёнатдир», деган идаони ёзади. Эҳтимол, Азимзода Туркистоннинг ўтмишини улуғлаши, унинг буюклигини овоза қилиш лозимлигини таъкидлаши билан ватанпарварлик, миллатпарварлик қилаётгандир. Аммо унинг бадиий воқеликка ёндашуви матндан узоқ. Чунки мақоласида роман воқеа-ҳодисалари ёки муайян образлар таҳлили йўқ. Гўё унга кимдир Абдулла Қодирий ўша романларида ўтмишни қоралаган деган гапни етказиб қўйган-у, у романларни ўқимасданоқ, ўша «қора ўтмиш»ни «оқлаш»га тушиб кетган кўринади. Ҳар ҳолда мақоладаги етакчи умумпафос шундай таассурот беради.

Назаримда, бу ўринда Азимзода фикрларининг инкори учун узундан-узоқ далиллар келтириш шарт эмас. Чунки «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»нинг ўзбек миллати

¹¹⁷ Азимзода. Ўткан кунларимиз // Ёш Туркистон. 1931. №18.

маънавиятига, бадий-эстетик тафаккурининг юксалишига берган таъсири Абдулла Қодирий миллат ва ватан учун қандай хизмат этганини кўрсатади.

Қизиқ ҳолат. Айнан ўша тарихий даврда адибга нақадар қийин бўлганини тасаввур этиш мумкин. Ичкаридагилар уни «миллатчи»дан олиб, «миллатчи»га солган бўлсалар, ташқаридаги бир «миллатсевар» киши ўз талқинларида адибни «бўлшавикларга сотилгон», тарих олдида буюк хиёнат қилган хиёнатчига чиқарди...

Иккинчи жаҳон уруши даврида Берлинда нашр этилган «Миллий адабиёт» мажмуасида «Ўткан кунлар»дан парчалар берилди (1943. 5-сон). Қ.Исроилжон имзоси остида босилган «Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз» номли мақолада – асосий гап Чўлпон хусусида бўлса-да – Абдулла Қодирий номи жадидлар қаторида тилга олинади¹¹⁸.

Шунингдек, «Миллий Туркистон» мажмуасининг 1964 йил май сонидида Боймирза Ҳайитнинг «Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон» номли мақоласи босилади. Мақоланинг аввалги қисми Абдулла Қодирий хусусида бўлиб, сарлавҳадан кейин «бошқарма» – таҳририят томонидан шундай эслатма битилган: «Б.Ҳайит томонидан XXVI Байналмилал шарқшунослар қурултойи, туркшунослар бўлимида, Деҳли 7. 1. 1964 да берган маъруза».¹¹⁹

Б.Ҳайит Абдулла Қодирий асарларининг матнини маҳсус адабий-назарий нуқтаи назардан талқин этмайди, балки умумий йўсинда адибнинг ҳаёти ва ижоди хусусида фикр билдиради. Албатта, бу даврга келиб Абдулла Қодирий аллақачон оқланган ва унинг ижоди советлар мафкурасига бегона эмаслиги исботланаётган эди.

Б.Ҳайит собиқ иттифоқдаги чиқишлардан фарқли ўлароқ айрим мулоҳазаларни билдирди.

1. «Ўткан кунлар»да «Хўқанд хонлиги ва *Русиянинг Туркистонга ҳужуми* олдидаги ҳаёт тасвир этилган»лигини очиқ ёзди.

¹¹⁸ Исроилжон Қ. Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз // Миллий Туркистон. 1942. №11.

¹¹⁹ Миллий Туркистон. 1964. №11. – Б.22 – 26.

2. Абдулла Қодирийнинг ижоди «на советлар бирлигида ва на Оврўпада» мукамал ўрганилмаётганини айтди.

3. Б.Ҳайит фикрича, адибнинг ўзбек романчилиги мактабининг асосчиси эканлигини ҳар ким ҳар доим зикр этади. «Лекин совет адабиётшунослари уни мафкура масаласида айблайдилар, – дея ёзади у ва И.Султонов фикрларига пичинг аралаш мурожаат этади, – чунки у «жадидчилик ҳаракати таъсири остида қолган, Туркистоннинг Русия тарафидан қўшиб олинишининг тараққийпарварлигини сезмаган ва синфий курашни ўз асарларида яққол кўрсатолмаган» эмиш».

4. Адиб оқлангандан кейин, албатта, унинг асарлари нашр қилина бошланди. Бироқ «Ўткан кунлар»нинг 1958 йилдаги нашри илгариги нашрлардан фарқли эди. Б.Ҳайит роман матнларини қиёслаб, баъзи ўринлар тушириб қолдирилганини, айрим жумлалар таҳрир этилганини таъкидлайди. Жумладан, роман охирида Отабекнинг «Ўрис билан тўқнашма»да шаҳид бўлганлиги ибораси «чор аскарлари билан тўқнашиш»да бирикмасига ўзгартирилганлигини мисол қилиб келтиради.

Албатта, Б.Ҳайит мақоласида Абдулла Қодирий ижодининг фавқулудда янги, кутилмаган талқинлари сезилмайди. Бироқ унда «миллатлар турмаси»да айтиш ва ёзиш мумкин бўлмаган айрим гаплар бор. Айнан адабий сиёсат эътиборидан талқиндаги фарқни билиш қийин эмас. Табиийки, коммунистик жамият сари интилаётган тузумга нисбатан бундай шак-шубҳалар унинг муҳолифатдаги жуфтликлари томонидан сўз бўрони ила қаршиланиши шарт эди. Адабиёт майдонидаги ҳукмрон сиёсатнинг талаби шундай эди.

XX аср жамиятида бир-бирига муҳолиф бўлган икки лагерь идеологлари битта адабий-тарихий воқеликка икки хил назар билан қаради. Ҳоявий кураш майдонида бу идеологлар мурасага кела олмайдиган масалалар бор эди. Рус босқинчиларига, жадидларга, Чўлпон, Фитрат ва шу жумладан, Қодирийга муносабат масаласи шу доирага киради.

Зотан, хорижда ушбу масалаларга ўз муносабатини баён этган олимлардан бири Эдвард Олворт эди. Унинг «Ўзбек адабий сиёсати» номли китоби бор. Олим унда жаҳид адабиётига жиддий эътибор қаратади ва умуман тўғри қарашларни ҳам илгари суради. Мафкуравий-сиёсий адабиётшунослик намунаси бўлган «Ўзбек адабий сиёсати» китобида Абдулла Қодирий номи бир неча ўринда, яъни Беҳбудийнинг «Падаркуш»ига тақлидан «Бахтсиз куёв» драмасини ёзганлиги, гарчи Абдулла Қодирий биринчи ўзбек романнависи бўлса-да, диққат-эътибордан четда қолиб келганлиги, 1956 йилги Н. Муҳиддиновнинг Абдулла Қодирий сиймосига алоҳида эътибор берганлиги каби масалалар тилга олинади.¹²⁰

Бу фикр-мулоҳазалар шўро адабиётшунослигидан бир оз фарқ этар эди, аммо Абдулла Қодирийнинг муайян асари махсус талқин қилинмайди ва адабиётшуносликнинг бундай ўзак масаласи бу тип олимлар зиммасига тушмас ҳам эди. Э.Олвортнинг китобидаги фикрлари билан ҳам совет олимлари ҳисоб-китоб қилишга мажбур бўлдилар.

Бироқ шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, агар хориж олимлари томонидан ёзилган илмий мақолалар совет адабий сиёсатига мос келса, албатта, инobatга олинар ва юксак эътироф рамзи ўлароқ мақолаларда ундан иқтибослар келтирилар эди.

Маълумки, 1968 йили Германия Демократик Республикаси пойтахти Берлинда «Ўткан кунлар» «Die Liebenden von Taschkent», яъни «Тошкентлик севишганлар» номи остида рус тили орқали олмончага ўгирилиб нашр қилинади. Унга олмон адабиётшуноси Ниота Тун сўнгсўз ёзган. Бу адабиётшуноснинг фикр-мулоҳазалари хориждаги «буржуа идеолог»лари қарашларидан фарқли ўлароқ қодирийшуносликдаги шўроча талқинларга яқин келади. Адибнинг истеъдодини, бадиий тафаккур равнақига қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаган Н.Тун сиёсий тушунчалар исканжасидан ташқари чиқмайди ва ёзади: «1924 – 1925 йилларда Абдулла Қодирий Москвада ўқийди, бу ерда ўша вақтда

¹²⁰ Edword Allworth. Uzbek Literary politics. London-Paris. 1964. – P.36 – 37, 72 – 73, 209.

қизғин мунозара объекти бўлган ёш рус совет адабиётидаги турли масалалар билан яқиндан танишади. Москвада олган билим ва тажрибаси унинг она диёри Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятга, мафкуравий ва эстетик масалаларни қайта ўйлаб кўришга, шу билан боғлиқ саволларга жавоб қидиришга ёрдам беради». «Абдулла Қодирий ўзининг романини Октябрь революцияси тажрибаларидан келиб чиқиб ёзди. У ўз халқининг асрлар бўйи эзилишида айбдор бўлган ижтимоий кучлардан нафратланади».

60-йилларнинг охирларида ёзилган бу фикрлар билан кимдир баҳслашиши, ўша тарихий муҳитдаги талқин табиатини англаб етиши ва энг муҳими адабий сиёсат дас-тининг нақадар узунлигини аниқ кўриши мумкин. Чунки ГДРнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳам Ўзбекистонга таъсир этиб турган Москвадаги ҳукумат тарафидан бошқарилар ва шу боис «бир лагерь» намояндаларининг қарашлари ўзаро яқин бўлиши табиий эди.

1975 йили Американинг Колумбия университетида «Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932», яъни «Ўрта Осиёнинг ўтиш даври адабиёти: 1909 йилдан 1932 йилгача тожик ва ўзбек бадиий прозаси» номли фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун илмий иш ҳимоя этилади. Унинг муаллифи Э.Олвортининг шоғирди Эден Наби исмли олима эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, анча фактларга бой ва холис ёзилган бу диссертацион иш марказида, гарчи ўша даврда ўнлаб ижодкорлар фаолият кўрсатган бўлса ҳам, асосан, Садриддин Айний ва Абдулла Қодирий туради. Диссертант ҳар бир илмий масалани ёритишга интилар экан, шу икки ижодкор ҳаётига, ёзган асарларига мурожаат этди. Диссертациянинг (у 14 бобдан, 240 саҳифадан иборат) «Cultural effectes of increased trade», яъни «Маданий аъёндаларнинг таъсири» деган иккинчи бобида ҳар икки адабнинг таълим, таҳсилига эътибор беради. Абдулла Қодирий эскича, янгича рус-тузем мактабида ҳам ўқиганини, С.Айнийнинг 30-йилларнинг охиригача эски мактабда олган билими билан чекланганини ёзади (25-бет).

«Ўткан кунлар»нинг дастлабки танқиди ва унга Абдулла Қодирийнинг жавоби хусусида тўхталар экан, С.Хусайн адибни асоссиз равишда кўчирмачиликда айблаганини, шунингдек, Абдулла Қодирий Жўржи Зайдон асарларини Озарбайжон ва турк тилларидагина эмас, балки форс тилида ҳам ўқиган бўлиши мумкин, чунки бу даврда (яъни 20-йилларда) ўша ёзувчининг 20 та асари форс тилига таржима этилган эди деган фикрни илгари суради (40-бет).

Э.Наби бир ўринда Абдулла Қодирий романчилик маҳоратини С.Айнийга қийслаб, илк ўзбек романнависининг устунлигини баён этади: «Айнийнинг тарихий романлари Фарб маданияти нуқтаи назаридан қараганда ўз моҳиятини тўлиқ ифодалай олмаган бўлса, Абдулла Қодирий томонидан ёзилган икки роман тарихий роман элементларини кўрсатишга анча яқинлашди. Шунингдек, ушбу икки роман маълум бир хусусиятлар билан Фарб романчилигидан фарқланиб, ажралиб туради».¹²¹

Э.Наби эътиборини тортган яна бир жиҳат шуки, Абдулла Қодирий хотин-қизлар образини реалистик, ҳис-туйғулари, ички ва ташқи дунёси билан ёрқин тасвирлаган; ўша даврнинг бошқа совет ўзбек ва тожик адибларида айнан хотин-қизлар дунёси жуда саёз, бирёқлама, совет тузумини ёқлаш ва эски анъаналарни қуруқ қоралаш йўсинида ёзилган.

Абдулла Қодирий реализми роман охирида Зайнаб образининг бадий талқинида янада очиқроқ кўринади. Ёзувчи «Зайнабни ёвуз дея ҳукм чиқармайди», аксинча, унинг ҳолатини, изтиробларини таҳлил этади ва «жуда гўзал талқинни» майдонга қўяди. Жинни дея ҳукм этилган Зайнабни ҳеч ким жазоламайди. Олима ёзади: «Қодирийнинг Зайнабга муносабати гуманитар ва реалистик... Бу муносабат бошқа муаллифларнинг аёллар тасвирланган мелодраматик шаклли асарларидаги муносабатдан буткул фарқ қилади. Прозада ижод этган кўплаб ёзувчилар, гарчи аёлларнинг нисбатан ишонарли образларини акс эттирган бўл-

¹²¹ Eden Naby. Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. – Columbio University 1975. – P.72.

салар-да, ҳеч бири Қодирий каби унинг ички хусусиятлари, ички дунёсини берган эмас».

Шунингдек, мазкур қиёсий услубда ёзилган тадқиқотда Абдулла Қодирийнинг «Калвак маҳзум...» ва «Меҳробдан чаён» асарлари, уларнинг жозибали тили, ўзбеклар тарихидаги уруғларга эътибор берганлиги, сиёсатга ва қатағон ҳамда кейинчалик ўзгарган сиёсатнинг адибга муносабатлари хусусида ҳам қатор фикрлар бор. Тадқиқотчи, умуман олганда, Абдулла Қодирий ижодини билади, ўз ишида қодирийшунос олимларнинг китоб ва мақолаларига, асосан эса, устози Э.Олвортнинг «Ўзбек адабий сиёсати» китобига муурожаат этади.

Абдулла Қодирий ижодининг хорижда ўрганилишини яхши текширган адабиётшунос олим Хайрулла Исматулла Эден Наби диссертациясидаги камчиликни қуйидагича кўрсатади: «Бу ишнинг бўш томони: ишда муаллиф ҳар икки адабиёт (ўзбек ва тожик) учун муҳим саналган катта бир даврни, ўшаб адиблар ижодини 240 саҳифада ёритишга уринган. Натижада бу диссертация қисқача берилган обзорлар мажмуасига ўхшаб қолган».¹²² Хайрулла Исматулла ўзининг «Абдулла Қодирий абадияти» номли мақоласида анча маълумотлар берган эди. Жумладан, Э.Наби ва унинг иши хусусида ҳам. Юқоридаги мулоҳаза ҳам шу мақоладан иқтибос.

Америкада Абдулла Қодирий ижодини «The Relationship of Abdulla Qodiriy's Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions» (University of Washington 1980), яъни «Абдулла Қодирий тарихий романларининг илк ўзбек адабий анъаналарига алоқаси» (Вашингтон университети, 1980) мавзусида текшириб, докторлик диссертацияси ёзган Христафор Майкел Мурфи адиб романларига «структурал адабиётшунослик услуги билан» ёндашади. 209 бет ҳажмли бу диссертация «Кириш» ва «Хулоса» билан бирга етти бобдан таркиб топган.

Ишнинг «Кириш»дан кейинги иккинчи боби «Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва унинг ишларига ўзбеклар берган

¹²² Исматулла Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил 14 октябрь, 11 ноябрь.

баҳолар» (11 – 50-бетлар), учинчи боби «Назарий асос» (50 – 61-бетлар), тўртинчи боби «Ўзбекларнинг классик исломий адабиёти ва фольклор анъаналарида ҳикоянинг баён этиш шакллари» (62 – 119-бетлар), бешинчи боби «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»да ҳикояни баён этиш усуллари» (120 – 173), олтинчи боби «Романларда ҳикоячи ва ҳикоя қилиш услублари» (174 – 189) дея номланади. Еттинчи боб ўлароқ «Хулоса» ёзилади.

Х.Мурфи структурал анализ методологиясини танлаш сабабини бевосита адиб романларининг ички моҳиятига, уларда ўзи илғаб олган иккита муҳим омилга боғлайди. Аввало, «Ўткан кунлар» тадқиқотчига романдан кўра бошқачароқ асар бўлиб кўринади. Иккинчидан, «Ўткан кунлар»нинг баён услубидаги жуда кўп қирралар анъанавий ўзбек халқ оғзаки ижодида учрайдиган жиҳатларни эслатар экан.

Шу боис, Х.Мурфи роман структурасини, баён услубини «Алпомиш» (қаҳрамонлик эпоси), «Кунтуғмиш» (романик эпос), Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари ҳамда халқ китоби «Тоҳир ва Зухра»ларга таққослашни маъқул топади. Тадқиқотчининг диққатини ўзига тортган муҳим факт шуки, «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари «Ўткан кунлар» муқаддимасида тилга олинади. Ва демак, қиёс учун асос ҳам борлиги кўринади.

Х.Мурфи юқорида саналган бешта дoston сюжети структурасини текшириб чиққач, «Ўткан кунлар»га келади. Воқеа-ҳодисаларнинг жойлашиш структурасини «ўқувчи қабул қиладиган» (ижобий) ва «ўқувчи қабул қилмайдиган» (салбий) тарзда махсус жадвалга солади.

Шу жадвалдаги «плюс» ва «минус», «ижобий» ва «салбий» томонлар кимгадир содда ёки жўн туюлиши мумкин. Аммо бу жадвал романнинг сюжет ривожини «ажралиш» ва «бирлашиш» тарзидаги изоҳи билан кўз олдимизда намоен этади. Тадқиқотчи сюжетни баён этишнинг бизнинг адабиётшунослигимиз тажрибасида кўрилмаган йўлини танлаган.

Шунингдек, Х.Мурфи «Ўткан кунлар»даги конфликт масалаларига, образлар учун танланган исmlар ва улар-

нинг талқинига, романда акс этган тарихий воқеаларга, характер ва персонажларга, «Меҳробдан чаён» романи сюжет воқеалари, қаҳрамонларига эътибор беради. Олим фикрича, Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён»да ҳам «Ўткан кунлар» романидаги каби рамзий маъноли исм танлашга жиддий қараган.

Тадқиқотчи Қодирий романларининг тили янги ва айни чоғда, ўзбек адабиёти тарихида мавжуд ҳикоя қилиш анъаналарига яқин туради дейди. Фикр исботи учун «Маҳбуб ул-қулуб» ва «Бобурнома» қиёсланади. Халқнинг сўзлашув тилига яқинлиги, баъзан халқ дostonлари тилига хос хусусиятлар мавжудлигини кўрсатади.

Қуйидаги мисолларни ёзади: «Меҳробдан чаён» – «Биз ўтган фаслда Анвар билан Раънони Султонали дарвозасида қўйиб...»;

«Ўткан кунлар» – «Энди биз ташқари ҳовлини қўйиб, меҳмонхонанинг ёнидан ичкари кирамиз...»;

«Алпомиш» – «Энди сўзни Алпомишдан эшитинг»;

«Кунтуғмиш» – «Энди гапни Кунтуғмишдан эшитинг».

Булар асар фаслларини узвий боғланишга ҳам кўмак беради» (Ўша диссертация. 180 – 181-бетлар).

Х.Мурфи «Ўткан кунлар»да халқ дostonлари услубидан кенг фойдаланиш сабабини адиб ўқувчи-китобхон оммасини кўпроқ ўйлаганида деб ҳисоблайди.

«Меҳробдан чаён» эса структура жиҳатидан ўзбек халқ дostonларидан фарқ қилади. Аммо «Ўткан кунлар» халқ дostonларига яқин келса, «Меҳробдан чаён»да Абдулла Қодирий бошқа йўлдан борган. Бу романда ёзувчи халқ дostonлари структурасидан узоқлашган.

Тадқиқотчи Қодирий романларидаги замон ва макон реаллигини новаторлик-янгилик сифатида баҳолайди. Зеро, ўтмиш халқ эпик дostonларидан ана шу эътибор билан ҳам фарқланади. Умуман олганда, Х.Мурфи диссертациясида бундай муҳим хулосалар кўп. Эҳтимол, баъзи масалаларда билин баҳс-мунозара қилиш мумкин. Чунончи, Туркистон халқининг XX асрнинг 10 – 20-йилларида бор-йўғи тўрт фонетик саводди эди ёки Қодирий романлари халқ оғзаки ижо-

дига гўё мутлақо қиёсланмаган эди каби фикрлари шулар жумласидандир.

Абдулла Қодирий ижодининг Америкадаги мухлиси Х. Мурфи 1992 йилда «Ўрта Осиё мусулмонлари. Ўзликнинг ифодаланиши ва ўзгаришлар» номли тўпламда «Абдулла Қодирий ва большевиклар. Ислоҳдан инқилобгача» деган мақола билан қатнашади. Олим бунда адибнинг «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз», «Жинлар базми», «Тинч иш», «Отам ва большевик» каби асарларини талқин этиш жараёнида Абдулла Қодирийнинг ижтимоий қарашларини ўрганади.

Унинг фикрича, Абдулла Қодирий баъзи мулла-имомларни танқид этган, аммо у ҳеч қачон ислом динига қарши ёзмаган; шунингдек, адибнинг ижтимоий қарашида жамиятни ислоҳ йўли билан тузатиб бўлмайти, балки инқилобий йўл билангина жамиятдаги ёмон одатлардан қутулиш мумкин деган ғоя мавжуд.¹²³ Албатта, америкалик олимнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён»дек романларни структурал метод асосида талқин қилиши биз учун янгиликдир. Унинг тажрибаси бизнинг адабиётшуносликда шу йўналишдаги тадқиқотлар майдонга келиши учун бир намуна бўлиши ҳам мумкин. Бироқ Абдулла Қодирий романларини, уларда халқ донолигининг ҳикматлари ўз ифодасини топганлигини ёки халқ кулгисидан адиб жуда ўринли фойдаланганини ўзбек олимлари жуда яхши билади.

Демак, Х.Мурфининг тадқиқоти бизда мавжуд илмий ишларни тўлдирувчи ва айни чоғда, тадқиқот услубидаги оригиналлиги билан фарқланиб турувчи муҳим ишдир.

Ўтган асрнинг 90-йилларида олмон олимлари Абдулла Қодирий ижодига жиддий қарадилар. Махсус адабий луғатларда Абдулла Қодирий ҳаёти, ижоди хусусида маълумот бердилар. Рудольф Радлер муҳаррирлиги остида бир неча йил давомида нашр этиб келинган кўп томлик «Kindlers Neues Literatur Lexikon»ининг 1990 йилда босилган 9-томида «Abdulla Kadyri. Otgan kunlar» деган икки бетлик мақола шулар жумласидандир.

¹²³ Бу ҳақда қаранг: Исмаутллаев Х. Абдулла Қодирий абадияти. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 11 ноябрь.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Фарб олимлари, уму-ман, хорижлик ўзбекшуносларнинг 90-йилларда ёзган ил-мий ишлари 60 – 70-йиллардагига нисбатан чуқурроқ. Маф-куравий-сиёсий талқинларга қараганда қиёсий-маърифий талқинлар кўпроқ кўзга ташланади.

Масалан, бу ўринда ўзбек адабиётшуносларига яхши та-ниш олмониялик олима, профессор Ингеборг Балдауф хо-нимнинг «Auf der Suche nach der Wahrheit», яъни «Ҳақиқат ахтариб» деган мақоласини эслаб ўтиш мумкин. Мазкур мақола Бамбергдаги «Otto Friedrich Universinat»ида 1990 йили ўтказилган шарқшунос олимлар анжуманидаги маъру-за матнидир.¹²⁴ Олима бунда муайян бир фалсафий тушун-ча – ҳақиқатнинг эврилишларини, ҳар даврда ҳақиқат турли моҳият ташиганини, шунга кўра ҳар замоннинг ўз ҳақиқат-лари бўлишини турли ўзбекча матнлар асосида тадқиқ этади. «Ҳақиқат» тушунчаси «жадидчилик, инқилобчилик, миллат-чилик ва ғайридинчилик руҳидаги матнларда» турлича акс этган. И.Балдауф бу фикрни Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абду-рауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўл-пон, Шокир Сулаймон ва Абдулла Қодирий сингари сиймо-лар ижодидан олинган иқтибослар орқали исбот этади.

И.Балдауф Абдулла Қодирий ижодига ҳам «ҳақиқат» нуқтаи назаридан ёндашади. Адибнинг «Ҳақиқат очиқ сўз-лашдадир» деган жумласидан ҳам, унинг бошига келган, асарларига тамғаланган ноҳақликлардан ҳам яхши хабар-дор. Абдулла Қодирийнинг колхоз ҳаётидан олиб ёзилган «Шубҳа» ҳикоясига бизнинг адабиётшуносларимиз кам диққат қилган. Олима эса «Шубҳа»да иккита шубҳани кўради. Биринчиси, ҳикоядаги характер табиатида кўрин-ган шубҳа. Иккинчи шубҳа эса «метафорага, бадиий, ижо-дий мусаффоликка ёки бошқача қилиб айтганда, социалис-тик реализм методининг асослилигига, қонунийлигига билдирилган». Олиманинг бу қарашларини ўзига хос нозик талқинлар сифатида қабул этиш мумкин.

¹²⁴ Изох: Уни ўзбек тилига Йўлдош Парда таржима қилди ва мақола «Мил-лий тикланиш» газетасининг 1998 йил 20 – 27 октябрь сонларида қисқартириб нашр этилди.

Шунингдек, мақолада «Обид кетмон» асари муносабати билан айнан «ҳақиқат» сўзи ишлатилгани учун профессор Умарали Норматовнинг «Обид кетмон» ҳақиқати» мақола-сига («ЎзАС». 1989 йил, ноябрь) муносабат билдиради. «... Абдулла Қодирий кўринишидан ҳақиқат ахтара туриб, кўз олдига ғоявийлик ва партиявийлик тозалигичини қўйгиси келмасди.

Рақиблари эса унга барча асарларида ва «Обид кетмон»да ҳам кишиларни ижтимоий синфларга бўлиб эмас, балки иккита ўзи ясаган синфга, яъни яхши ва ёмонга ажратиб тасвирлаганини рўкач қилиб, таъна тошларини ота бошладилар. Бу таъналар 1989 йилга келибгина шубҳа остига олинди». Яъни У.Норматовнинг «Обид кетмон» ни янгича нуқтаи назардан талқин этган, қисса марказида Обид исмли ниҳоятда инсофли, иймон-эътиқодли бир инсон турганлигини таъкидлаган мақоласи ёзилди. Олима У. Норматов сарлавҳага олиб чиққан «ҳақиқат» сўзига ўз изланишларидаги илмий-фалсафий мезон билан ёндашиб, бир оз чуқур кетади. Ва шу боис, айрим эҳтимолларини ҳамда сарлавҳанинг бошқача вариантларини ўртага ташлайди. Олиманинг бу жиддиятини, сўзга эътиборини инobatга олиш керак, албатта. Аммо, бизнингча, У.Норматов «Обид кетмон» ҳақиқати» деганда, энг аввало, қиссанинг фазилатларини, янгича шароитдаги янгича талқинларини назарда тутган бўлса ажаб эмас.

Профессор И.Балдауф ўзбек адабиётини, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини ўзича тушунади, ўзича тушунтиради. Баъзида ўзбек адабиётшунослари эътиборсиз қолдирган нуқталарга диққатни қаратади.

Олмонияда Абдулла Қодирий ижоди билан жиддий шуғулланган олималардан яна бири Зигрид Клайнмихел хонимдир. З.Клайнмихел ўзининг 1993 йили нашрдан чиққан 279 бетлик «Шарқона ёзиш анъанасининг ривожланиши. 1910 – 1934 йиллар ўзбек драмаси ва насрий асарлар тадқиқи» деб номланган китобининг махсус бир бўлимини (201 – 263-бетлар) Абдулла Қодирий романларига бағишлайди. «Туркистон ҳаётидан Абдулла Қодирийнинг икки

романи» дея аталган мазкур бўлим: «XX асрда ёзилган ҳеч бир ўзбек китоби ҳақида Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» (Ўзбеклар ҳаётидан тарихий роман) романи хусусидаги каби кўплаб мақола, хотира, латифа ва афсоналар тарқалган эмас»,¹²⁵ деган сўзлар билан бошланади. Шундан кейин Абдулла Қодирийнинг обрў-эътибори, ўзбекча манбаларга таяниб, «Ўткан кунлар»нинг ёзилиш тарихи, китобнинг халқ орасида нақадар севилиб ўқилгани каби қатор масалаларга тўхталади. Олима китобини олмон тилли шарқшуносларга мўлжаллаб ёзгани боис, Абдулла Қодирийнинг кимлигига, аниқроғи, таржимаи ҳолига доир саналарга бирма-бир мурожаат этади. Унинг назаридан «Ўткан кунлар»га бағишлаб ёзилган Сотти Ҳусайн ва Ойбек сингари сиймоларнинг асарлари ҳам четда қолмайди. Ва ҳар иккала текширувчининг асосий адабий-илмий концепцияси социалистик элементлар билан боғлиқ бўлганини таъкидлайди.

Олима Абдулла Қодирий романларидаги образларни ижобий ва салбийга ажратиш беихтиёр содир бўлишини ёзгандан сўнг: «Шоир ва драматурглар етим образидан инқилобдан аввал ҳам фойдаланишган эди. Бундай образ билан улар одамлар орасидаги ижтимоий фарқни кўрсатишган. Жумладан, етим образи Абдулла Қодирий ижодида ҳам учрайди», дейди. Ва Уста Олим ҳамда Анварларни бунга мисол қилиб беради.

Шунингдек, З.Клайнмихел тадқиқотида: «Муаллиф Отабек учун шеърятдаги образларга хос нутқни прозага кўчирди: ошиқ касал бўлиб қолади ва оҳ ура бошлайди», «Ота-бола ўртасидагига ўхшаш муносабат (гап Юсуфбек ҳожи билан Отабек ҳақида – Б.К.) на халқ адабиётида, на маснавийда ва на Жўржи Зайдон асарларида кўзга ташланади...». «Бирон шахсга воқеликда мос тушиши мумкин бўлган тасниф ва ўзини тутиш имкониятлари бир неча шахсга бўлиб-бўлиб берилганга ўхшайди» каби

¹²⁵ Kleinmichel Sigrid. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien zur Usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934. – Wiesbaden. 1993. – S. 201.

эътиборли қарашлар кўп. Шуниси муҳимки, олима ўз талқинларида адибнинг ҳар икки романини ёнма-ён, уй-ғунликда қиёсий тадқиқ этади ва ўрни-ўрни билан халқ оғзаки ижодига таққослаб боради. Бу тамойил олиманинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг хотимасига доир қарашларида ҳам ўз ифодасини топди: «Қодирийнинг ҳар икки романи икки ечимга эга. «Ўткан кунлар»да «қора Ҳомид» устидан қозонилган ғалаба эртакларда учрайдиган бахтли ечимни эслатади. Ваҳоланки, бу билан романнинг иккинчи қисми тугаб, учинчи қисм бошланади. Кумуш ва Отабекнинг ўлими бахтсиз ечим бўлса ҳам, у реалистик ечимдир, у эртакларда бўлиши мумкин эмас...

«Меҳробдан чаён» романининг ниҳояси аслида Раънонинг хон саройига келтирилиши билан тугаши керак эди. Унинг отаси тўйга розилик берган. Анвар ўзини четга олган, тўй саруполари аллақачон қабул қилиб олинган. Аммо асарда реал ечим йўқ. Асарга ғаройиб, саргузаштли ҳодисани қўшиш натижасида севишганлар ўша тақдирдан қутулиб қоладилар. Уларнинг мақсади ўша пайтда аллақачон Россия қўлига ўтган Тошкентга етиб олиш. Бу ерда улар Қўқон хонининг таъқибларидан қўрқмаса ҳам бўлади. Бу иккинчи бахтли хотимага эртакларда учрайдиган ечим сифатида қараш мумкин» (258-бет).

Олима фикрича, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ана шундай икки ечимлидир. Шуниси эътиборлики, «Меҳробдан чаён» охиридаги эпизод ҳам ечим-хотима учун катта имкониятлар беради.

З.Клайнмихел Қодирий романларига жиддий эътибор бериб, ўз талқинларида 30-йиллардаги С.Ҳусайн, Ойбек, 60 – 80-йиллардаги таниқли қодирийшунослардан И.Султонов, М.Қўшжонов, И.Мирзаев, А.Алиевларнинг фикрларини инобатга олди, баъзан улар билан баҳсга киришадди.

Зигрид Клайнмихел қаламига мансуб яна бир манба «Die Gestalt des Prosaschriftsteller Abdulla Qadiri im geistigen und kulturellen Leben Uzbekistans» («Ёзувчи Абдулла Қодирий-

нинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни») дея номланган бўлиб, бу манба 1990 йил 15 – 16 июнь кунлари Бамбергда ўтказилган Ўрта Осиёга бағишланган илмий анжумандаги маъруза матни ҳисобланади.¹²⁶ Бу мақолада ҳам олиманинг Абдулла Қодирий шахсиятини, ижодини яхши билиши ўз ифодасини топган. Олима бунда китобидаги фикрларини такрорламайди. Янги маълумотлар – Иззат Султоннинг 1988 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и номли пьесаси, Ҳ.Қодирийнинг 1989 йил «Ёшлик» журналининг 4 – 7-сонларида эълон этилган «Қодирийнинг сўнгги кунлари» хотира қиссасини эслаб ўтади. Тадқиқотчининг қуйидаги кузатиши ҳам диққатга лойиқдир: «Адабиёт тарихида ёзувчининг (Абдулла Қодирийнинг – Б.К.) туғилган йили, насл-насаби, таълим йўли ва бой адабий ижоди ҳақида маълумотлар бор. Ўлими масаласи эса очиқ. Албатта, XIX аср қисман XX асргача бўлган Шарқнинг кўпгина шахсларидагидек, Абдулла Қодирийнинг ҳам туғилган йили номаълум қолган. Ҳали Абдулла Қодирий ҳаётлигидаёқ унинг туғилган йили 1894, 1895, 1896 ва 1897 йил деб берилган. Ҳозирда 1894 йил 10 апрель деб белгиланди. Худди шунингдек, 1989 йилгача ёзувчи ҳаётининг охири ҳам ноаниқ бўлиб келди. У 1937 йил қамоққа олинди ва унинг излари Тошкент қамоқхонасида йўқолди. Оқлангандан кейин ўлган йили сифатида 1938, 1939 ва 1940 йиллар кўрсатилди. 80-йилларнинг охирларига келиб Ҳабибулла Қодирий отасининг 1938 йил 5 октябрда ўлимга ҳукм этилгани ва ҳукм шу кун амалга оширилгани ҳақида маълумот олди».¹²⁷

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар, хусусан, архив ҳужжатлари асосида ёзилган манбалар адиб ижодининг хориждаги мухлислари эътиборини ҳам ўзига жалб этди.

Олима И.Султон пьесасига тўхталиб, мақоласининг охирида асарда фойдаланилган Абдулла Ориповнинг «Оло-

¹²⁶ Bomberg Mittelasiestudien. – Berlin, 1994. – F.153 – 168.

¹²⁷ Клайнмихел З. Ёзувчи Абдула Қодирийнинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни. Bamberg Mittelasiestudien. – Berlin, 1994.

монга» (1980) шеърини тўлиқ келтиради. Маълумки, бу шеърнинг бир ўрнида:

*Суриштирганмидинг Қодирийни ё,
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?*

деган мисралар бор. Олима фикрича, иродасизлик ва лоқайдлик хусусида жиддий ўйлаш лозим.

Умуман олганда, И.Балдауф, З.Клайнмихел сингари олмониялик олималарнинг Абдулла Қодирий ижодига доир холис илмий қарашларини илмий жамоатчилик билса, адиб ҳақидаги фикрлашув майдонининг янада кенгайишига ҳеч шубҳа йўқ.

1993 йили турк китобхонлари «Ўткан кунлар»ни Аҳсан Ботур таржимасида ўқиган эди. Шунингдек, Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига оид энг кейинги тадқиқотлардан бири сифатида туркиялик ёш олим Азиз Мерҳан ёзган «Абдулла Қодирий ва ўзбек романининг туғилиши» китобини кўрсатиш мумкин.¹²⁸ Муаллиф Абдулла Қодирийнинг ҳаёт йўлини, қаҳрамонлари табиатини, услубини, шунингдек, адиб ижодига бидирилган муносабатлар тарихини текширади. Ўзбек олимлари, айрим хориж олимларининг эътирофлари тадқиқотчи назаридан четда қолмайди. Энг муҳими, Абдулла Қодирий ижодини турк ўқувчилари, зиёлилари оммасига яқиндан таништиради.

Маълум бўлмоқдаки, сал кам бир аср мобайнида хориж олимлари Абдулла Қодирий ижодига турли аспектдан ёндашиб тадқиқ этганлар. Албатта, баъзи мақолаларда тузумлараро ғоявий кураш таъсири, айримларида ўта субъектлашув ҳолатлари кузатилади. Шунингдек, Абдулла Қодирий ижодини иккинчи бир миллат ёзувчилари ижодига қиёсан холис ўрганган ёки жаҳон адабиётшунослиги методлари контекстида ўринли талқин этган олимлар ҳам бўлди.

¹²⁸ Aziz Merhan. Abdulla Qodiriy ve Ozbek Romaninin Doguşu. – Ankara, 2008. Grafikter. – S.272.

Қодирийшнослик тарихидаги бу омиллар, биринчидан, ўзбек адабиёти, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини дунё адабий жамоатчилигига кенг таништиради; иккинчидан, нафақат мумтоз ўзбек адабиёти дурдоналари, балки XX асрнинг истъодли адибларининг ҳам жаҳоннинг машҳур ижодкорлари қаторида ўз муносиб ўринлари борлигини билдиради. Бундай ҳақиқатни бошқаларга янада теран англатиш учун ўзбек адабиёти намуналари кенг миқёсда дунёга чиқиши ва ўзбек зиёлиси бу соҳада чинакам фидойи бўлиши лозим.

ХУЛОСА

Абдулла Қодирий асарлари, уларнинг талқинлари, мустабид ҳукмрон сиёсат ва бадиий адабиёт, илмий методологияни янгилаш зарурати, талқинда шахснинг билими ва ёши, бадиий асарни тушуниш ва тушунтиришда биографик маълумотларнинг аҳамияти, воқеликнинг бадиий талқини билан бадиий асарнинг илмий талқини ўртасидаги мувозанат, талқин учун матннинг нақадар зарурлиги, хорижлик қодирийшуносларнинг талқинлари ва бошқа қатор масалалар ушбу китобда қайсидир даражада ўз ифодасини топди.

Сир эмаски, собиқ мустабид тузум барҳам топгач, унинг ҳукмрон мафкураси ҳам, бу мафкурага асос бўлган таълимот ҳам яқин тарихга айланди. Муайян фан соҳаси, шу жумладан, адабиётшунослик фани учун ҳам ўткинчи сиёсий-мафкуравий методология ўрнига нуфузли илмий-назарий методология зарурати туғилди. Адабиётшунос олимларнинг дунё илм-фанидаги етакчи, энг муҳим тадқиқот усулларига мурожаати бошланди. З.Фрейд, Э.Фромм, Г.Г.Гадамер, Р.Барт, Х.Ортега-и-Гассет, М.М.Бахтин, А.Моруа каби файласуф, адабиётшуносларнинг асарларига эътибор кучайди.

Ғарбда фалсафий оқим, матн талқини назарияси ҳисобланадиган герменевтика таълимоти мавжуд матнни тушуниш, тушунтириш, талқин қилиш жараёнларини қамраб олади. Унинг назарий-методологик имкониятларини, илмий хулосалар чиқаришдаги асосий тамойилларини ўзбек адабиётшунослигига татбиқ қилиш фойдали бўлиши табиий.

XX аср қодирийшунослиги бир бутунликни, унга доир манбалар таркибий қисмни ташкил этади. Герменевтик усул тамойилларига кўра айнан муайян илмий-назарий хулосалар чиқаришда бутун ва қисм муносабатлари муҳим саналади.

Маълумки, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и муқаддимасида «Ёзғувчидан» деган, охирги «Ой-куни яқин эди» фаслидан кейин роман хронотопидан узоқлашган «Хо-

тима» ва яна «Ёзгувчидан» деган сўнгги изоҳ берилган. Шунингдек, «Меҳробдан чаён» романининг аввалида ҳам «Романининг мавзуи тўғрисида» сарлавҳали муқаддима, туганида эса «Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида» деган сўнгсўз бор. Ёзувчи томонидан битилган мазкур сўзбоши ва сўнгсўзлар роман талқинида ўзига хос ўрин тутати. Зотан, герменевтикада бундай манбалар, хошиядаги битиклар, муаллиф изоҳлари жуда муҳим аҳамият касб этади.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида чинакам санъат асарининг турлича, бир-бирини такрорламайдиган талқинлари ҳам кўзга ташланади. Зеро, «Буюк санъат асарлари тушга ўхшайди; улар ўз-ўзидан ҳеч қачон тушунарли бўлиб қолмайди ва талқинда ҳам асло биргина маъноли бўлмайди» (К.Г. Юнг фикри). Бундай абадият монументлари ўзбек мумтоз адабиёти тарихида йўқ эмас. Шунингдек, Абдулла Қодирийдан авлодларга мерос бўлиб қолаётган асарлар ҳам қайсидир маънода абадиятга, асарлар оша инсон ҳис-туйғулари, завқ-шавқи ва тафаккур оламига маънавий юк ортишга дахлдордир. Шунинг учун Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди мустақиллик шаароитида турли назарий аспект учун жуда бой манба бўлди.

Айрим ҳолатларда олимларимиз Абдулла Қодирий Номоз ботир, Амир Умархон канизи хусусида ҳам романлар битишга ҳозирланганини, бироқ қатағон туфайли бу ният шу ҳолича қолганини афсус билан таъкидладилар. Тўғриси, ҳали майдонга келмаган асарларнинг шуҳратидан башорат бериш ортиқча иш. Биринчидан аслнинг, адабий матннинг ўзи йўқ. Иккинчидан, «ҳозирга қадар ҳеч бир эстетик назария келажакда санъаткорнинг фикри қайси йўналишдан бориши ва унинг ижодий фаолиятининг чек-чегараси қаерда эканини аниқлаб берган эмас» (Л.Шестов фикри).

Ижодкорнинг эстетик дунёсини тушуниб олишда биографик маълумотларнинг ўз ўрни бор. Адабиётшуносликдаги биографик метод ўз назарий қарашларини, асосан, ижодкор шахси призмасидан ўтказди; унинг ҳаётига, руҳий-психологик ҳолатига доир манбаларни – мактублар, хотиралар, кундаликлардаги битиклар, архив ҳужжатларини бадиий асар талқини жараёнига татбиқ этади. Зеро, муайян асарга социологик жиҳатдан бир маъно берилаётган бўлса, айнан психобиографиклар талқинни мутлақо ўзгартириб юбориши ҳам

мумкин. Ҳар қандай ижодкор бадиий асарда ўз индивидуал дунёсини тўкиб солади; демак, асарга психологик ва биографик ёндашувлар бадиий матнни тушуниб олишда анча кенг имкониятлар яратади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳақиқий санъат асари доимо ҳар қандай инсоннинг руҳий-маънавий дунёсини бойитади, ҳис-туйғуларини жунбишга келтиради; унда одам ва олам хусусида жиддий фикрлашга ундаб турадиган бадиий-эстетик қуввати бўлади. Немис олими Макс Вебер фикрича, илмий иш тараққиётга, ўсиш-ривожланишга маҳкум бўлса, санъат дунёси хусусида бундай мулоҳазани айтиш мушкул. Олим ёзади: «Етук санъат асари ҳеч қачон ўткинчи бўлмайди: ҳар бир шахс унинг аҳамиятини ўзича баҳолаши мумкин. Аммо ҳеч бир олим ўша мукамал асар бошқа қандайдир асар туфайли ўткинчи ҳолатга келди деган гапни айта олмайди.

Бундан фарқли ўлароқ бизларнинг ҳар биримиз яхши биламизки, биз илмий соҳада қилган ишлар, эҳтимол, 10, 20, 40 йил ўтиб эскириб қолар.

Начора, қисмат шундай, қолаверса, илмий тадқиқот моҳияти ҳам шуни тақозо этади...

Кимда-ким илмга хизматни ўз зиммасига олган экан, бу тақдир тақазосига рози бўлмоғи лозим. Албатта, илмий кашфиёт узоқ даврлар ўз аҳамиятини сақлаб қолиши мумкин. Аммо, такрор айтамызки, илмий маънода ўткинчилик нафақат бизнинг тақдиримиз, балки, айни чоғда, мақсадимиз ҳамдир. Биз биздан кейингилар масала моҳиятига чуқурроқ кириб боради деган умидда ўзимиз англаган ҳақиқатнигина айтамыз. Зотан, илмдаги бундай тараққиёт чексиз ўтмиш бағридан ўрин олади».

Шу маънода ўзбек адабиётшунослигининг жаҳон миқёсига чиқишини, дунё эстетик тафаккурига жиддий таъсир этишини орзу қилган киши мавжуд илмий-назарий ютуқлар билан чекланиб қолмасдан, жаҳон адабиётшунослигидаги энг муҳим тамойиллар, назарий қарашлар, метод ва методологияларни ўзлаштирмоғи лозим. Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди талқинлари, қодирийшунослик босиб ўтган салкам бир асрлик йўл шундан сабоқ беради.

ИЛОВАЛАР

1-илова:

Миён Бузрук

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

(Мавзуи, синфий туси ва тузулиши
жиҳатидан текширилмишдир)

I. РҶМОНЧИЛИҚДА ТАРЖИМА

Асрий адабиётга янгидан кира бошлагон халқлар адабиётнинг рўмон қисмини таржима билан очқонлар. Яъни қайу бир халқнинг адабиётида яхши рўмон бўлса, уни таржима билан халқни ва ёзувчиларни у йўлга ўргата боргонлар. Сўнгра-сўнгра ундай рўмонларнинг тақлидини ўз ҳаётлариға уйдириб чиқора боргонлар.

Ўзбеклар билан ҳаёт шериги ва маданият ўртоғи бўлгон рус адабиётида бу кайфият ўн еттинчи асрнинг ярмидан бошлаб ўн тўққузинчи асрнинг авваларигача – Пушкиннинг «Руслан ва Людмила» номли асари чиққанча (1821)ға қадар давом эткан. Бу замонғача рус адабиёти Ёвропо адабиётини таржима ва тақлидлар билан бу кунги оламшумул вазиятга ҳозирлик кўрган.

II. ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА РҶМОН:

Ўзбек янги адабиётининг ҳали юритмачоқ ҳолда бўлғонини айтишқа ҳам ҳожат йўқ. Айниқса, рўмончиликда ҳеч бир турли ҳозирлиғи ва тажрибаси йўқдур. Ўзбек адабиётининг рўмон жиҳатида таржимачилик ҳам сўнг замонғача бошланмагон эди. Ярим асрдан ошиқ русларнинг руҳли ва аслий адабиётлари билан ёнма-ён яшағонимиз ҳолда у адабиётдан ўзбек тилиға ҳеч рўмон ўтмаган. У чексиз, файз, ирфон денгизидан баҳра олмоқ учун йўл очимагон.

Сўнг замонғача ўзбек адабиётида рўмон номига «Баҳор-дониш», «Юсуф Зулайҳо» ва бошқалар каби ишқий, дин, қаҳрамонлик, вафокорликларнигина гоյ қилғон хаёлий эски асарлардан бошқа бир нарса йўқ эди. Унинг каби асарлар ўз даврларига кўра бирор рўмон бўлсалар-да, ҳозирги замоннинг эҳтиёжига ярарлик қобилиятлари ҳеч йўқ бўлиши билан баробар, зарарлик ҳам эдилар. Демак, ўзбек янги адабиёти табиатини тасвир қилувчи асрий рўмончиликда ҳеч ҳозирлик ва ҳеч тажриба ўткармаган эди. Ўзбек адабий вазияти бу даражада бўлғон замонда Жулқунбойнинг «оригинал» бўлғон «Ўткан кунлар» рўмони чиқмишди. Орадан беш-олти йил ўткандан кейин «Меҳробдан чаён» рўмони-да тарқалди.

«Меҳробдан чаён» ёлғуз Жулқунбойнинг иккинчи асари эмас, балки ўзбек янги адабиёти учун ҳам иккинчи рўмон эди. Ҳамза Ҳақимзоданинг «миллий рўмон» номли кичик бир асари бўлса-да, унга бу кунги рўмончилик шароитида рўмон демак тўғри бўлмасди. Янги рўмон ва ҳикояларга муштоқ-чанқоғ бўлғон давримизда «Ўткан кунлар»и билан танилғон Жулқунбойнинг «Меҳробдан чаён»и жуда ҳам шошилиб кутилар эди ва жуда аҳамият билан қаршуланғони-да кўрилди. Бу ҳол бир даража табиий ҳам эди. Чунки биринчи асарида анча муваффақият кўрсаткан Жулқунбойдан бир неча йил сўнгра чиқодигон асарининг яна ҳам комил ва гўзал бўлиши керак эди. Локин «Меҳробдан чаён» у истаклар-орзуларга жавоб бера олмади. Унинг «Ўткан кунлар»га нисбатан ҳам анча кучсиз ҳолда чиққанини бошдаёқ айта оламиз.

III. РЎМОННИНГ ХУЛОСАСИ

Асарни нуқта-нуқта танқид қилишдан бурун унинг бир хулосасини тақдим била ўқувчиларнинг диққатларини яна бир дафъа рўмон устига тортамыз: «Меҳробдан чаён»нинг энг катта ва ёқимли қаҳрамони Анвардур. Ҳамма воқеа унинг атрофида айланади.

Анвар камбағал бир оиланинг ташланди ва кенжа боласи. Кичик бола экан ота ва онасидан етим қолади. Опасининг қарамоғида ўн бир ёшқа етганда поччасининг оғирсиниши сабабидин Солиҳ махзум уйига боқинди ва сиғинди бўлиб киради.

Солиҳ махзум каби риёчи, виждонсиз, хоин, хасис, аҳмоқ, лақма бир киши қўлида ва тарбиясида Анвар ахлоқли, виждонли, шоир, ёзувчи, мафкурачи, сахий, яъни жуда ҳам комил бир киши бўлиб етиша боради(?).

Ахлоқли ва яхши маълумотли бўлиш соясида Худоёрхоннинг бош мирзоси Ражаббек мирзога ёқади. Ражаббек воситаси билан ўрда мирзоларидан бўлиб олади. Вазифасида содиқлиғи ва холислиғи хонга ҳам ёқади. Ражаббекдан сўнгра бош мирзолиқ Анварга берилади.

Анвар бош мирзолиқни жуда истиғно ва кўнгилсизлик билан, дўстлари ва Солиҳ махзумнинг ялиниш ва зўрлашлари билан қабул қилғон бўлади. Анвар бу мансабга: «Бундай булганч муҳитда ташлашлиқ вазифани ўз устимга олишдан ҳазар қиламен» (47 с.) деяриқ даражада кўнгилсиз ва бу сўзни бир ифлос закотчи олдида сўзлайдиган даражада жасур бўлади(?).

Мирзобоши бўлғондан сўнгра эски содда одатини бузмайди, ғурур ва такаллуф асари кўрсатмайди. Ўрда одатича ҳаракат қилмоғи сабабли ўрда мирзолари қошларида унча менсимагани каби Султонли мирзо каби холис дўсти томондан ҳам танқидга учрайди.

Анвар бош мирзо бўлғонда ҳам қаронғу қолғон бир сабаб (Раънога бўлғон ишқ ёки яхшилиққа қилғон вафо?) билан Солиҳ махзумнинг таъсири остида туради. Солиҳ махзумнинг ифлослиғи ва аҳмоқлиғи ўзига маълум бўлғони ҳолда унинг далолати билан Абдураҳмон домла каби ўз душмани бўлғон бир кишини била туриб мирзолиққа олади. Сўнгра уни бекор қилиб адоватини қувватлантиради.

Ёшлиқдан бошлаб ўзи билан баробар ўсган Солиҳ махзумнинг қизи Раъно билан қаршима-қарши кўнгил боғлашадилар. Бу Раъно ҳам Анвар каби шоир, ахлоқли, маълумотли, закий, жасур бир дилрабо (Тўғриси, Солиҳ махзум каби ифлос бир типнинг тарбиясидан иккинчи дафаъ бу дилрабонинг етишиши бир муаммо?). Оила орасида Анвар билан Раъно фотиҳалик саналадилар. Анвар ва Раъно балоғатга етишган бўлсалар-да оила ичида баробар кўришиб, ўйнашиб, ёлғуз ерларда баробар қолиб юраберадилар(?). Муҳитдаги одат ва қаттиқ таассуб хилофида бўлғон бу ҳаракат ҳеч бир томондан танқид ва қаршулиққа учрамасдан давом этади. Қиз билан йигитнинг бирлашишларига оилада ҳеч бир қар-

шулиқ йўқ. Балки бирлашишлари истанилади. Локин ошиқ ва машуқ тўй-никоҳ масаласини бир фожиани кутган каби ҳеч бир сабабсиз ва иттифоқ билан тааххирга туширадилар. Бу тааххир натижасида Анварнинг ишқ рақибни ва мансаб душмани бўлгон Абдураҳмон домла ва бошқа душманлари бирлашиб қизни хонга олдириш учун фитна очадилар. Бу фитнанинг шакли қоронғу қолмиш бўлса-да, қизнинг хон тарафидан сўралиши ва Солиҳ махзумнинг бу ҳолга фахр билан рози бўлиши кўрилади. Қизни хонга узатув замонида ошиқ ва машуқ баробар давлат ва мансаблардан кечиб биргалашиб қочадилар.

Бу қочиш билан ўрдадан Анварнинг алоқаси узилади. Тадбир билан Султонали мирзони ўз ерига мирзобоши қилиб кетади. Лекин Анварнинг душманлари Абдураҳмон, Шаҳодат, Калоншоҳ мирзо Султоналига ҳам қарши ишлайдилар. Бу ишларнинг туси қоронғу қолмиш бўлса-да, натижада Султонали мирзонинг Анварга баримта бўлиб қолғони ва охир Анвар ерида ўлумга ҳукм қилинғони кўрилади.

Бу хабарни Анвар сақлангон ерида эшитиб тоқат қилолмайди. Ўзи учун бир дўстнинг қурбон бўлишини истамайди. Ортиқ ишқини, ёрини ва ўзини «вафокорлик» йўлида фидо қилади, ўзи таслим бўлиб дўстини қутқармоқни мақсад қилиб олади. Ёнида бўлгон ёрини алдагонсимол бир ҳолда бошқа томонга юбориб ўзи хонга таслим бўлади.

Худоёрхон уни ўз олдиға чақириб сўроқ қилади. Анвар хоннинг саволиға бошданоқ маъюсона жавоблар бера бошлайди. Ўлумга чиқарилиб тургон замонда, «Сизда адолат борми? Жаноб?» сўзи билан Худоёрдан адолат тилаб Султонали мирзонинг ўз кўзи олдида озод қилинувини сўрайди ва тиралиб туриб олади. Бу сўздан Худоёр инсофқа келади. Жаллодларни тўқтатиб Султонали мирзони келтиришга буюради. Султонали келтирилгунча Анвар хон олдида тўхтаб қолади. Султоналининг озодлигини кўргандан сўнгра Анвар ўз қўлини боғлатади. Бу замон хоннинг олдидаги домалардан бири туриб хондан афв сўрайди. Хон қабул қилмайди. Анвар хонга ва мусоҳибларига таъзим қилгондан сўнгра жаллодлар билан чиқади.

Бозорда халқ орасида жаллоднинг пичоғи Анварнинг бўғзиға боргон чоқда Анвар ўз акаси Қобил томонидан ҳу-

жум билан қутқорилади. Бир неча кун сўнгра Худоёрхон тупроғидан ошиқ ва маъшуқ баробар чиқадилар.

IV. ШАРТЛАР

Асрий рўмончиликда эски «рўмантик» (хаёлий рўмончилик) даврининг асослари битгандур. У даврнинг «идиёлизм»и ерига «реализм ва натурализм» асослари қўйилгандир. Яъни белгили бир ғоя ва мақсад билан турмуш-ҳаётдаги воқеаларнинг бўлгонлари каби тасвир этмак асоси қабул қилингондур. Бу кун асрий рўмонлар учун қуйидагича асос шартларни кўзда тутмоқ албатта керак саналади:

1. Рўмондаги воқеаларнинг чин ва ҳақиқатга ўхшашлари, воқеаларнинг тусларида сунъийлик ва ғайритабиийликнинг сезилмаслиги.

2. Рўмондаги шахсларнинг ўрнак ва ишларининг яшаб тургон турмушда учрашлари, яъни типларнинг, характерларнинг зеҳнларга яқин бўлишлари.

3. Руҳий таҳлил ва табиий тасвирларда андоза – ўрталик (эътидол) бўлиши, яъни қаронғу бир таҳлил қандай тўғри бўлмаса, муболағалиқ тасвир ва таҳлиллар ҳам шундай тўғри бўлмайди.

4. Рўмоннинг мавзуи билан яқин алоқаси бўлмоғон ва ёки бўлса-да рўмонни буш ерга узайтирадигон тасвир ва таҳлиллардан сақланмоқ.

5. Воқеаларнинг бошдан оёққа тўғри тобора куч олаборгон таъсир билан сакта ва аризасиз бориши, воқеаларнинг бир-бирларига боғланиб боришлари.

6. Воқеаларнинг ораларида ёзувчининг ҳеч кўринмаслиги, яъни ёзувчининг ўз тилидан изоҳ, ишорат ва танбеҳлар кўрсатмаслиги.

7. Рўмоннинг умум руҳидан бирор ибрат ва дарснигоҳи сезилиши.

Мавзу баҳсимиз бўлгон ва хулосаси тақдим қилингон «Меҳробдан чаён» у шартларга мувофиқ тусда ёзилгон комил бир асарми? Ёки камчиликлари борми? Бу саволларга сўнги сўзларимиз жавоб ўрнида тизилиб борадилар.

ТУЗУК ЖИҲАТЛАРИ

«Меҳробдан чаён» тус ва тузилиш томонидан «янги» рўмон сифатига эга бўла олади. Унинг баъзи мувофиқ ва оригинал жиҳатлари бор: мавзуи халқнинг зеҳниятидан узоқ эмас. Бу ҳол рўмоннинг англашилиқ бўлишига ёрдам эткан. Тили сучук, адоси тотли ва жумла тузилишлари енгилдур. «Сафо келдингиз, бош устига, алайҳига» каби ўзбекча бўлмагон таъбирлари бўлиш билан баробар омма тилига анча яқинлашқон бир услуб билан ёзилгон.

«Ҳой етди, ҳуй етди, икки коски тўй кетди» каби омма, халқ мақолларини ўрунлиқ ерларда ёпишдуриб кетиши тақдирга лойиқ жиҳатлардур.

Рўмон қаҳрамонларидан Солиҳ махзум, Оғача ойим, аскиялар, қирқ қизлар каби типларни яхши кўрсаткан. Уларнинг тишларини табиий демак мумкин.

КАМЧИЛИКЛАРИ

«Меҳробдан чаён» унинг баъзи яхши кайфиятларга эга бўлмоқ билан баробар унга бош-оёқ тўкис, тўрт кўз тугал бир рўмон дейиш албатта шошилиброқ берилган юзаки бир ҳукм бўлиб қолади. Чунки бу асарга рўмончилик шартлари ва усули ва адабиёт қоидалари билан қарағанда анча катта камчиликларни кўрмак мумкин. Зотан рўмончиликда таржима ва таржима даври ўткармаган бир муҳитда бирдан-бирга комил бир рўмоннинг чиқуви мушкул бир ишдур.

Бунинг каби асарларнинг усталаридан бетарафона ва холис тусда усул ва қоида айнаклари билан қараб танқидларнинг юрушлари рўмончилик навъининг камол ва тараққийси учун ёрдам қила борадилар. Ва ҳозирда ягона рўмончи бўлиб танилгон истеъдодли ёзувчини огоҳ қилиш керак бўлади. Бунинг билан асарининг иккинчи таъби ёки ёзадиғон бошқа асарида ҳозирда кўрилган камчиликларнинг йўқола бориши мумкин. Бизда бу андиша билан «Меҳробдан чаён»да камчилик деб ўйлогон нуқталаримизни кўрсатиб ўтмакчи бўламиз.

V. МАФКУРА ЖИҲАТИ

Ҳозирги кунда ҳар бир асар, хусусан, адабий ва ижтимоий асарларда мафкура жиҳати жуда ҳам зийраклик билан текши-

рилади. Бунинг билан маданиятда орқада қолғон ва фикрий йўлда ўсиб етмаган, бир халққа фикрий ташвиш ва бузуқлик берадиган ҳолларга йўл қўймаслиқ учун саъй қилинади. Бу яхши. Асосли ва идиалний бир тадбир.

Локин янги мафкура ва янги йўлнинг руҳ ва моҳиятини англаб ва уни ҳазм қилиб ва унга комил тусда риоя қила бориш учун илмий ва адабий кучлар кифоя қилмай турдилар. Бу йўлда кучланиб ва кучаниб, тақлид билан қилинғон ишлар кўплари муваффақиятли чиқмоғонларини кўрамыз.

Бу кайфиятни «Меҳробдан чаён» асарида ҳам кўрамыз. Асар эгаси рўмонини янги мафкурага хизмат қилдирмоқчи ва унга риоя билан ёзмоқчи бўлғон. У ўз муқаддимасида «... Иккинчи тарафдан мазкур қора куч уламо алайҳига чиқиш, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқ, сажия, оила, турмуш, бир-бирига алоқаси ва самимияти...» каби сўзларни ёзади. Бундан рўмонга синфий бир ранг бермакчи бўлғони кўрилади.

Локин бу хоҳиш ва истак қуруқ даъво ҳолида қолғон. Амалда кўрсата олмоғон. Ёзувчининг ўзи-да бу ҳолни сезган: «Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий – шаръийдур. Чунки ундан ортиғи сохта бўлиши билан баробар китобнинг қадрини туширар эди», дейди. Бу сўз билан ўтмишдаги синфий курашнинг шу даража ва шу зеҳниятдан ошиқча бир кайфиятга эга бўлғонини сўзлаб ўзини маъзур кўрсатмакчи бўлади.

Демак, Жулқунбой асарининг синфий тусда бўлғони ва унга ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган даражада синфий тусни бера олғони даъвосидадур. Ҳақиқатда бўлса асарда синфий тус ҳеч кўринмайди. Ҳатто ўзбек тарихида ва турмушида мавжуд бўлғон қадаринда тасвир қилишга ҳам муваффақият кўрсата олмайди. Мени асарнинг мафкура жиҳатидан баҳс этувга боғлағонда бу сўнғи нуқта бўлди.

Бу сўзларимизни қуруқ даъво ҳолида қолдирмаслиқ учун «Меҳробдан чаён»нинг ўзига мурожаат қиламыз:

1. Асарнинг марғуб қаҳрамонларидан Сафар бўзчи бор. Бу камбағал типдур. Сафар бўзчи Анварни ёқлаб Абдурахмон имом ва Самад бўқоқ каби ифлос типлар билан муноқашаларда бўлғонини кўрамыз. Локин у муноқашаларга камбағаллиқ ва руҳонийлиқ кураш рангини бериш мумкин эмас. Чунки Сафар бўзчини ҳамма ҳаракати икки қари бўзчининг Анвар томонидан пора-ришват учун олинмағони атрофида туғилиб тура-

ди: «Икки қари бўзни олмағони рост», деб Самад бўқоқ билан ижакилашади, имом билан кекирдак керишади. Агар орадаги курашнинг бош сабаби ва иллоти бу бўса, Сафар бўзчи бошқа бир ифлос кишидан ҳам шундай бир яхшилиқ ва эҳсонни кўрса унга ҳам тарафдор бўлиши мумкин, инсонлик зеҳни Сафар бўзчининг кайфиятидан курашнинг камбағаллик ҳисси билан бориши ҳеч бир турлик чиқариб ололмайди. Сафар бўзчининг оғзидан бир-икки ерда Анвар тўғрисида «фуқаропарвар» сифати айтилган бўлса-да, биринчидан, бу сўз ўринсизрак ерда аҳамиятсиз тусдагина айтилади. Асл муноқашанинг кўпинча фазлу камол атрофида айланиб қолиши у икки калима сўзнинг бор аҳамиятини ҳам йўқотиб юборғон. Бунинг билан баробар «фуқаропарвар» сифати бир хон, бир бек, бир улуғ руҳоний ва бир катта бойга ҳам берилиб кетган маълум сифатларнинг биридур. Бу сифат уларнинг ғурур ва кибрларини қитиқлаб ва юқори табақа эканларини сездириб туради.

Тарихимизда бундай сифатларни олғон хонлар ва қанча беклар ва қанча руҳонийларни кўрамиз. Кечалари шаҳарни айланиб учраган муҳтожларга ёрдамлар қилиб юрган подшоҳларни биламиз. Бунинг билан у аристократ синфи пралетар синфидан бўлиб қоладиларми? Юз марта йўқ. Балки у кайфият уларнинг яна ҳам уста ва айёр тулки эканларини кўрсатувчи бир кайфиятдур.

Хулоса рўмоннинг қувватли камбағал типи бўлгон Сафар бўзчининг ҳаракатларидан синфий кураш сезгиси берарлик бир кайфият англашилмайди.

Ҳолбуки, Сафар бўзчи тилидан Анварни ёқлашда «Ўзи камбағалдан чиққан, қаттиқликларни кўб кўрган, етимлик ила ўсган, унинг учун бизлар каби камбағалларга кўб қайишади, бизнинг қаттиқ аҳволимизни яхши билгани учун юраги ачийди, бунинг мисолларини унда кўб кўрамиз...» каби ўзбек халқи орасида шуурсизча ва руҳдагина бўлгон исёнларни кўрсатувчи сўзлар сўзласа эди ва энг қувватли иллат ва сабаб бунинг каби сўзлар бўлса эди, албатта бир даражада бўлсин синфий ҳис берилган бўлар эди. Бу шакл яна ҳам табиий, яна ҳам чуқурроқ сезги берур эди.

2. Абдурахмон домла («Меҳробдан чаён» шудур), Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзолар Анварга қаршу эдилар. Локин қаршулуқнинг боши ва энг кучли иллоти «хотун талаш»,

«мансаб талаш»дур. Сўнгра мубоҳасада Анварга юклатилган айбнинг ҳамма куч ва қуввати фазлу камол мубоҳасасидур: «Ўрда ичиди шунчалиқ оқил ва донолар туриб ётқон бир фурсатда таҳсил кўрмаган нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлаймен. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўб гап керак. Аввало аҳли солим, сониян таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айтқан йигит ўткан саналар Солиҳ махзумда савод ўқиб биздан ҳижча ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол бу хабарга ақл бовар қилмайди» (78-саҳифа). Биз Абдурахмоннинг бу сўзларидан фазлу камол мубоҳасасидан бошқа нимани англаймиз?

Абдурахмон домла Солиҳ махзумнинг қизини Анвар олиш эҳтимолига кўра уни жек кўради. Сўнгра Анвар томонидан мирзоликдан ҳайдалиши у жекни адоватга айлантириб юборади.

Шаҳодат муфти Калоншоҳ мирзолар Анварнинг ўрнига ўзларини лойиқ кўрадилар, чунки мирзоликдагина умр ўтказиб келганлар, унинг учун Анварга душманликлари табиий деярлик даражададур.

Мана бу уч мутаффиқ киши Анварга айб ақтарадилар. Топқон айблари ҳам нодонлиқ, таҳсилсизликдир.

Ўртадаги курашнинг бош иллоти бунинг каби шахсий адоватлар ва фазлу камол тортишмачоғи бўлса, энди курашнинг икки имом, икки муфти яна аллақандай икки золим ва ифлос ораларида ҳам бўлмоғи жуда мумкин, балки жуда кўбдур.

Бу мақомда бу уч киши томонидан Анварга яна ҳам табиий, Анварнинг ҳолига зид тушмайдиган, ўрда маросимларига мувофиқроқ бўладиғон ва ўрта халқнинг чиркин ишларига яна аралашадирғон ва айни замонда синфий ҳис берувчи маълум ва машҳур сабаблардан сайлаш керак эди. Масалан: «Анвар пас ва тегсиз бир кишидир, чилласи чироқ кўрмаган, назари пастдир. Солиҳ махзум каби яна бир паст одам эшигида қаттиқ панжшанба нон еб, кўртик кўриб ўсган бир сиғинди етимдир. Ўрда маросимларига ҳеч лойиқ бўлолмайди. Бундай паст кишини шундай улуғ ўринга ўтқариларми? Хусусан у ўринга мустаҳиқлар ва муносиб кишилар турғонда» каби сўзлар билан айбламак мумкин эди. Бунинг каби маълум сўзлар халқнинг зеҳнига яна ҳам яқин, қулоғига яна ҳам ошна, айни замонда синфий бир сезги берувга қобилиятли бўлар эдилар ва айни замонда табиий ҳам эдилар. Чунки эскида

бир мансаб бериладиган бўлгонда бу мансабга лаёқатни фазлу камолда ақтарилмас эди.

Энг аввал шуҳрат, ижтимоий аҳвол ва насаб суриштирилар эди. Бунинг учун битмас-туганмас интиригалар ўйнанилар эди. Тубан синфдан бирининг фазлу камол ва ахлоқи билан кўтарилиши хонлиқ даврларида йўқ эди. Ҳамда у даврга бу кайфият ярашмас эди.

3. Рўмоннинг улуғ ва сеvimли қаҳрамонларидан бири Султонали мирзодур. Унинг ижтимоий мавқеи тамом қоронғу қолгон. Унинг ўз сўзидан ҳунарида ихтисоссизрак, катта мансабларга чиқа олишдан умидсизрак, фақат оқ кўнгул, ахлоқли бир киши бўлғони сезилади. Локин Анвар билан бу қадар жонажон, қил ўтмас ва жон фидо дўст бўлиб қолишининг сабаби тамом қоронғу, уни ҳеч бир еридан сезмаймиз.

Ҳолбуки, бу икки дўстнинг мунчалиқ қаттиқ боғланишлариға кучли сабаблар кўрсатиш керак эди. Масалан: «Султоналининг фақир оиладан бўлиши, ўрдадаги асилзода маъмурлар, муфтилар, шоирлар билан яқинлаша олмаслиғи, улар ўз оралариға уни олмаслиқлари, бу ҳоли билан Анвар билан шерик ва бир вазиятда бўлғони...» каби кайфиятларни сабаб қилиб кўрсатиш керак эди. Бунинг билан бир синфга мансуб икки киши иккинчи синф қаршусида бирлашган бўлар эдилар. Бу ҳол ҳам табиий ва воқеийликдан узоққа кетмас эди.

4. Худоёрхон суҳбатида аскиялар-артистлар тамошо бердилар. Улар бекларни, мударрисларни, ўрда аҳлини ҳатто хоннинг ўзини турлик оғир ва маънидор сўзлар билан масҳара қиладилар. Хоннинг энг яқин бир мударрисининг маҳаллийчилик сирини ичиб шарманда қиладилар.

Модомики аскиялар бунчалиқ жасорат қила оладилар, уларнинг ўюнларидан яна ҳам маънидор нуқталар олинса бўлмас эдими? Масалан, мударрисни маҳаллачилик билан ўз шаҳрларини ёқламоқ ва қўлламоқ билан айблайдилар. Мударриснинг бу ҳоли ерида уни синфий бир тусда бўлгон айбини олмоқ лозим эди. Яъни бек ва бой болаларини эркалаб қабул қилиш, ҳадя келтирмаган камбағал болаларини мадрасага қабул қилмайин касб ўрганишга далолат қилиб қайтариш ҳоллари билан айбламак жуда мумкин эди. Бу тус ҳам табиий бўла олади. Чунки хон олдида бундай тамошо берилиб ўтганини у даврни кўрган бир неча кишилардан неча дафъа эшитган эдим.

5. Анварнинг Қобил номлиқ бир акаси пайдо бўлади. Унинг икки адад ишчи йўлдоши ҳам бўлади. Булар ҳам Худоёрнинг феълини ёқтирмайдилар. Локин Худоёрнинг хонлигини эмас, ёмон хон бўлғонини сўзлаб сўкадилар: «Бу хон эмас, даюс» сўзи ерида «хон ва бекларнинг ҳаммаси шунақа даюс» демайдилар. У қадар сўзни деган Раҳим бу сўзни деялмас эдими? У сўз табиий воқеий бўлади-да, бу сўз ғайритабиий ва ғайривоқеий бўлармиди?

Рўмонда бунинг каби аҳволни яна кўрмак учун йўллар бор. Бу қадар ҳам бир фикр берарлиқ бўлғони уларнинг изоҳидан кўз юмдик.

Хулоса:

«Меҳробдан чаён» ўз муқаддимасида «мумкин қадар синфий бўлишга уринғонини» билдирса-да ва табиий бўлғон қадар эскидаги синфий аҳволни кўрсатганини хабар берса-да, ҳақиқатда, эски турмушда шуурсиз тусда давом эткан ва бор бўлғон синфий сезгиларни том мавзулари келганда ҳам кўрсата олмайин ўткан. Модомики рўмон, синфий бўлишқа уринғон, албатта, ундай нуқталарга эътибор қилмаслиги улуғ камчиликлардан саналади. Рўмон ёзувчисининг янги мафкурага руҳан таниш ва йўлдош бўлиб етмаганини очиқ изоҳ этади. Қуйида рўмоннинг тузилишидаги камчиликларини кўрсатканда ҳам бу кайфиятка далолат қилурлиқ нуқталарга учрай оламиз.

VI. ТУЗИЛИШ ХАТОЛАРИ

Рўмончиликда риюси лозим бўлғон шартларнинг бири бу эди: воқеаларнинг орасида ёзувчининг ҳеч кўринмаслиги лозим. Ёзувчининг сўз орасида ўқувчиларга хитоб қилиб ўз тилида сўзлар қўшиши ҳеч тўғри бўлмайди. Асрий рўмончиликда бу кайфият жуда катта айбдур. Рўмон ёзиш усулидан хабарсизлиқ саналади. Ёзувчида бу ҳол «хаёлий рўмончилик» замоналаридаёқ тугаб кетган.

«Меҳробдан чаён»да бу кайфият жуда кўб ерда ва жуда очиқ ҳолда кўринади. Улардан бир қисмини ўзича ва бир қисмларини ишоратлар билан қайд этиб ўтамиз:

1. «Мунинг мажароси эса қуйидагичадур: Туркистон хонлиги тарихидан хабардор кишиларга маълумдурки» (8-саҳифа).

2. «Юқорида ўқувчиларга бир даража англашилғон бўлса керакки... ҳар ҳолда бизнинг мундаги вазифамиз маҳзумни таҳлил қилиш эмас, балки...» (14-саҳифа).

3. «Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўладирдиқ. Эҳтимолки домланинг ғийбатини ҳам қилдик ва қилармиз...» (19-саҳифа).

4. «Бу ақчалар хусусида кейин сўз бўлади» (21-саҳифа).

5. «Муҳтарам ўқувчини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан таништиришни шу ерда тўхтатамиз...» (26-саҳифа).

Бунинг каби сакта сўзлардан йигирма ерда қайд этканман. Буларнинг ораларида шундай узун ва ўрунсиз тушганлари борки, у ерни ўқуғон вақтда инсон асарни рўмон эмас, жиддий бир асар бўлғонини ўйлаб қолади. Бундай жуда ўрунсиз бўлиб тушкан сакталардан бирида 95 инчи саҳифададур.

«Меҳробдан чаён» ёзувчиси ўқувчиларга масаланинг англашилмай қолишини андиша қилади. Унинг учун танбеҳ ўрнида шундай изоҳотларни бергиси келади.

Бу шакл қай тусда бўлса бўлсин рўмончиликда жуда катта айбдур. Асрий ва реалист рўмонларда ҳукмлар воқеанинг бошига ҳавола қилиниб қўйиладилар. Ёзувчилар ўз тилларидан ҳеч бир нарсани сўзламайдилар, ўзларини тамом ўртадан чиқарадилар.

Рўмонда бу кайфиятнинг хунуклик даражаси саҳнада туриб ўйин орасида халққа қараб хато қилиб сўзлаб кетган артистнинг ҳаракатидан ҳам кучли саналади. Бу кайфият ҳунарсизлик аломати саналади. Эски ҳикоя китобларидаги: «Шу ерда ҳодиса..., энди бир шингил сўзни доғулидан эшитинг...», каби сўзларга ўхшагон бу кайфиятнинг янги рўмонларда бўлишлари ҳеч тўғри эмас.

VII. ҒАЙРИТАБИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Рўмондаги воқеаларнинг табиий тусда бўлишлари кераклигини рўмоннинг шартларидан санагон эдик.

«Меҳробдан чаён»да ундай ғайритабиий ҳолларни анчагина учратдик. Бу ҳолни биз рўмоннинг бир неча қаҳрамонларида кўрамиз:

1. Анвар каби «олим, шоир, ахлоқли, виждонли, тарбияли, мафкурачи, жасур» бир киши Солиҳ махзум каби «риёчи, мунофиқ, виждонсиз, хасис, аҳмоқ...» бир кишининг тарбиясидан етишади. Яна бу Солиҳ махзум тарбиясидан Раъно каби «олима, шоира, виждонли, тарбияли, жасур, озод фикрли» бир қиз ҳам етишади. Бу иккисининг бу тусда комил бўлишлариға ҳеч бир тур турлик бошқа таъсир кўрсатилмайди. Буларнинг тарбияларини «тикондин гул, аридан бол» чиққанини мисол келтириб ғайбий таъсирларгагина боғлагони кўрилади.

Бу ҳол тарбиянинг таъсиридан ва идеянинг идеяга таъсир қилишидан хабарсизлик натижасида туғилгон бир кайфиятдур. Солиҳ махзум каби ифлос типдан Анвар ва Раъно каби икки комил шахсларнинг чиқувлариға инонмоқ учун «аътой ғайбий, фазли илоҳий»га инонмоқ ижоб этади. Шу ҳолда Анвар ва Раъно каби комил типларнинг Солиҳ махзум тарбиясидан ғайритабиий бир ҳолдур.

Бу ғайритабиийликка йўл қўймаслик учун уларнинг тарбияларига бошқа бир таъсир яратиш керак эди ва ёки Солиҳ махзумни улар билан савияда баробар, кулфат ва фалокатда шерик бўлгон севикли типлардан қилиб кўрсатиш лозим эди. Зотан етим Анварни тарбиясига қабул қилиш билан унинг яхшилиги бошлангон эди.

2. Сафар бўзчи асардаги изоҳотнинг ифодасига кўра содда, билимсиз ва лекин тоза кўнгил бир киши. Бундай содда бир кишининг Абдураҳмон имом ҳужрасидаги сир сўзларни олдирув учун ўйногон рўли тамом ғайритабиийдур. Чунки у рўлни ўйнамоқ учун Сафар бўзчининг катта бир сиёсий ва тажрибада-да бир қўмитачи бўлиши лозим бўлади.

Бу воқеадан кейин ҳам Сафар бўзчининг соддалиқ типиди қолиши у ғайритабиийликни яна қувватлаб тушади.

3. Том бир эски оила ва эски одат ва анъаналардан фойдаланиб тургон Солиҳ махзум оиласида Анвар билан Раънонинг муносабатлари тамом ғайритабиийдур. Чунки рўмондаги воқеанинг замони замонимиз эмасдур, таассуб анъана ва одатларнинг ҳукм сурган замонидур. У замонда икки етишган йигит ва қиз ўртада никоҳ раво бўлган ҳолда қизнинг қочмасдан юриши, хусусан, уларнинг фотиҳалиқ бўлгонлари маълум бўлгон замонда у кайфиятнинг давом этиши мумкин бўлмагон бир даражададур.

Йигит ва қизни фотиҳалиқ эканлари хорихда маълум бўлмаса, балки Солиҳ махзумнинг бу ҳам киши билмас ишларидан биридур демак мумкин эди. Локин бу ҳол ҳар томонда ҳатто ёш болалар ораларида ҳам маълум. Масалан Раънонинг укаси «Муллатанинг хотини» деб Раънони сўқади.

Шу ҳолда Солиҳ махзум ҳеч бўлмаса юртнинг маломатидан андиша қилиб Раънони Анвардан узоқ тутиши лозим бўлар эди. Бу ҳол ўрнига Анвар билан Раъно тамом озода қўйилгон. Кечалари, кундузлари ёлғуз қолишадилар. Бунга на оила тарафидан ва на маҳалла, қавму қариндошларнинг таъналари таъсиридан ҳеч монёъ йўқ. Локин ўзлари эскидаги ахлоқ зеҳниятига тамом садоқат кўрсатиб жинсий муносабат бошламайдилар. Бизча, бу кайфият эски турмуш шароитига нисбатан тамом ғайритабиийдур.

4. Анвар дўсти Султоналини ўлумдан қутқариш учун ўзи хонга таслим бўлади. У тўғрида ишқ ва ёрни фидо қилади. Бу кайфият бизга ошиқ ва бир даража инқилобчи Анвар эмас, балки эски ҳинд адабиётидаги ва «Баҳоридониш» ҳикояларидаги вафони ҳар нарсадан юқори тутгон вафодорни кўрсатади.

«Меҳробдан чаён» севимли қаҳрамони учун бу тусдаги вафокор муносиб эмасди. Балки ўзи хонга таслим бўлгонда дўсти билан баробар қурбон бўлишини тушунган, ўз акаси Қобилнинг таклифини қабул қилиб дўстини тадбир билан қутқариш йўлини ўйлаган, бул бўлмагон тақдирда интиқом учун фурсат кутган инқилобий фидокор керак эди. Ўзини пичоқ остидан қутқаргунча ўзи ҳам бошқалар билан баробар дўстини пичоқ остидан қутқариши ёки бу замон баробар ўлиб кетиши яна ҳам муносиброқ тушар эди.

5. Анвар Худоёрхонга таслим бўлади. Хон уни ўз олдига ундаб сўроқ қилади. Бу ҳолнинг Анвар тилидан бир неча жумла жонли сўз сўзлатмоқ яратилғони сезилиб туради. Бу ҳолни бошқачароқ яна ҳам табиийроқ тусда бўлиши керак эди. Анварнинг хонга қаршу сўзлаган сўзларида, берган жавобларида, кўрсатган ҳаракатида ҳам табиийлик йўқ. Сунъийлик сезилиб туради.

Худоёр Анварни ўлимга ҳукм қилгон замонда Анвар чексиз бир қувватга эга бир киши эмиш каби ҳокимона бир вазият олади. Хоннинг адолатига мурожаат қилиб Султонали

мирзонинг озод қилинишини талаб қилади ва тиралиб туриб олади.

Хон ҳам инсофга келиб Султоналини Анварнинг кўз олдида озод қилдиради.

Бу кайфият золим бир хонга нисбатан тамом ғайритабиийдур. Чунки бу мақомда Худоёрга Султоналини ҳам баробар ўлумга юбориш яна ҳам муносиброқ бўлур эди. Бир хонга ярашадигон ҳол бу эди. Қўллари қонли бир хон шу замонгина кўзларда жонланар эди.

Бу замон Анварнинг хонга қарши ҳар бир истагини сўзлаб чиқиш яна ҳам табиийроқ бўлур эди.

Бу нуқталар каби бошқа нуқталарда ҳам диққат қилинса, эски турмуш шароитига нисбатан анча ғайритабиийликлар учрайдилар.

VIII. САКТАЛАР

1. Абдураҳмон домланинг «Меҳробдан чаён» бўлиши қийинлиқ билан англашилади. Агар Абдураҳмонга бир икки ерда «чаён» дейилмаган бўлса эди, воқеанинг боришидан ва унинг ўйнагон рўлларидан «чаён» деб қабул қилиш мушкул эди.

Воқеа рўмоннинг аввалида Бухорода қўлдан-қўлга нозу ишва сотиб юрган Абдураҳмон номлиқ бир болани яхшигина таниймиз. Унинг охирида фазлу-камолга мағрур бир домла бўлиб қайтишдаги аҳволини-да яхши англаймиз. Локин Абдураҳмоннинг у аҳволи «Меҳробдан чаён» бўлишига сабаб бўладигон аҳвол эмасдур. Бунинг билан баробар у аҳвол Абдураҳмоннинг ёшлиқ чоғида бўлади. Рўмон ёзувчининг мўътариза сўзлари қаторида «Таассуфки, бузгон эдилар» дегани каби Абдураҳмон бошқаларнинг адаштиришлари билан у бузуқ маиший йўлга ўргатилган эди. Зоҳирий, жисмоний ва маиший, хусусан, ёшлиқ чоғидаги бузуқ аҳволнинг у шахсининг табиатига ҳар бир жиҳатдан ҳоким бўлиб қолиши ҳеч бўлмагон гап. У аҳволнинг асл табиатга таъсир қилишини ҳеч бир олим ва ҳеч бир фаннинг айтиш у ёқда турсин ўйламаган-да. Шунчалик борки, агар биз Абдураҳмоннинг сўнгги аҳволини яхши танигон бўлсақ эди, у аҳвол ҳам бизга ёрдамчи маълумот бўла олардилар.

Локин Абдурахмоннинг сўнги фаолияти ва рўли қаронғу тусда қолиб кетади. Унинг тилидан нақл этилган сўзлар фитна ва фасод бўлишдан кўра тадбир ва зако сезгисини берадилар. Айни замонда унинг ўйнагон рўли Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзоларнинг рўлларидан ошиқча бўлмайди.

Бизча, Абдурахмоннинг қизни хонга хабар бердириш нуқтасини жуда очиқ ва тафсил билан англантилиши керак эди. Солиҳ махзум каби иккинчи даражадаги қаҳрамонга бир неча фасл айирган рўмоннинг бу энг керакли нуқтагада бир икки саҳифани бериши керак эди.

Сўнгра Анвар қочқондан сўнгра Султонали мирзони ҳам бадном қилиш учун ариза ва унинг усуллари, мазмуни керакли ва жонли нуқталар эдилар. Улар қаронғу қолиб кетадилар. «Чақангиз сийқа эмасми» учун махсус фасл берган ва Шаҳид закотчи каби воқеада рўли бўлмагон бир кишига узун изоҳот бағишлагон рўмоннинг «Меҳробдан чаён» белгилаш учун ҳам бир неча фасл бермаги керак эди.

Мана, Абдурахмон каби катта қаҳрамоннинг том фаол бўларлиқ замонидаги қаронғу қолгон ҳоли рўмон учун каттагина сакта ва аризадур.

2. Султонали мирзонинг уйига Анвар Раънони олиб боради. Бундан сўнгра воқеа ҳатлашиб кетилади. Бирдан бирга Султоналининг тун қатор ёнида чақимчи ва хоин ҳолда кўрамиз. Бу ҳол шундай бир тусда кўрсатиладики, Султонали Анварга чиндан хиёнат қилгон.

Сўнгра рўмон бу сактани сезади. Айрим бир фасл билан Султоналини оқламоқчи бўлади: «Биз ўтган 51 инчи фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида қўйиб 52 нчи фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолгон бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак муҳтарам ўқувчиға Султонали масаласи бир оз англашилмай қоладиғон кўринади» бошламаси билан у хатони тузатиб ўтмакчи бўлади. Аввалги туҳматини бу ерда Султонали устида отмоқчи бўлади.

Бу ҳол жуда очиқ сакта ва аризадур. Султоналининг бирдан-бирга хоин тусига ўтиб кетишидан «ноғиҳон тушкан тўғондан қаёққа оқарини билмай шошиб қолгон оқин сув» каби зеҳнлар ўз оқим ва интизомларини йўқотиб қўядилар.

Сўнградан қилингон тузатишда «ҳайитдан кейин сурма»

навъидан бўлгон ва келишмаган бир кайфият. Айниқса, уни ёзувчининг ўз тилидан нақл қилингон тусда англантилиши катта хатоларидандур.

IX. ТИПЛАР

1. Рўмонда кўрсатилган типларнинг кўрсатишлари турли зид ҳоллар ва кучсиз кайфиятларни кўрсатадилар. Солиҳ махзум, ўрда қизлари, аскиялардан бошқа типларда камчиликлар жуда кўб. Энг катта қаҳрамон Анвар инқилобчими? Ошиқми, мафкурачими? Ёки ҳар нарсани дўст учун фидо қилувчи «вафокор»ларданми? Белгилаб бўлмайди. Бу сифатларнинг ҳар бирига Анварнинг эга бўлгон нуқталарини турлик ерда кўриб турамыз. Рўмон бу сифатлардан қайси бирини Анварга асосий фикр қилиб бергани қаронғу. Воқеа тўғри келган тусда ўзгариб, аралашиб кетаберилади.

Анвар каби фикрли, тадбирли, доно киши учун Солиҳ махзум каби ифлос типнинг доимо таъсири остида бўлмагон бир кайфият, ундай бир кайфиятни зарур кўрсатувчи бирор нуқта йўқ.

2. Раъно типда йўқ бир нарсадур. Ўзбек эски ҳаётида мунчалик ўзига эга, маъшуқи билан оиласи кўзида ойларча бирига қолиб мумонезат кўрмаган бир қизни хаёлдагина яратмоқ мумкин. Эски «Баҳоридониш»да ҳам типни мунчалик хаёлий қилиб қўймайди.

Сўнгра Раънони мунчалик фидокор, вафокор ошиқ билганимиз ҳолда, Анвардан айрилган замонда унинг ҳажрини тараннум қилмайди. Балки Анварнинг фалокат замонида ёпида туриб тасалли бермаганини хотирлаб хафа бўлади. Бу ҳол бизнинг шоира, жасур, яна аллақандай сифатлар билан танингон Раъномизга ярашмайди.

3. Энг кучли, ёмон ва золим тип қилиб Худоёрхонни жонлантирмоқ лозим эди. Лекин хоннинг шахсияти жуда бузуқ кўрсатилган. Худоёр гоҳ «Онангиз арабми?» деб мирзоларни арабчани кўб ёзгонлари учун итоб қилади. Демак, бунда миллий сезги кўрсатилмакчи бўлинади. Гоҳ русларга қарши кучлик кўринмак учун маданий ишлар кўрувни лозим кўради. Демак, Худоёр – мудаббир ватанпарвар бир сиёсий (?).

Гоҳ фазлу камолини тақдир қилиб ўз ўрдасининг маросимларига риоя қилмайин Анварни мирзобоши қилади. Демак, Худоёр – ҳақиқатчи.

Гоҳ Анварни ўлумга ҳукм қилғонда унинг талаби бўйинча инсофқа келиб Султонали каби ноҳақ ерга зиндонга тушган кишини озод қилади. Демак, Худоёр – адолатчи. Ва Анварга берилган жазода адолат тақозоси. Ҳоказо...

Рўмон ёзувчиси балки буларни билиб ва шуур билан қилмайди. Унинг мақсади балки Худоёр типини золим ва ифлос қилиб кўрсатмакдур. Буни кўрсатувчи ерлари-да бор. Локин у, у кайфиятларнинг ўз мақсадига зид тушишларини англая олмайди.

Бизча, хоннинг типни доимо зулм ва қон билан бўёлғон бўлиши керак эди. Уни доимо қизларнинг олдида, доимо гафлатда кўрмагимиз керак эди. Анварнинг талаби билан Султоналини инсофқа келиб озод қилиш эмас, балки Султоналини-да қўшиб жаллодга топшириши керак эди. Чунки Худоёр бир дафъа Султоналини бадгумон билан зиндонга солмишди. Анвар уни ёқламоқ билан у гумонни қувватлаб тушган эди (Зотан хонга данўс қилғон Абдураҳмон ва шериклари бу эҳтимолларни тушинган эдилар. Уларнинг бизга қаронғу қолғон аризаларида албатта уларни айтган бўлишлари керак).

Шу замондагина қўллари қонли зулм ҳайкали бўлғон бир хонни гавдалантирмак мумкин эди. Шу замондагина бир хон типни яратилғон бўлар эди.

Бунинг каби рўмоннинг кўб типларига синчиклаб қаралса, кўб ярашмагон ва бир-бирига тўғри келмаган ҳоллар кўрилиб турадилар.

Х. ТАЪСИРИ

Рўмоннинг воқеаларида чуқур маъно йўқ. «Ўткан кунлар» рўмонидегича «Тошкент – Фарғона орасида чўл, биёбонларда ёлғуз фироқни тушинган», «дабдабали қиёфа билан қиз юртининг атрофида висолни ўйлаган», «фалокат замонида ёрини кўруғлағон» Отабек ҳолидаги чуқур маъноларнинг ишларини биз «Меҳробдан чаён»да кўролмаимиз. «Отасининг ва анъананинг таъсири билан узун замон жудолиқ мотамини тутқон»; «ёрини ўлумдан қутқармоқ учун қалъа беги

дарвозаларида азоблар тотқон ва тадбирлар ҳозирлағон» Кумушбиби кайфиятининг мисолини «Меҳробдан чаён»да учрата олмаймиз.

Анвар билан Раъно доимо висол ичида юрадилар. Никоҳнинг таъхири айрилишнинг туғилиши ҳеч сабабсиз ва маъносиз суратда туғилғон бир кайфиятдур. Бунинг каби анчагина ҳоллар рўмонда ғиромий кайфиятларнинг бўлмағонларини кўрсатадилар. Ғиромий кайфият эрса рўмон учун лозим эди, шарт эди.

XI. ХУЛОСА

Хулласки: «Меҳробдан чаён» тили, услуби, янги рўмон бўлиши ва ёлғуз-ёлғуз қарағонда баъзи тақдирға лойиқ нуқталарға эгалик эътибори биландур. Сийрак жиҳатларға эга бўлса-да асл рўмончилик шартлари ва усули жиҳатидан қарағонда унинг ҳар бир фаслида ва ҳар бир типиди ва ҳар бир воқеасида хато ва камчиликлар кўбдур. Ғоя ва мафкура эътибори билан-да белгили бир йўл тута олмағон. Ўзининг даъвосича, «мумкин қадар синфий бўлиши» масаласи-да қуруқ даъво ҳолида қолғон.

Бу ҳоллар билан баробар мавзуи гўзал ва бир даража ишланғон бўлғониға кўра асослироқ бир тузатиш билан гўзал рўмон бўла олишини айтмак мумкин (Битди).

Бошқармадан:

Мақолани фикр олиш йўли билан босамиз.

*«Шарқ ҳақиқати» газетаси,
1929 йил 1 – 2 апрель.*

Китоб муаллифи Баҳодир Каримнинг Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди юзасидан эълон қилинган асосий асарлари рўйхати

1. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (қодирийшунослик мисолида): ДДА. – Тошкент. 2002.
2. Қодирий қадри. – Тошкент: Халқ мероси, 2003. – 84 б.
3. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Фан, 2006. – 232 б.
4. Жулқунбой мени тепмакчи... (20-йиллардаги бир адабий баҳс хусусида) // ЎзАС. 1994 йил 30 сентябрь.
5. Бадий олам манзаралари // Ватан. 1995 йил 25 март.
6. Ким нимадан куладир // Муштум. 1999. №3 – 4.
7. «Меҳробдан чаён»ни ўрганиш // Шарқ юлдузи. 1999. №4.
8. Таъсир ва тасвир // Тафаккур. 1999. №4.
9. Мувозанат – талқин таянчи // Тил ва адабиёт таълими. 1999. №5 – 6.
10. Ривоят ичидаги роман // ЎзАС. 2000. 7 апрель.
11. Тақдир шамоли // Тафаккур. 2000 йил №1.
12. Образ моҳияти ва талқин доираси // ЎзМУ хабарлари. 2001. №3.
13. Абдулла Қодирий (ҳаммуаллиф: проф.У.Норматов) / Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент, 2001. 1-жилд. – Б.22 – 25.
14. Теваракдан шом азони эшитиладир... // Ҳидоят. 2001. №4.
15. Тирик назар, ўйгоқ қалб (Абдулла Қодирийнинг Москвада ўқиган даври тўғрисида) ЎзАС. 2001 йил 6 апрель.
16. Сўз мўъжизасини англаш йўлида // Ёшлик. 2002. №2. – Б.42 – 43.
17. Талқинда биографик маълумотнинг ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. №3.
18. Қодирий қадри // Жаҳон адабиёти. 2002. №6.

19. Қодирий ва маънавият. Жадиличилик ва миллий истиқлол тантанаси (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2002. – Б.54 – 57.

20. «Далойил» ўқийдиган Юсуфбек ҳожи // ЎзАС. 2003 йил 10 апрель.

21. Роман «қошияси»даги изоҳлар // ЎзАС. 2004 йил 9 апрель.

22. Қалби бутун шахс // Миллий тикланиш. 2005 йил 13 март.

23. Қодирий қўрғонлари (Ўрда – адабий макон сифатида) // ЎзАС. 2006 йил 7 апрель

24. Ҳақиқатпарвар, жасоратли адиб (Ёхуд Абдулла Қодирийнинг маънавий-эстетик дунёсига бир назар) // Постда. 2006 йил 15 апрель.

25. «Зангори осмон...» ёхуд Абдулла Қодирий шахсининг бутунлиги // Қалқон. 2006. №4.

26. «Қаро кўзлари, камон қошлари...» // ЎзАС. 2007 йил 6 апрель.

27. Абдулла Қодирий ва ўзбек романининг туғилиши (Ланқарада чиққан Азиз Мерҳан китоби ҳақида) // ЎзАС. 2008 йил 28 март.

28. Меҳробдан чаён (Миён Бузрук мақоласи табибли ва сўзбоши) // ЎзАС. 2008 йил 18 – 25 апрель.

29. Ҳақиқат очиқ сўзлашадир // Ҳуқуқ ва бурч. 2008. №4.

30. «Кў»нинг поэтик моҳияти // Бадиият уфқлари: тўплам. – Тошкент: Университет, 2008.

31. Қалб ҳарорати // Норматов У. Қодирий мўъжизаси: Сўнгсўз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б.267 – 271.

32. Абдулла Қодирий ижодининг янги талқинлари // Турк халқлари адабиёти: Мақолалар тўплами. – Боку, 2012. №3. – Б.50 – 58.

33. «Ўткан кунлар»га қайтиб... // ЎзАС. 2013 йил 12 – 19 апрель.

34. «Ўткан кунлар»: сюжет ва шарҳ // Жаҳон адабиёти. 2013. №4.

Фойдаланилган адабиётлар

I

1. Абдулла Қодирийнинг бадиий дунёси. – Тошкент: Университет, 1994. – 120 б.
2. Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. – 176 б.
3. Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул Қуръонил Аъзим. – Байрут: Дорул маърифат, 1984. 318 б.
4. Абдусаматов Ҳ. Танқидми, тош отиш? – Тошкент: Фан, 1992. – 88 б.
5. Алиев А. Абдулла Қодирий. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. – 216 б.
6. Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 272 б.
7. Allworth E. Uzbek Literary Politics. – London – Paris, 1964. – 324 p.
8. Балдаф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. – Тошкент: Маънавият, 2001. – 72 б.
9. Барт Р. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
10. Башир З. Ўзбек адабиёти. – Қозон: Яналиф, 1929. – 112 б.
11. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
12. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с.
13. Борев Ю. Искусство интерпретации и оценки. – М., 1981. – 400 с.
14. Борев Ю. Эстетика. – М.: Полит. лит., 1988. – 496 с.
15. Боқий Н. Қатлнома. – Тошкент: Фафур Фулом, 1992. – 208 б.
16. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. – М.: 1991. – 133 с.

17. Верли М. Общее литературоведение. – М.: Иностранная литература, 1957. – 244 с.
18. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – 397 с.
19. Гадамер Г.Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
20. Ёқубов Ҳ. Адабий мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – 368 б.
21. Каримов Н. Истиқлолни уйғотган шоир. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 88 б.
22. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 536 б.
22. Kleinmichel S. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien für Uzbekischen Dramatik und Proza Zwischen 1910 und 1934. – Wiesbaden, 1993. – 279 f.
23. Kindlers news Literatur Lexikon. – Berlin. №9. 1990.
24. Maren Grisebach. Methoden der Literaturwissenschaft. – Stuttgart, 1992. – 144 f.
25. Merhan A. Abdulla Qodiriy ve özbek romaninin doğuşu. – Ankara. 2008. Graf:ker. – 272 s.
26. Маҳмудов М. Талант ва ижод фалсафаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 285 б.
27. Мережковский Д. Акрополь. – М.: Книжная палата, 1991. – 352 с.
28. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. – Тошкент: Фан, 2004. – 176 б.
29. Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: Фан, 1969. – 314 б.
30. Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Тошкент: Фан, 1997. – 150 б.
31. Murphy Ch. The Relationship of Abdulla Qodiriys Historical Novels to the Earlier Uzbek Literary Traditions. University of Washington, 1980. – 209 p.
32. Naby E. Transitional Central Asian Literature: Tajik and Uzbek prose fiction from 1909 to 1932. – Columbia: University, 1975. – 240 p.

33. Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қаҳрамон. – Тошкент: Фан, 1979. – 286 б.
34. Насриддинов Ф. Адибнинг йўли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. – 120 б.
35. Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – 220 б.
36. Норматов У. «Ўтган кунлар» ҳайрати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 80 б.
37. Норматов У. Қодирий мўъжизаси. Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 272 б.
38. Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. – Тошкент, 1936. – 54 б.
39. Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 64 б.
40. Розенталь М. Против вульгарной социологии в литературной теории. – М.: Художественная литература, 1936. – 160 с.
41. Ржевская Н. Ф. Литературоведение и критика в современной Франции. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
42. Самосознание европейской культуры XX века. – М.: Полит. лит., 1991. – 366 с.
43. Солиҳов М. Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. – Тошкент, 1932.
44. Султонов И. Пьесалар, мақолалар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959. – 372 б.
45. Улуғов А. Асл асарлар сەҳри. – Тошкент: Фафур Фулом, 2007. – 160 б.
46. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
47. Фромм Э. Душа человека. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
48. Хосе Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства. – М.: Радуга, 1991. – 639 с.
49. Чўлпон. Адабиёт надир? – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 240 б.
50. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. – Тошкент: Ёзувчи, 1994. – 48 б.
51. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – Л.: Университет, 1991. – 216 с.

52. Schatte J. Einführung in die Literaturinterpretation. – Stuttgart. Weimar. 1997. – 231 f.

53. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 томлик. – Тошкент: Фан, 1987. 1-том. – 348 б.

54. Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1969. – 214 б.

55. Қодирий А. Тошпўлат тажанг нима дейдир? Калвак маҳзумнинг хотира дафтарида. – Тошкент, 1993. – 104 б.

56. Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён: Рўмонлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – 656 б.

57. Қодирий А. Тўла асарлар тўплами. Олти жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1995. – 296 б.

58. Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – 224 б.

59. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. – Тошкент: Фан, 1973. – 166 б.

60. Қосимов Б. Маслакдошлар. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 160 б.

61. Қурононов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.

62. Қўшжононов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Тошкент: Фан, 1966. – 76 б.

63. Қўшжононов М. Қодирий – эркисизлик қурбони. – Тошкент: Фан, 1992. – 96 б.

64. Қўшжононов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Тошкент: Халқ мероси, 1994. – 136 б.

65. Ғаниев И. Руҳий гўзаллик қисмати. – Бухоро, 1994. – 110 б.

66. Ҳусайн С. Ўткан кунлар. – Тошкент – Баку, 1931. – 152 б.

67. XX аср ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан, 2012. – 248 б.

68. Ойбек. Асарлар. Ўн томлик. 9-том. – Тошкент, 1974. – 349 б.

II

1. Азимзода. Ўткан кунларимиз // Ёш Туркистон. 1931. №18.
2. Айн. Ўзбек шоирлари. Чўлпон // Қизил Ўзбекистон. 1927 йил 14 февраль.
3. Балдауф И. Ҳақиқат ахтариб // Миллий тикланиш. 1998 йил 20 – 27 октябрь.
4. Беҳбудий М. Танқид – сараламоқдур // Ойина. 1916. №17.
5. Брюсов В. Свобода слова // Литературная газета. 1990 йил 22 август.
6. Бузрук М. Меҳробдан чаён // Шарқ ҳақиқати. 1929. 1 – 2 апрель.
7. Дўстмуҳаммад Х. Жон Мильтон ва Абдулла Қодирий: «Ареопагитика»дан «Диёри бакир»га қадар // Жаҳон адабиёти. 2012. №6.
8. Дўстқораев Б. Романнинг бир фазилати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2009 йил 10 апрель.
9. Жўрақулов У. Ўзбек ойим нега оғма? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001 йил 6 апрель.
10. Иноғомов Р. Қодирий жаҳон кезади // Шарқ юлдузи. 1994. №3 – 4.
11. Исматуллаев Х. «Ўткан кунлар»: нашрлар, таржималар, тадқиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. №4.
12. Исматуллаев Х. Абдулла Қодирий абадияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 йил 14 октябрь – 11 ноябрь.
13. Исроилжон Қ. Туркистон ёзувчилари ҳақида бир неча сўз // Миллий Туркистон. 1942. №11.
14. Короленко В. Луначарскийга ёзилган хатлар // Шарқ юлдузи. 1989. №6.
15. Каримов Н. Абдулла Қодирий қаерда ўқиган? // Китоб дунёси. 2013 йил 10 июль.
16. Мадаев О. Ўтган кунлар зийнати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 9 июнь.
17. Маҳмуд В. Ҳинд ихтилолчилари // Туркистон. 1923 йил 19 октябрь.

18. Мирмуҳсин. Динчилар, тараққийчилар // Шўро. 1917. №20.
19. Моруа А. Оноре де Бальзак // Жаҳон адабиёти. 1999. №8.
20. Муҳиддинов Н. Ўзбекистон интеллигенциясининг вазифалари // Совет Ўзбекистони маданияти. 1956 йил 13 октябрь.
21. Норматов У. Фигон // Ёшлик. 1990. №6.
22. Норматов У. Қодирийнинг сўнги илтижоси // Шарқ юлдузи. 2013. №1
23. Овсар. Йиғинди гаплар // Муштум. 1926. №27.
24. Расулов А. Романнинг машаққатли йўли // Шарқ юлдузи. 1989. №7.
25. Раҳимов А. Солиҳ маҳдумда нима гуноҳ? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 3 август.
26. Ризоуддин ибн Фахриддин. Ингиқод ва таъналар // Шўро. 1916. №17.
27. Саъдий А. Октябрь ўзгариши ва ўзбек адабиёти // Туркистон. 1922 йил 7 ноябрь.
28. Саъдий А. Олти йил ичида ўзбек шеърий адабиёти // Туркистон. 1924 йил 21 июнь.
29. Султонов И. Ёзувчи Абдулла Қодирий ҳақида // Қизил Ўзбекистон. 1956 йил 28 октябрь.
30. Султон И. Улкан адиб сабоқлари // Жаҳон адабиёти. 1997. №2.
31. Султон Х. Андиша // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил 8 декабрь.
32. Султон Х. Шоирона, дарвешона бир маъно // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 1 июнь.
33. Тожибоев Р. Мирзо Анвар ким? // Ёшлик. 1989. №1.
34. Тоҳир Малик. Ибрат мактаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003 йил 19 сентябрь.
35. Фитрат. Ёпишмаган гажжаклар // Қизил Ўзбекистон. 1929 йил 15 – 16 май.
36. Ципко А. Хорошо ли наши принципы? // Новый мир. 1990. № 4.

37. Шоназаров Ю. Мумтоз тасвирнинг юксак бадиияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000 йил 3 ноябрь.
38. Эркинов А. Сукут, сукут... // Ёшлик. 1987. №5.
39. Ўқтой. Туркистон адиблари вазифаси // Ёш Туркистон. 1937. №95.
40. Қаршибой М. Солиҳ маҳдум фариштами? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 2 ноябрь.
41. Қаршибой М. Бир ишқ, ҳам чин бир ишқ // Ватан. 1992 йил 28 октябрь.
42. Қодирий А. Суддаги нутқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил 1 декабрь.
43. Қодирий Ҳ. Қодирийнинг сунгги кунлари // Ёшлик. 1989. №4, №5, №6, №7.
44. Қосимов Б. Фитрат // Шарқ юлдузи. 1992. №10.
45. Фафуров И. Раъно ва Хайём // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989 йил 13 октябрь.
46. Ҳаё. Жулқунбой бирла мусоҳаба // Туркистон вилоятининг газети. 1914 йил 26 июнь.
47. Ҳайит Б. Туркистон янги адабиётида икки сиймо: Қодирий ва Чўлпон // Миллий Туркистон. 1964. №11.

МУНДАРИЖА

Талқин назариясига доир	3
Образли тафаккур қисмати	11
Зиддиятлар гирдоби	48
Руҳий эврилиш машаққати	74
Сатирик талқин сирлари	88
Ижодий метод ва бадиият баҳси	115
Адабий тафаккурнинг янгиланиши	134
Бадиий асар ва биографик маълумот	183
Дунё олимлари нигоҳи	205
Хулоса	224
<i>Иловалар</i>	227
<i>Фойдаланилган адабиётлар</i>	248

Илмий-оммабон нашр

Баҳодир КАРИМ

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА
ГЕРМЕНЕВТИК ТАФАККУР**

Муҳаррир: Шаҳноза ТҶАРАҲҶАЕВА
Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Хуршид ИБРОҶИМОВ
Саҳифаловчи: Алимардон АҚИЛОВ
Мусаҳҳиҳ: Отабек БОҚИЕВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 07.01.2014 й.

Босишга рухсат этилди: 19.03.2014 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 $\frac{1}{32}$.

Lex Times гарнитураси. Офсет усулида босилди.

Ҳисоб-нашриёт т.: 11,38. Шартли б.т.: 13,44.

Адади: 1000 нусха.

Буюртма № 079.

«АКАДЕМНАШР» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77.

e-mail: akademnashr@mail.ru

web-site: www.akademnashr.uz

«КО‘НИ-NUR» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
100096, Тошкент шаҳри, Бунёдкор шоҳкучаси, 44.



AKADEMIKASHB

ISBN 978-9943-4295-5-0



9 789943 429550